

157. évfolyam (2023) | 6. szám

SZÁZADOK

A Magyar Történelmi Társulat folyóirata

Az alapítás éve
1867

Főszerkesztő:
Csukovits Enikő

Felelős szerkesztő:
Kulcsár Beáta

Szerkesztőség:
Bácsyati Dániel, Bartha Ákos, Eiler Ferenc,
Kenyeres István, Toma Katalin, Völgyesi Orsolya

SZÁZADOK
www.szazadok.hu

Kiadó: Magyar Történelmi Társulat
Kiadó, szerkesztőség: H–1097 Budapest, Tóth Kálmán utca 4. B. épület V. emelet 511.
Telefon: (+36) 1 224 67 00 / 4637 mellék
E mail: szerkesztoseg@szazadok.hu
157. évfolyam (2023) 6. szám

Szerkesztőbizottság:

A. Sajti Enikő, Csernus Sándor, Draskóczy István, Fodor Pál, Font Márta, G. Etényi Nóra,
Hermann Róbert, Horn Ildikó, Klaniczay Gábor, Kövér György, Krász Lilla, Lévai Csaba,
Molnár Antal, Orosz István, Pál Judit, Pálffy Géza, Papp Klára, Pók Attila, Rainer M. János,
Szakály Sándor, Varga Zsuzsanna, Veszprémy László, Zakar Péter, Zsoldos Attila

Nemzetközi tanácsadó testület:

Robert John Weston Evans (UK),
Marie-Madeleine de Cevins (Franciaország), Holger Fischer (Németország),
Ovidiu Ghitta (Románia), Olga Khavanova (Oroszország), Árpád von Klimó (USA),
Lengyel Tünde (Szlovákia), Stanisław A. Sroka (Lengyelország),
Arnold Suppan (Ausztria), Kees Tszelszky (Hollandia)

Vendégszerkesztő (Mecenatúra és társadalmi vállalkozás):

Klement Judit

A szám szerkesztésében közreműködött:

Simon Anita

Olvasószerkesztő:

Reményi József Tamás

Tördelés, nyomdai előkészítés: ElektroPress
www.elektropress.hu

Nyomás, kötészet: Prime Rate
www.primerate.hu
ISSN 0039–8098

TARTALOMJEGYZÉK

MECENATÚRA ÉS TÁRSADALMI VÁLLALKOZÁS

<i>Klement Judit</i> : Bevezető	1045
<i>Bárány Zsófia</i> : A Szent István Társulat és támogatói köre 1848 és 1858 között	1047
<i>Szalisznyó Lilla</i> : A Nemzeti Színház és a jótékonyosság különböző formái a 19. században	1067
<i>Konrád Miklós</i> : Zsidó nagypolgári mecenatúra és műpártolás a dualizmus idején	1093
<i>Baráth Katalin</i> : Stadionok közadakozásból. A korai sportpályák támogatói az FTC és az MTK történetében, 1909–1912	1115
<i>Róka Enikő</i> : Az értékhalmozás csendes évtizedei. A Fővárosi Képtár története, 1959–1989	1141

TANULMÁNY

<i>Bácsyati Dániel</i> : A széplelkű kamaraispán és más szerencselovagok. III. András olaszai	1171
--	------

KÖZLEMÉNY

<i>László Andor</i> : Bocskai István, a magyarok „Mózese”	1195
---	------

IN MEMORIAM

Nomina nuda tenemus. In memoriam Miskolczy Ambrus (1947–2023) (<i>Nagy Levente</i>)	1211
--	------

TÖRTÉNETI IRODALOM

<i>Kánász Viktor</i> : Oroszlán a végvárban. Thury György és Nagykanizsa (<i>Csermelyi József</i>)	1217
---	------

<i>Mihalik Béla Vilmos: A kétszer megváltott nép. Katolikus egyház a Jászkunságban</i> (1687–1746) (<i>Nagy Kornél</i>)	1219
<i>Czeferner Dóra: Kultúrmisszió vagy propaganda? Feminista lapok és olvasóik</i> Bécsben és Budapesten (<i>Paál Vince</i>)	1222
<i>Mózessy Gergely (szerk.): Griger Miklós feljegyzései</i> (<i>Keresztes Csaba</i>)	1225
<i>Nagy József: Békeévek Mars árnyékában. A Székely Határvédelmi Erők története</i> (1940–1944) (<i>Kázmér László</i>)	1228
<i>Eörsi László: „Irgalomnak helye nincs”. Az 1956-os forradalom és szabadságharc</i> kivégzett résztvevői (<i>Apor Péter</i>)	1230
E SZÁMUNK MUNKATÁRSAI	1235

BEVEZETŐ

„[V]annak tudományok, amelyeknek örök ifjúság jutott osztályrészül: közéjük tartozik az összes történelmi diszciplína, mert a kultúra örökké haladó áradata mindben a problémáknak újabb és újabb megfogalmazásait hozza létre” – írta Max Weber 1913-ban a társadalomtudományos kutatás objektivitásáról szóló klasszikus tanulmányában.¹ A *Mecenatúra és társadalmi vállalkozás* című blokk hasonló kiindulópontból szerveződött: szerzői a jótékonykodás, gondoskodás, támogatás jelenségének örök, mégis koronként, támogatott és támogatói csoportként eltérő jelenségére hívják fel a figyelmet. Erre a többszólamúságra reflektál a cím is. A mecenatúra szó egyfelől Gaius Cilnius Maecenas alakját megidézve a tudományos, művészeti és az irodalmi támogatások ókorig visszanyúló gyakorlatát vetíti elének. A társadalmi vállalkozás (*social entrepreneurship*) fogalma másfelől egy 20. század végi szóalkotás és – bár akadnak definícióbeli különbségek vállalkozói környezetként, de közös pontként – olyan nem profitorientált vállalkozói tevékenységre vonatkozik, ami társadalmi, közösségi cél érdekében működik, és a termelt profitot visszaforgatja a társadalmi, közösségi cél megvalósítására. Mivel a vállalkozói mentalitás és a verseny gondolata nem idegen ettől a működéstől, nem lehet azonos fogalmi keretbe vonni a hagyományos jótékonykodással, de nem is tekinthető üzleti vállalkozásnak.²

A 19. és 20. század olyan történelmi korszak volt, amikor e klasszikus és újabb támogatási formák egyszerre érvényesültek. A blokkba szervezett tanulmányokat ez az időkeret fogja össze: a jótékonykodás, gondoskodás, támogatás területének eltérő példáit mutatják be a 19. század közepétől a 20. század második feléig.

A hagyományos értelemben vett műpártoló tevékenység áll Konrád Miklós írásának középpontjában: konkrétan a zsidó nagypolgárság kulturális mecénási működése a Monarchia korában. Bár e vagyonosodó réteg műpártolása közismert és számos híres példával érzékeltethető, a támogatás tényének mozgatórugóit gyakran nehéz azonosítani. Ennek nemcsak az az oka, hogy nem beszéltek róla, de az is – miként erre a szerző rámutat –, hogy akár önmaguknak sem feltétlenül vallották be, miért is áldoznak művészeti célokra.

¹ Max Weber: A társadalomtudományos és társadalompolitikai megismerés „objektivitása”. In: Szociológiai irányzatok a XX. század elejéig. Szerk. Felkai Gábor – Némédi Dénes – Somlai Péter. (Nagyítás 29.) Bp. 2005. 544.

² *Gladius Kulothungun*: What do we mean by ‘social enterprise’? Defining social entrepreneurship. In: Social Entrepreneurship. A Skills Approach. Eds. Christopher Durkin – Robert Gunn. Bristol–Chicago 2017. 23–32.

A közösségi adakozás jelenségének két különböző példáját mutatja be Bárány Zsófia és Baráth Katalin tanulmánya. A Jó és Olcsó Könyvkiadó Társulat, majd 1853-tól Szent István Társulat támogatói a 19. század közepén a tudományos eredmények és az irodalmi alkotások minél szélesebb körben való terjesztésére adták össze forintjaikat. Tevékenységük ugyanakkor az elveszett szabadságharc árnyékában és a neoabszolutizmus alatt erősen korlátozott társadalmi nyilvánosság éveiben túlmutatott a kulturális célokon, és politikai állásfoglalás is volt, ami a támogatók körének bővülését eredményezte.

Egy bő félévszázaddal később, a 20. század elején, az FTC és az MTK stadionjainak építésére is közösségi alapon gyűjtötték – akkor már – a koronákat. Jóllehet az építkezésre részvénytársaságok alakultak, s az „adakozók” papíron részvényesek lettek, nem az osztalék motiválta őket. Többségüket sokkal inkább leírja a mai társadalmi vállalkozó (*social entrepreneur*) nem profitorientált, közösségi cél megvalósítására adakozó alakja, mint a nyereség vezérelte vállalkozóé. Ha a két történet közös pontját keressük, a Társulat 19. század közepi támogatóit és a két stadion 20. század eleji adakozóit összekapcsolja a „közjó” eszménye, még ha más-más tartalommal is.

Az intézményi jótékonyágnak az esetét elemzi Szalisznyó Lilla tanulmánya. A Nemzeti Színház 19. századi jótékonyági tevékenységéből az intézmény társadalmi megítélésének változása olvasható ki. Amikor a színház társadalmi presztízse még alacsony volt, a jótékonyági előadások ezt voltak hivatva emelni a közösségi célok felvállalásával. Amikor viszont már stabil lett a társadalmi megítélése, a jótékonyág a színházi világ résztvevőinek, a belső körnek adható segítségnyújtássá változott.

A szocializmus időszakában a támogatások elemzésében szükségszerűen előtérbe kerül az intézmények politikai erőtere, amelyben persze mindig ott vannak az intézményeket működtető személyek és az ő politikai potenciájuk. Róka Enikő a Fővárosi Képtár újraalapításának történetét a főváros és az állam, a Budapesti Történeti Múzeum és a Nemzeti Galéria koordináta-rendszerében, valamint az 1960-as, 1970-es és 1980-as évek múzeumi és művészeti világának meghatározó szereplőit bevonva rekonstruálja. Jelentős és stabil fővárosi támogatás volt a háttérre annak a színvonalas szakmai építkezésnek, amely a Fővárosi Képtár gyűjteményében végül testet ölthetett. Az anyagi támogatás révén egy korábban felszámolt gyűjtemény helyén született meg egy új intézmény.

E tematikus blokk tanulmányai nem pusztán a tekintetben nyújtanak egy kisebb – korántsem teljes – metszetet, hogy milyen sokféle lehet a támogatás, adakozás, jótékonyág jelensége, de azt is jól érzékeltetik, hogy e jelenség értelmezésében milyen fontos elem a történeti kontextus.

Klement Judit

Bárány Zsófia

A SZENT ISTVÁN TÁRSULAT ÉS TÁMOGATÓI KÖRE 1848 ÉS 1858 KÖZÖTT

„a' clerus' szabad vállalkozóiból alakulandó egyesület”¹

A 175 éves Szent István Társulatnak

A polgári életforma terjedésével megváltozott sajtóviszonyok következtében a reformkori katolikus egyházban is felismerték, hogy új típusú pasztorációra van szükség.² Fogarasy Mihály nagyváradi kanonok a *Religio és Nevelés* című katolikus folyóirat 1844. december 1-jén megjelent számában *Eszmék egy nevelési, épületes és fölvilágosító könyvek terjesztésére alakítandó társulat szerkezetéhez* címmel tanulmányt tett közzé. E szerint egy olyan társulatot kell létrehozni Magyarországon, amely olcsó és jó könyvekkel látja el a katolikusokat, ezzel erősítve hitüket, valamint egyházhűségüket. A tanulmány a Jó és Olcsó Könyvkiadó Társulat, azaz az 1853-tól Szent István Társulat néven működő vállalkozás első évtizedének mecenatúrájába kíván betekintést nyújtani.³ Ennek során két kérdésre keresem a választ: hogyan jött létre a társulat, illetve miért lehetett sikeres az egyesületi életnek egyáltalán nem kedvező abszolutizmus éveiben. Fennállásának 175 éve során ugyanis az 1850-es évek végére érte el a legmagasabb taglétszámot. E kérdések kapcsán két területet vizsgálok: kik voltak, akik adományaik, felajánlásaik révén vettek részt a társulat által létrejövő nyilvános tér formálásában, valamint ezzel összefüggésben, mikor, milyen üzenetet közvetített a társulat, tehát mit és milyen formában tematizált.⁴

¹ *Fogarasy Mihály*: *Eszmék egy nevelési, épületes és fölvilágosító könyvek' terjesztésére alakítandó társulat' szerkezetéhez*. *Religio és Nevelés Új évfolyam* (1844) 44. sz. 346.

² A katolikus hírlapokról, időszaki kiadványokról, valamint a nyilvánosság és a katolikus egyház reformkori kapcsolatáról lásd *Bárány Zsófia*: *Sajtó, nyilvánosság és a katolikus papság középső rétege 1819–1845*. In: *Katolikus egyházi társadalom Magyarországon a 19. században*. Szerk. Csibi Norbert – Forgó András – Gözsy Zoltán. (Pécsi egyháztörténeti műhely 13.) Pécs 2021. 463–485.

³ Ezúton is köszönöm a Szent István Társulat elnökének, Sarbak Gábornak, valamint igazgatójának, Farkas Olivérnek, illetve az Egri Főegyházmegyei Könyvtár igazgatójának, Balogh Ferencnek és munkatársának, Csorba Erzsébetnek a tanulmány elkészítéséhez nyújtott segítséget.

⁴ Vö. *Kiss Zsuzsanna*: *Az egyedüli tér. Társas élet és közélet Zala megyében a neoabszolutizmus korában*. (Compass 1.) Bp. 2020. 40.

Az alapítás

Fogarasy könyvkiadó vállalkozásának tervét 1842-ben vetette papírra először, majd 1844-ben hozta azt nyilvánosságra. Eredeti elképzelése szerint a vállalkozás megvalósításában dolgozó tagokra, az anyagi feltételeket megalapozó pártoló és támogató („segedelmező”) tagokra számított. A támogatók lehettek egyfelől „alapítók”, akik „részvényeiket tőkében tennék le”, azaz egy összegben felajánlott alapítványt tehetnek az egyházmegyei káptalannál vagy más helyen, másfelől „részvényesek”, akik legalább öt esztendőre évi két pengőforinttal támogatnák a társulatot.⁵ Fogarasy terve alapján a vállalkozás nem volt profitorientált: a költségek egy részét fedezték volna csupán az eladások, s az esetlegesen fennmaradó összegek a további működést alapozták volna meg. A társulat nevének ekkor még a következőt ajánlotta: Egylet, nevelési, épületes és fölvilágosító könyvek terjesztésére. Már ekkor kívánatosnak vélte, hogy „a' clerus' szabad vállalkozóiból alakulandó egylet” önálló nyomdával is rendelkezzen, amelynek helyét Esztergomban jelölte meg.

1846-ban Fogarasy Mihály Pestre került, miután az egyetem teológiai karának igazgatója lett. A köré szerveződő csoport Pesten tartott gyűlésén, 1847 februárjában mondta ki a Jó és Olcsó Könyvkiadó Társulat megalakítását, kísérletképpen hat évre.⁶ Bár a könyvkiadásra várni kellett, a könyveladási tevékenység már 1847 májusában elindult. Az első vásárló a központi papnevelő intézet lelki igazgatója, az írói képességgel is bíró Nogall János volt. Őt követte a még felszen- telése előtt álló Bende Imre – aki évtizedekkel később szabadelvű párti programmal Újvidék országgyűlési képviselője lett –, majd Majer István, a magyar népoktatás és tanítóképzés, az iskolán kívüli népművelés és felnőttoktatás úttörő alakja. Az egyházi személyek mellett tanintézetek (például a szolnoki, nagyvárad-i, magyaróvári, kassai gimnáziumok) szintén szép számmal fordultak a társulathoz az első hónapokban, de világi személy (egy Máramaros vármegyei ügyvéd) is akadt az első vásárlók között.⁷

⁵ A részvényes kifejezés itt a közköltségben való résztvevőségre utalt, tulajdonjoggal nem járt. Az 1848. évi alapokmány szerint a részvényösszeg fejében illetményköteteket kaptak a tagok. – *Mészáros István: A Szent István Társulat 150 éve 1848–1898.* Bp. 1998. 18. A részvényes tagokat 1853-tól rendszeres tagoknak hívták. – *Notter Antal: A Szent István Társulat története ötvenedik rendszeres közgyűlése alkalmából.* Bp. 1904. 97. A részvénytársasággá való átalakulás csak 1905-ben valósult meg: a társulat könyvkiadói–könyvkereskedői részéből, valamint a nyomdaüzeméből létrejött a Szent István Társulat Könyvkiadó Hivatala és Könyvkereskedése Részvénytársaság, valamint a Stephaneum Nyomda Részvénytársaság. – *Mészáros I.: A Szent István Társulat* i. m. 113.

⁶ *Notter A.: A Szent István Társulat* i. m. 16–15.

⁷ Szent István Társulat Levéltára (a továbbiakban: SZIT L) Pénztárnoki számadókönyv 1847. Tagdíj-könyv 1847–57. (a továbbiakban: SZIT L Pénztárnoki számadókönyv) (Az 1847. évi összegek váltóforintban értendők.)

Kezdetben a pesti papnövendékek munkáit⁸ terjesztette a társulat, majd 1847 őszén megjelentette első kiadványát, a *Keresztény naptár*at.⁹ A kínálat hirdetéséről, valamint a jövődöbéli támogatók megszólításáról egyelőre csak annyi tudható, hogy a februári ülés után aláírási íveket bocsátottak ki tagok toborzására, majd májusban Fogarasy alakulógyűlésre hívta a társulat iránt érdeklődőket.¹⁰

Júniusban megérkezett az első támogatás is, rögtön főpapi szintről: Scitovszky János pécsi püspök 50 forinttal ajándékozta meg a társulatot. Júliusban pedig Hám János szatmári, valamint Lonovics József csanádi püspök járult hozzá a működéshez 25–25 forinttal. Mindemellett az alsó papságból is érkezett hozzájárulás: júniusban Stenger Frigyes marcali plébános 12 forint 30 krajcár összeget adott a társulati „munkálatokhoz”,¹¹ amelyekkel egyrészt a vallási közömbösséget és a vallástalanságot kívánták ellensúlyozni, másrészt az egyházi irodalmat igyekeztek megreformálni.¹²

A könyvkiadó társulat létrejöttében kiemelkedő szerepet játszottak az 1840-es évek politikai viszonyai.¹³ Az 1843–1844. évi országgyűlést követően Fogarasy vezetésével olyan politikai mozgalom indult, amelyben az egyháziak – a világiakkal összefogva – az egyház szolgálatába igyekeztek állítani a polgárosodó közélet eszköztárát.¹⁴ Törekvésük az egyházi közélet modernizálására, a polgárosodás tényének fokozatos tudomásul vételére irányult, s ennek megfelelően erősebb közéleti szerepvállalást, sőt lapkiadást sürgettek. Az 1846 novemberében létrejött

⁸ A pénztárnoki számadókönyvbe töredékesen bejegyzett címeket a következőkkel lehet azonosítani: *Hepp Johann*: Keresztény egyháztörténet a népiskolák számára. Németből fordította a pesti növendékpapság magyar iskolája. Béimel József, Pest 1847, és/vagy *Hepp Johann*: Keresztény egyháztörténet a magyar ifjúság számára. Németből fordította a pesti növendékpapság magyar iskolája. 2. kiadás. Trattner–Károlyi, Pest 1847; A pesti növendékpapság magyar iskolájának munkálatai. 13. évf. Trattner–Károlyi, Pest 1846; A pesti növendékpapság magyar iskolájának munkálatai. 14. évf. Beimel József, Pest 1847. A legtöbb bejegyzés e két alkotásra vonatkozik, de voltak más kifizetések is, például a központi szeminaristák korábbi munkáiért.

⁹ *Keresztény naptár a magyarhoni katolikusok használatára*. 1848. szökő-évre. Első évi folyam. Beimel József, Pest 1847.

¹⁰ *Notter A.*: A Szent István Társulat i. m. 15.; *Mészáros I.*: A Szent István Társulat i. m. 13.

¹¹ SZIT L Pénztárnoki számadókönyv

¹² Vö. Esztergomi Prímási Levéltár (a továbbiakban: EPL) Kopácsy József prímás iratai. Cat. 44. 1847/ Nr. 893. Fogarasy Mihály levele Kopácsy Józsefhez. Pest, 1847. júl. 4. Melléklet: A „Religio és Nevelés” 1844^{dik} évi folyama’ II. félévi 44^d számában tervezett társulat programja.

¹³ Vö. *Fogarasy Mihály*: Eszmék egy nevelési, épületes és fölvilágosító könyvek’ terjesztésére alakítandó társulat’ szerkezetéhez. *Religio és Nevelés Új évfolyam* (1844) 44. sz. 345–348. Már az 1844. évi programtervezetben is olvasható volt, hogy a társulat létrejöttét az országgyűlési események egyre sürgetőbbé teszik.

¹⁴ Az egyháziak körében szerveződő politikai mozgalom vezetői zömmel a kanonokok, még pontosabban az alsó táblára delegált káptalani követekek közül kerültek ki. Utóbbiak az 1843–1844. évi országgyűlésen a közpolitikai térből az érdekvédelem szintjére szorultak vissza. – *Dobszay Tamás*: Káptalani követekek a rendi országgyűlés utolsó évtizedeiben. In: *Katolikus egyházi társadalom Magyarországon a 19. században* i. m. 74–75.

Konzervatív Pártban az egyháziak már önálló platformmal rendelkeztek,¹⁵ ambícióik középpontjában pedig a káptalani követek fejenkénti szavazatjogának visszaszerzése állt.¹⁶ Fogarasy a primás pártfogását is éppen ennek alapján igyekezett megszerezni 1847 júliusában:¹⁷ „Múlt évi novemberi tanácskozmányunk javaslatainak folytatólagos kiegészítését, és az abban felfogott káptalani szavazatok kérdésének – mint tüzetesen megvitatott tárgynak – süker és kívánt eredményekhez juttatását a jelen idő intéseihez és e hon politikai mozgalmaihoz képest ohajtásaink és törekvéseink igen fontos feladatának tartván, a’ Martziusi és Juniusi évszakokban tartott conservatív nagy conferentiákat, melyekre a klérus részéről is többen megjelentek, kedvező alkalomnak tartottuk arra is, hogy saját egyházi ügyeinkről tanácskozzunk.”¹⁸

Fogarasy felhívta előljárója figyelmét, hogy több főpappal is sikerült egyeztetni elképzeléseikről, akik egyúttal „az alsó táblai clérus megakadályozott szavazati jogának visszaszerzésére üdvös ’s jelentékeny befolyással lehetnek”. Végül pedig „az országgyűlési időszak közelgő beállását, s a politikai ügyviszonyok sebes kifejlését” említve véleményezésre megküldte a társulat programját is az esztergomi érseknek. A magyar nyelv pártolását különösen is fontosnak tartó Kopácsy József augusztusban elvállalta a fővédői tisztséget,¹⁹ sőt évi 500 pengőforint támogatást is ígért Fogarasynak. A primási támogatást követően megszapordtak a főpapi és egyéb ajándékok: Győrből, Pannonhalmáról, Pozsonyból, Erdélyből, valamint az egri és kalocsai érsektől is érkezett pénzbeli támogatás.²⁰

¹⁵ Az önállóan, szervezett formában politizáló katolikus egyháziak és a Konzervatív Párt együttműködéséről bővebben lásd *Fazekas Csaba: A katolikus egyháziak „platformja” a Konzervatív Pártban. Adalékok a pártalakulás kezdeteihez a reformkori Magyarországon.* In: *Az Ellenzéki Nyilatkozat és a kortársak. Tudományos emlékülés. Zalaegerszeg, 1997. június 7.* Szerk. Molnár András. Zalaegerszeg 1998. 73–112.

¹⁶ Az 1825–1827. évi országgyűlés első szakaszában a vármegyei követek a kerületi ülésen megfosztották a fejenkénti szavazás jogától a szabad királyi városok és a káptalanok követeit, számukra csupán összesen egy-egy voksot biztosítva. – *Fazekas Csaba: Források és módszerek a politikai katolicizmus reformkori történetének tanulmányozásához (1844–1848).* In: *Források és történetírás. Válogatás a Miskolci Egyetem BTK által 1999. október 14–16. között rendezett történettudományi konferencia előadásából.* Szerk. Bessenyei József et al. (Studia Miskolcinsensia 4.) Miskolc 2003. 179.

¹⁷ Vö. „A társulat egyházi levén [...] igyekezzék hazánk herczeg-primásában protectort nyerni [...]” – *Fogarasy M.: Esmék i. m.* 347.

¹⁸ EPL Kopácsy József primás iratai. Cat. 44. 1847/Nr. 893. Fogarasy Mihály levele Kopácsy Józsefhez. Pest, 1847. júl. 4. (A forrásokat szöveghű írásmóddal közlöm.)

¹⁹ Már veszprémi püspökként elrendelte a magyar nyelvű anyakönyvvezetést, továbbá elsőként adott ki magyarul egyházmegyei körleveleket, valamint 1000 pengőforintot adományozott a Magyar Tudós Társaság alapítására. – *Bárány Zsófia: A lelkiismereti és vallásszabadság kérdése a Veszprém vármegyei nyomtatványokban (1817–1841). A Pápai Református Gyűjtemények Közleményei 17.* (2017) 3–4. sz. 207.

²⁰ Szeptemberben Girk György győri püspök (10 váltóforint [vFt]), októberben Deáky Zsigmond költő, nyelvész, győri nagyrépost (25 vFt), Pyrker János László egri (50 vFt), Nádasdy Ferenc (50 vFt) kalocsai érsekek, Pogány Béla pozsonyi nagyrépost (9 vFt), Kovács Miklós erdélyi püspök (50 vFt), decemberben pedig Rimely Mihály pannonhalmi apát (25 vFt) támogatta a társulatot. – ZIT L Pénztárnoki számadókönyv

Az 1848. évi 18. törvénycikk, a sajtótörvény eltörölte a cenzúrát és általános sajtószabadságot hirdetett, így a Jó és Olcsó Könyvkiadó Társulat 1848. május 1-én közreadhatta alapszabályzatát.²¹ A társulat – az eredeti terveknek megfelelően – alapító, részvényes („résztvevő”) és dolgozó tagságból állt össze. Az alapítók hat évre 100 vagy évente 18 pengőforintot adományoztak. A dolgozó tagok irodalmi tevékenységükkel járultak hozzá a társulat működéséhez, a részvényesek pedig évente 18 pengőforintot fizettek három részletben vagy egy összegben. Döntöttek egyúttal az úgynevezett tiszteleti tagságról is, amely pénzzel vagy egyéb módon mozdítja majd előre a munkálatokat.²²

„Annak, ki most tétlenségben marad, nincs jövője” – nyilatkozta Fogarasy, aki minél szélesebb támogatói kört igyekezett biztosítani a kezdeményezésnek. Noha 1847-ben egyelőre csak „tekintélyes világi ’s egyházi férfiak csatlakoztak ezen jótékony egyesülethez”,²³ az időközben igazgatónak választott Fogarasy a nőkre is számított: „Nem tudunk kételkedni róla, hogy a kath[olikus] papság, valamint részéről ez üdvös társulathoz számosan kíván csatlakozni, úgy igyekezendik világi férfiak és nők’ buzgó részvételét is a’ társulat’ gyámolítására megnyerni. [...] Ezentul a’ kath. egyháznak leginkább a’ hívők buzgóságára, s’ erélyességére kell támaszkodnia; s’ a világi katholicusoknak szép tér nyílt az egyház’ külső ügyeinek vitelében.”²⁴

Az 1848. májusi alapításkor a legfőbb főpapi támogató már Scitovszky János volt, Kopácsy prímás ugyanis 1847 szeptemberében meghalt.²⁵ A pécsi püspök – aki 1849-től esztergomi érsekként állt a magyar egyház élén – az induláskor 100 forintot adományozott a társulat javára, illetve egyházmegyéjéből (noha több kerületből még nem érkeztek vissza az aláírási ívek) már ekkor 90 részvényes tag jelentkezett.²⁶ A további támogatók toborzásában az igazgató és az annak munkáját segítő bizottság, a választmány számított a püspökök és káptalani helyettesek pártfogására.²⁷

²¹ A prímás kérte, hogy a programot és az alapszabályzatot jóváhagyás céljából terjesszék az uralkodó elé. Az engedély azonban késett, amelynek következtében a sajtótevékenységet célzó egyesület alapszabályzatát nem hozhatták nyilvánosságra egészen 1848 tavaszáig. – *Notter A.*: A Szent István Társulat i. m. 16.

²² A’ jó és olcsó könyvkiadó társulat’ programja ’s alapszabályai. *Religio és Nevelés Új évfolyam* (1848) 36. sz. 300.

²³ *Fogarasy Mihály*: Nyilatkozat a’ jó és olcsó könyvkiadó társulat’ ügyében. *Religio és Nevelés Új évfolyam* (1848) 35. sz. 285–286.

²⁴ Uo. 287.

²⁵ A társulat az első lépések között igyekezett biztosítani magának az elhunyt prímás által ígért pénzügyi támogatást 1848-ban.

²⁶ SZIT L Jegyzőkönyve a Jó és olcsó könyvkiadó társulat választmányi és közgyűléseinek. 1848–1856. (a továbbiakban: SZIT L Jegyzőkönyve 1848–1856) Választmányi gyűlés határozatai, 1848. máj. 1.

²⁷ Uo. Vö. Fogarasy Mihály levele Kovács Miklóshoz. Pest, 1848. máj. 12. Idézi *Marton József*: Fogarasy Mihály erdélyi püspök élete és munkássága. Gyulafehérvár 2005. 9.

Ugyancsak a támogatói kör szélesítése érdekében felmerült a vezetőség részéről, hogy érdemes lenne felhívni az egyháziak figyelmét a sajtó útján,²⁸ valamint a „találkozási s privát beszélgetési alkalmakat használandván” az egyéb, illetve a „végrendeletileg tett” adományozások lehetőségére.²⁹ Utóbbi apropóját az adhatta, hogy 1847-ben elhunyt Pyrker János László egri érsek, aki 1821-ben VII. Piustól, 1847-ben pedig az uralkodótól kapott engedélyt a szabad végrendekezésre. Az egri főpap – egyéb pártfogói adományai mellett – az Eger városában felállítandó egyházi „propaganda intézetre”, valamint a nép körében szétosztandó hasznos könyvekre 3000 pengőforintot hagyott.³⁰

Júliusban megjelent a társulat első folyóirata, a *Katholikus Néplap* első száma. A lap kaucióját az újonnan megválasztott, reprezentatív funkcióval bíró elnök,³¹ gróf Károlyi István vállalta magára. Noha a háromirányú könyvkiadási program szerint – a „nép számára”, az „iskolai ifjúság számára”, a „műveltebbek számára” – tervezték jövőbeli működésüket, a világi tagok számával nem volt elégedett a vezetőség. További támogatók toborzásában a sajtó, a világiak és a klérus segítségére is számítottak. Sőt, gróf Cziráky János alelnökké választásával is igyekeztek bizonyítani, hogy „ezen ámbár egyházi férfiutól alakított társulatban, a clerus korántsem sajtát kizárólagos érdekében kíván működni”.³²

A Jó és Olcsó Könyvkiadó Társulat – 1848 után

1848 után a politikai nyilvánosságot elnémították. I. Ferenc József 1851. december 31-én kiadott császári pátensével visszavonta az 1849. március 4-én kihirdetett birodalmi alkotmányt, ezzel a korlátlan uralkodói abszolútizmus kormányzati rendszeréhez tért vissza.³³ 1852 májusában új, szigorú sajtórend-

²⁸ A Religió és Nevelés szerkesztőségének együttműködésére számítottak.

²⁹ Uo. A főpapság végrendeleti jogát az 1703-ban megkötött Kollonich-féle egyezmény és az ezt szentesítő 1715. évi 16. tc. szabályozta. A különböző levonások után (illetve a meghatározott helyekre kerülő felszereléseken, ingóságokon túl) a fennmaradt összeg három részre oszlott az egyház (szemináriumok, plébániák, templomok fenntartására), a kincstár és a rokonok között. – Magyar Katolikus Lexikon I–XVI. Főszerk. Diós István, szerk. Viczián János. Bp. 1993–2014. XIV. 922. (Végrendelet szócikk)

³⁰ *Sugár István*: Pyrker János László érsek és Eger városa. In: Pyrker emlékkönyv. Szerk. Hölvényi György. Eger 1987. 144–145.

³¹ A társulati ügyeket az igazgató intézte. Az elnököt a tekintélyes világiakból választotta a nagygyűlés (később közgyűlés), amelynek minden alapító és részvényes tagja szavazati joggal rendelkezett. Az elnök képviselte a külvilág előtt a társulatot, valamint elnökölt a havonta tartott választmányi üléseken. – *Mészáros I.*: A Szent István Társulat i. m. 18.

³² SZIT L Jegyzőkönyve 1848–1856. A június 5-én tartott közgyűlés jegyzőkönyve; a július 28-án tartott választmányi gyűlés jegyzőkönyve; az augusztus 20-án tartott választmányi gyűlés jegyzőkönyve; Értekezletek és közgyűlések jegyzőkönyvei, 1848. augusztus 30–31.

³³ *Deák Ágnes*: Suttogások és hallgatások. Sajtó és sajtópolitika Magyarországon, 1861–1867. Bp. 2018. 11.

tartás bevezetésére került sor Magyarországon, s novemberi nyílt parancsával az egyesületek többségének engedélyezését is fenntartotta magának az uralkodó. 1854-ben Albrecht főherceg, Magyarország katonai és polgári kormányzója újabb rendeletet adott ki az egyesületek kapcsán: nem csupán megalakulásukkor estek át szigorú ellenőrzésen, de működésük során is állandó felügyelet alatt maradtak. A politizáló közélet a nem intézményesült, a nagypolitikával nem érintkező társas terekbe tevődött át.³⁴ Ez a helyzet felértékelte a Jó és Olcsó Könyvkiadó Társulat szerepét is.

Már 1848-ban felmerült a társulat „oeconomiájának elrendezése és a pénztárban heverő pénznek mimodon gyümölcsözővé tehetése iránt a szükségterv”.³⁵ Ez a későbbiekben is kulcsfontosággal bírt, így a szabadságharcot követően az alapszabályok átdolgozása mellett a pénztári működést is újra kellett gondolni, például a Kossuth-bankók okozta kár miatt.³⁶ Emellett a taglétszámot is tisztázni kellett, hiszen a forradalom és szabadságharc idején egyes jelentkezőket bármiféle tagdíj fizetése nélkül a tagok közé soroltak.³⁷

A forradalmi időszakot követően viszonylag hamar felvetődött a kezdetektől tervezett saját nyomda kérdése, amelynek létrejöttét végül az 1850 decemberében elhunyt Juranics László nagyprépost, apátkanonok hagyatéka tette lehetővé. A Batsányi Jánossal barátságot ápoló, annak verseit ki is nyomtató mecénás végrendelete szerint 1851-ben 6790 pengőforintot, 1857-ben pedig további 2000 pengőforint értékű úrbéri kárpótlási kötvényt kapott a társulat.³⁸ Juranics Antal győri püspök testvérének felajánlása nem volt meglepő, hiszen jelentős összegekkel támogatta a magyar irodalmat, és a jótékonyságáról is ismert volt. A szélesebb közönség előtt „Juranics bácsi”-ként ismert nagyprépost ugyanis támogatott többek között plébániát, iskolát és szegény gyermekeket is.³⁹ Pártfogoltjai közé tartozott például a költői vénával rendelkező Kelemen (lánykori nevén Hamulyák) Tekla, Babits Mihály dédnagyanyja.⁴⁰ Az 1840-ben jubiláló támogató köszöntését a következőképpen kezdte az egykori árva:

³⁴ Kiss Zs.: Az egyedüli tér i. m. 11–13.; 33–43.

³⁵ SZIT L Jegyzőkönyve 1848–1856. Értekezletek és közgyűlések jegyzőkönyvei, 1848. augusztus 30–31. Az elkészült pénztári szabályzatot szeptemberben fogadták el. – Uo. A szeptember 27-én tartott választmányi ülés jegyzőkönyve.

³⁶ Uo. Az 1850. február 7-én tartott választmányi gyűlés.

³⁷ Az 1850-ben kiadott névkönyv elején olvasható a megjegyzés, miszerint minden aláíró felvettek a listába, függetlenül attól, hogy részvényeiket befizették-e vagy sem. – A Jó s Olcsó Könyvkiadó Társulat névkönyve s alapszabályai. Pest 1850.

³⁸ Nötter Á.: A Szent István Társulat i. m. 49.

³⁹ A Jó s Olcsó Könyvkiadó Társulat névkönyve 1852-dik évre. Pest 1852. 147–155.

⁴⁰ Buday László: Babits Mihály őseiről. Magyar Csillag 2. (1942) 6. sz. 333–334.

Gyenge ugyan az én tollam
Örömet rajzolni,
Érzeteim sem képesek,
Mint érzem, kimondani.

Hogy egy Magyar Hazafinak
Fél-százos Innepére
Egy kis dalkát énekeljek
Méltó tiszteletére.

De bár gyenge a' Sas fiu,
Annya még is kicsalja,
Köszál csúcsra, 's az Égfelé
Repülésre szoktatja.

Úgy kelbelem' hő vágyai
Váltig szárnyra kelnének,
Ha elmémnek szűk reptei
kevesek nem lennének.⁴¹

Ugyancsak nagyobb összeget (800 forintot) hagyott a társulatra az 1852-ben elhunyt Kovács Miklós erdélyi püspök. A főpap bőkezűen támogatta a tudományos és egyházi intézeteket, ám döntésében szerepet játszhatott Fogarasy Mihály személye is, aki 1837-ben „védíratot” írt az erdélyi püspök érdekében.⁴² A főpapak mellett az alsópapságból is érkezett felajánlás az 1850-es évek elején: a doroszlói plébános, Sipos György például 50 pengőforinttal támogatta a vállalkozást, ahogyan az őriszentpéteri lelkipásztor Kovács György is.⁴³

⁴¹ *Kelemen Tekla*: Fő tisztelendő Juranics László pécsi kanonok, és apát úr, papságának fél század ünnepére. Pécs 1840.

⁴² *Fogarasy Mihály*: Az erdélyi püspökről polgári tekintetben. Bécs 1837. Kovács Miklós erdélyi püspök számára már az 1837–1838. évi országgyűlés előtt egyértelmű volt, hogy politikai pozíciója vita tárgya lesz. Az uralkodó ugyanis annak ellenére hagyta meg kormánybiztosi hivatalában, hogy a rendek nem választották meg tanácsossá. A diétát készülődés előzte meg az egyház részéről, amelynek részeként jelentette meg kiadványát Fogarasy az erdélyi püspökök politikai szerepéről és státuszáról. – *Nemes István*: A vallásügyi kérdés az erdélyi politikai életben a reformkorban. *Studia Theologica Transsylvaniae* 16. (2013) 1. sz. 54–55.

⁴³ Sipos továbbá úgy végrendekezett, hogy a doroszlói híveinek házanként vegyék meg Pázmány Péter imádságos könyvét, amelyet a társulat adott ki. – Jó 's Olcsó Könyvkiadó Társulat névkönyve 1853-ik évre. Pest 1853. 156. Idővel inkább a plébánosok, kanonok hagytak végrendeletileg pénzt a társulatra. – A Szent István Társulat jegyző- és névkönyve 1858-ra. Pest 1858. 50–51.

Volt, aki többféle módon járult hozzá a működéshez. A köröstarjáni malommester fia, az 1847-ben Ferenc József és testvérei magyar nyelvtanárának felkért későbbi nagyváradi kanonok, Hoványi Ferenc például több ízben is ajándékozott jelentős pénzüsszeget, és saját művei eladásának hasznát is felajánlotta a társulat számára.⁴⁴ Arra is volt azonban példa, hogy ajándékkönyvekkel támogatták a társulatot. A papköltő, műfordító, Vörösmarty Mihályt segítő Egyed Antal például 200 példányt adományozott Ovidius-fordításából.⁴⁵

Idővel ösztöndíjra, pályázatra is érkezett felajánlás. 1854-ben a sajoivámosi plébános, tanár Mester István hozott létre 200 pengőforintból alapítványt, amelynek kamatait a *Katholikus Néplap*ban közölt legjobb elbeszélés szerzőjének szánta. Ugyancsak 1854-ben a német kultúra iránt elkötelezett pécsi plébános, későbbi szatmári püspök Haas Mihály indítványozta egy himnuszpályázat kiírását Szent István tiszteletére. Tervét azonnal támogatta 4–4 arany felajánlásával Huszár Ferenc főtörvényszéki tanácsos, valamint az akkori alelnök, Danielik János.

„Kötelességnek tekintem minden alapító és részvényes tagtársainkat, sőt vidéki bizományosainkat is, rendszeres jótévknek nevezni” – jelentette ki Fogarasy 1852 augusztusában, a szabadságharcot követő első közgyűlésen.⁴⁶ A rendkívüli adományok mellett elméletileg további pénzforrást jelentett a növekvő taglétszám, ám valójában ez nem mindig érvényesült. A részvények beszédésének módját például 1852-ben újra kellett gondolni, illetve nagymértékű tagdíjhátralékkal kellett számolni 1857-ben.⁴⁷

A vállalkozást támogatók körének szélesedését mutatja az első női alapító nevének felbukkanása: az 1850. évi névkönyv Fejérváry Amália, Heves vármegyei „közbirtokosnő”-ről tesz említést.⁴⁸ Fejérváry Józsefné Cseörgheő Amáliától nem állt messze a pártfogói szerepkör. 1872-ben az irgalmas nővérek gyöngyösi

⁴⁴ 1852-ben 500 Ft-ot, 1854-ben 400 Ft-ot, 1856-ban 900 Ft-ot adományozott. – SZIT L Jegyzőkönyve 1848–1856. Az 1852. május 18-án tartott választmányi gyűlés jegyzőkönyve; az 1853. május 18-án tartott választmányi gyűlés jegyzőkönyve; az 1854. december 1-jén tartott választmányi gyűlés jegyzőkönyve; az 1856. május 8-án tartott választmányi gyűlés jegyzőkönyve.

⁴⁵ Publius Ovidius Násó Keservei. Öt könyv. Ford. Egyed Antal. Székesfehérvár 1826; Jó 's Olcsó Könyvkiadó Társulat névkönyve 1853-ik évre. Pest 1853. 46., 100. Említésre méltó, hogy Egyed Antal szintén írt köszöntőt a jubiláló Juranicsnak. – *Egyed Antal: Fő tisztelendő Juranics László urnak [...]* midőn papsága ötvenedik évét hálás miseáldozattal ülené. Pécs 1840.

⁴⁶ Jó 's Olcsó Könyvkiadó Társulat névkönyve 1853-ik évre. Pest 1853. Függelék 50.

⁴⁷ SZIT L Jegyzőkönyve 1848–1856. Az 1852. január 13-án tartott választmányi ülés jegyzőkönyve; *Notter A.: A Szent István Társulat i. m. 79.*

⁴⁸ A Jó 's Olcsó Könyvkiadó Társulat névkönyve 's alapszabályai. Pest 1850. 6. A későbbiekben csak grófnők vállalták az alapítói hozzájárulást. – A Szent István Társulat jegyző- és névkönyve 1859-re. Pest 1860. 55–59. (Három grófnő és Fejérváry Józsefné Cseörgheő Amália voltak a női alapítók 1860-ban.)

kórházi működésére adott jelentősebb összeget, 1879-ben pedig a városban és a környékén élő árva leányok részére hozott létre alapítványt.⁴⁹

Ugyancsak a támogatói bázis bővülését jelzi, hogy a tudományos közelet tekintélyes, világi képviselői is kezdtek csatlakozni a társulat tevékenységéhez. 1851-ben például a dolgozó tagok közé lépő jogász, régész, MTA-tag Érdy Jánost rögtön a választmány tagjának kérték fel.⁵⁰ Szintén 1851-ben az irodalomtörténész, egyetemi tanár MTA-tag Toldy Ferencet részvényesként hívták meg az igazgató működését segítő bizottságba,⁵¹ amelynek tagjai között volt 1853-tól a pesti egyetem orvostudományi karának tanára, a későbbi dékán, majd rektor Stokinger Tamás is.⁵²

1852-ben tartották a forradalom és szabadságharcot követő, már említett első társulati közgyűlést, amelyen bejelentették, hogy a társulat felveszi Szent István nevét. Felmerült, hogy a társulat a sajtókiadványokon túl „élőszóval”, tudományos, ismeretterjesztő, népszerűsítő előadások tartásával, valamint karitatív jellegű feladatokkal – például gyűjtések, szociális munkák révén – támogassa a társulat feladatát.⁵³ Egyelőre azonban még az eredeti célkitűzésekkel is akadtak gondok, 1852-ben például így panaszkodott a fővédnök primásnak⁵⁴ az igazgató: „Ha nem Istenbe és a szentséges Istenszülő közbenjárásába vetném reményemet, rég elcsüggedtem volna. Nem bírom orvosolni a folyóiratok küldésének rendetlenségével szembeni általános panaszokat, hacsak szét nem válogatjuk őket [tudniillik a lapokat – B. Zs.].⁵⁵ A következő év kezdetével egyébként meg lesz újítva a kiküldés, amitől azt remélem, hogy az gyorsabb és pontosabb lesz. A bajok oka abban

⁴⁹ Varga Sándor: A Paulai Szent Vince rendi irlalmas nővérek gyöngyösi működése különös tekintettel a kórház történetében betöltött szerepükre. In: Mátrai Tanulmányok 1997. Szerk. Horváth László. Gyöngyös 1997. 247.

⁵⁰ 1847 tavaszán 11 választmányi tagot választottak. Az igazgató munkáját segítő tagokat a nagygyűlés választotta. 1853-ban 41 tagja volt a bizottságnak. Az 1857. évi alapszabály 60 főben maximalizálta. – *Mészáros I.*: A Szent István Társulat i. m. 13., 54.; Jó 's Olcsó Könyvkiadó Társulat névkönyve 1853-ik évre. Pest 1853. 6–7.

⁵¹ SZIT L Jegyzőkönyve 1848–1856. Az 1851. április 1-jén tartott választmányi ülés jegyzőkönyve.

⁵² SZIT L Jegyzőkönyve 1848–1856. Az 1851. november 4-én tartott választmányi ülés jegyzőkönyve. A választmánynak később is voltak egyetemi orvostanár tagjai: 1859-ben lett választmányi tag az újonnan belépő Semmelweis Ignác. – A Szent István Társulat jegyző- és névkönyve 1859-re i. m. 54.

⁵³ Az 1857. évi alapszabályzatba végül nem kerültek be ezek az új célok. – *Mészáros I.*: A Szent István Társulat i. m. 40., 53.

⁵⁴ A primást már az 1844. évi tervekben elsőszámú pártfogóként tüntették fel, az 1848. évi alapszabályzat pedig fővédnöknek említi.

⁵⁵ A Katholikus Néplapnak volt német és szlovák kiadása is. A román nyelvű kiadását csupán tervezték. – *Notter A.*: A Szent István Társulat i. m. 51. A társulat gondozásában jelent meg a Családi Lapok folyóirat is. A lapok nyomtatása terén Emich Gusztáv helyett Lukács Lászlóval kívánt együttműködni a vezetőség. Az egyeztető tárgyalások során azt igyekeztek elérni, hogy a különböző folyóiratokat a hét különböző napjain küldjék ki. – SZIT L Jegyzőkönyve 1848–1856. Az 1852. december 9-én tartott választmányi ülés jegyzőkönyve.

áll, hogy hivatali személyzet találtassék, kevés a hívő dolgozó, a nyereségvágy a klérusban is uralkodó hajlam, az önfeláldozó szeretetnek fáradozása keveseknél található meg.”⁵⁶ Az anyagi kérdések és működtetési gondok mellett ellentétek is voltak a társulati vezetőségben belül: a Fogarasy-féle irányvonalától eltérő elképzelések kezdtek érvényesülni az egyesület jövőjét illetően.⁵⁷

A Szent István Társulat kiemelt támogatói

1853-ban a társulat tényleges vezetője⁵⁸ az alelnöki pozícióban lévő Danielik János lett.⁵⁹ Az egri kanonok eltávolodott a társulati tevékenység eredeti alapelveitől, és elsősorban a felsőbb, valamint középrétegeket igyekezett bevonni a társulat támogatói és vevői körébe. A módosult irányvonalat jól mutatják – többek között – a vallásos és nemzeti irodalmat gazdagító kiadványok, valamint a jelentős anyagi kiadásokkal járó reprezentatív sorozatok.⁶⁰

Már Danielik irányítása előtt is akadtak gondok a társulat gazdálkodásában,⁶¹ így amikor Danielik átvette a vezetést, tájékoztatta a primást, hogy 1854-től új működés lép életbe, s „a pénztár mindenkor evidentiában fog tartatni”.⁶² Scitovszky örömét fejezte ki, hogy a számadások „olly rendbe hoztattak, miszerint

⁵⁶ „Si non in Deo et in intercessione S[acrat]is S[i]mae Deigenetricis spem haberem, dudum despondissem animo. Generales querelas contra disordinem expeditionis ephemeridum sanare non possum, nisi specificentur. Cum initio affuturi anni expeditio alioquin restaurabitur unde illam exactiorem et promptiorem futuram spero. Causa malorum in eo est, quod mercenarii inveniuntur, fideles operarii pauci, luci cupiditas etiam in clero dominans affectus est, opera charitatis seipsum sacrificantis apud paucos inveniuntur.” – EPL Scitovszky János primás iratai. Cat. 44. 1853/Nr. 4945. Fogarasy Mihály levele Scitovszky Jánoshoz. Pest, 1852. dec. 27. A primás válaszában nem reagált Fogarasy panaszaire. Csupán az egyesületeket érintő új uralkodói parancs alapján sürgette az alapszabályzat mielőbbi hivatalos jóváhagyásának elérését. – Uo. Scitovszky levele Fogarasy Mihályhoz (Tervezet). S.I., 1852. dec. 28.

⁵⁷ Fogarasy a társulat éléről történő távozása előtt szóvá tette a primásnak a „pártszellemű titkolódzás”-t, a „kizáró elkülönítés”-t, amelyből szerinte nem származhat „közakarat és társulati közegyetértés”. Sérelmezte, hogy más, a társulat ügyeinek előmozdításában buzgólkodó tagok mellett őt sem hívták meg a társulat jövőjéről szóló tanácskozásra. – EPL Scitovszky János iratai. Cat. 44. 1853/Nr. 1842. Fogarasy Mihály levele Scitovszky Jánoshoz. Pest, 1853. máj. 18.

⁵⁸ Noha Fogarasy utódjának választották Danieliket, ő már alelnökként vezette a társulatot. A kibővített program miatt módosították a társulati vezetőséget, elnökséget hoztak létre. – Jó ’s Olcsó Könyvkiadó Társulat névkönyve 1853-ik évre. Pest 1853. 118–125. Az 1857. évi alapszabályzat szerint az alelnök határozta meg a társulat lényegi tartalmát, irányait, programját, az igazgató a könyvkiadásokról gondoskodott. – *Mészáros I.*: A Szent István Társulat i. m. 54.

⁵⁹ Danielik politikai pályájáról lásd *Berecz Máttyás*: Vázlat Danielik Nepomuk János püspök közéleti pályájáról (1817–1888). In: *Agria XXXIII. Tanulmányok a 80 esztendő Bakó Ferenc tiszteletére*. Szerk. Petercsák Tivadar – Szabó J. József. Eger 1997. 331–342.

⁶⁰ *Corba László*: A nemzetélet és hitélet közös választóján. In: *Forradalom után – kiegyezés előtt. A magyar polgárosodás az abszolutizmus korában*. Szerk., bev. Németh G. Béla. Bp. 1988. 385–387.

⁶¹ *Notter A.*: A Szent István Társulat i. m. 78.

⁶² EPL Scitovszky János primás iratai. Cat. 44. 1853/Nr. 4654. Danielik János levele Scitovszky Jánoshoz. Pest, 1853. dec. 8.

a pénztár állapotát mindenkor világosságban lehetend tartani”. Külön felhívta Danielik figyelmét ennek fontosságára, mivel „nagy részben a Társulat jövője ’s üdvös hatásának lehetősége függ” ettől.⁶³ Az 1850-es években a bevételek így is alig haladták meg a kiadásokat, illetve 1857-ben és 1858-ban (valamint 1859-ben is) deficités volt a zárszámadás.⁶⁴

Az 1853-ban bíborossá lett Scitovszky János hercegprímás azt az ígéretet tette, hogy „a társulat javára, melyet az egyházi hierarchiával egy célra munkáló segédtestületnek tekint, nem egy, de két kézzel leend kész áldozatot hozni”.⁶⁵ Az anyagiaktól kezdve a püspöki támogatásokra történő felhívásokig Scitovszky valóban igyekezett pártfogolni a vállalkozást. 1850-ben például 400 pengőforinttal támogatta a társulat működését, 1853-ban pedig 100 pengőforinttal járult hozzá az elnök által kezdeményezett *Családi Lapok* című folyóirat szerkesztői fizetéséhez.⁶⁶ Több ízben fordult a püspökökhöz a társulat ügyében, így például kérte őket, hogy intézkedjenek a néplapok előfizetői körének növelése érdekében. Mindemellett a társulat számított közbenjáró pártfogására a bécsi kormányzat felé is.⁶⁷ Scitovszky fővédnöki hozzáállása az ügyek figyelemmel kísérésében, sőt adott esetben irányításában is megmutatkozott.⁶⁸ A társulat és a fővédnök közötti kapcsolatban fontos szerepet játszott Danielik, aki a hercegprímás egyfajta szakértőjeként, tanácsadójaként is tevékenykedett.

Scitovszky mellett más főpapok, így az egri érsek Bartakovics Béla is bizalmával tüntette ki a társulatot.⁶⁹ Az egri érseki nyomda műveinek bizományba adása mellett például az ő támogatásával kezdett neki a papköltő Tárkányi Béla a szentírásfordításához, valamint az egri főpap finanszírozta Cesare Cantù *Világtörténelem* című műve egyes részeinek magyar fordítását is. „Örömmel olvastam, hogy Egerben Cantù világtörténelme is fordítatik; valóban tudja a jó érsek, hogy mire van szükségünk leginkább. Várva várjuk [...] a Szentírást is. Eger kifog minden egyéb püspöki székhelyen” – állapította meg Haas Mihály pécsi

⁶³ Uo. Scitovszky János levele Danielik Jánoshoz. Esztergom, 1853. dec. 15. (Tervezet)

⁶⁴ *Notter A.*: A Szent István Társulat i. m. 93., 121.

⁶⁵ SZIT L Jegyzőkönyve 1848–1856. Az 1853. május 3-én tartott választmányi ülés jegyzőkönyve.

⁶⁶ A lap szerkesztője 1854 és 1856 között a hírlapíró, színműíró, iskolaigazgató Ney Ferenc volt.

⁶⁷ *Notter A.*: A Szent István Társulat i. m. 49., 52., 64.; SZIT L Jegyzőkönyve 1848–1856. Az 1853. november 3-án tartott választmányi ülés jegyzőkönyve.

⁶⁸ A Juranics-féle hagyaték miatt felmerülő nyomda kapcsán például cenzorok kinevezését kérte. 1855-ben pedig már ő maga intézkedett a könyvvizsgálókról, valamint fenntartotta magának a kiadás engedélyezésének jogát. Lépését a rendőrhatalóságok az 1855. évi konkordátum szabad papi cenzúráról szóló 9. cikkelyével kapcsolták össze. – SZIT L Jegyzőkönyve 1848–1856. Az 1851. április 1-jén tartott választmányi ülés jegyzőkönyve; Österreichisches Staatsarchiv, Allgemeines Verwaltungsarchiv, Oberste Polizeibehörde, Präsidium I. 3987/1855. Eduard Rotteé jelentése Johann Kempen von Fichtenstamm báróhoz. Buda, 1855. nov. 4.

⁶⁹ *Csorba L.*: A nemzetélet és hitélet i. m. 374–375.; *Berecz M.*: Vázlat Danielik i. m. 336.

plébánosként az érsekről.⁷⁰ Bartakovics egyébként is bőkezűen adakozott kulturális és művészeti célokra, így érdemei elismeréseként 1853-ban az MTA igazgatósági tagjává választották.⁷¹

A társulat életében aktívan részt vevő világi elnök, gróf Károlyi István ugyancsak fontos mecénásnak bizonyult az 1850-es években. Mindamellet, hogy diplomáciai kapcsolatai révén segítette a munkát, az alapítványi díj tízszeresét fizette ki belépésekor, és az ő kezdeményezésére indult el – a francia *Le Correspondant*⁷² alapján – a *Családi Lapok* című tudományos és szépirodalmi folyóirat is, amelyre 200 körmőci aranyat, majd 500 forintot biztosított.⁷³ Emellett más kiadványokra is figyelemmel volt. Az egyházi beszédek, homíliákat, katekéziseket közreadó, 1855 és 1859 között megjelenő, Danielik János, Majer István, valamint a magyar iparért és iparosokért buzgón tevékenykedő piarista Szabóky Adolf és az egyetemi tanár Roder Alajos szerkesztette Pázmány-füzetekre például 400 pengőforintot adott, illetve a több kötetes Cantù-féle *Világtörténelem* fordításra 1854-ben évenként 200 pengőforintot ajánlott fel.⁷⁴ A társulat hivatalos kimutatásai szerint a gróf 1858-ra összesen 3160 forintot és 200 aranyat adományozott az általa elnökölt társulatnak.⁷⁵

A gróf pártfogói működését fémjelezte a körülötte kialakult fóti támogatói kör is. Ehhez tartozott a családtagjai – köztük a későbbi elnök, Károlyi Sándor – mellett az uradalmi személyzet több tagja, valamint Szécsen Antal konzervatív politikus, későbbi miniszter és Ybl Miklós építész is.⁷⁶ Ugyancsak a gróf mecenatúrájáról árulkodik francia ifjúsági könyvadomány, valamint Nicholas

⁷⁰ Egri Főegyházmegyei Könyvtár (a továbbiakban: EFK) Ms 2048/41–5. Haas Mihály levele Danielik Jánoshoz. Pécs, 1852. okt. 18.

⁷¹ Adakozott többek között az MTA palotájának építésére, a pesti Nemzeti Színház, valamint az esztergomi bazilika javára is. Híres volt jótékonykodásairól, például a Vörösmarty árvák részére is adományozott. – *Tengely Adrienn*: Bartakovics Béla érsek, a kultúra mecénása. („Líceumi szellemiség” ismeretterjesztő sorozat 5.) Eger 2017. 11–12.

⁷² A lap 1855-től a liberális katolikus Charles de Montalembert gróf és köreiből tartozott, akit 1861-ben Károlyi Főton vendégül is látott. – *Concha Győző*: Eötvös és Montalembert barátsága. Bp. 1918. 161.

⁷³ Jó ’s Olcsó Könyvkiadó Társulat névkönyve 1853-ik évre. Pest 1853. 49. 1853-ban a szerkesztői díjhoz további 400 pengőforintot ajánlott fel. – SZIT L Jegyzőkönyve 1848–1856. Az 1853. november 3-án tartott választmányi ülés jegyzőkönyve.

⁷⁴ *Notter A.*: A Szent István Társulat i. m. 67.; SZIT L Jegyzőkönyve 1848–1856. Az 1854. december 1-jén tartott választmányi ülés jegyzőkönyve.

⁷⁵ A Szent István Társulat jegyző- és névkönyve 1858-ra i. m. 48.

⁷⁶ Jó ’s Olcsó Könyvkiadó Társulat névkönyve 1853-ik évre. Pest 1853. 19–20. Károlyi Sándor és a társulat kapcsolatáról lásd *Febér György*: A származás kötelez. Gróf Károlyi Sándor, 1831–1906. Bp. 2019. 210–213.

Patrick Stephen Wiseman *Fabiola* című regényének első magyar fordítása is, Holló Mihály főtollébános tollából.⁷⁷

A többszörösen megtérülő pártfogás

„[N]agyhírű férfi volt, azon papok közül való, akiket szabadgondolkozásúaknak hínak. Barátságos viszonyban élt a szabadelvű kitűnőségekkel [...]. A tudományos körökben is fényeskedett [...]. S mindezek felett az ultramontán lapok is fáradhatatlanul szidták⁷⁸ – olvasható Sámuel apátról a *Fekete gyémántok* című regényben, akinek alakját – mint az közismert – Danielik János egri kanonokról, a társulat alelnökéről mintázta Jókai Mór. Danielik alelnökként valóban széleskörű összeköttetésekkel rendelkezett. Politikai kapcsolatai kiterjedtek az abszolutizmussal elégedetlen konzervatívokra éppúgy, mint a *Pesti Napló* szerkesztőségére, Kemény Zsigmond és Csengery Antal körére, Deák Ferenc közvetlen környezetére,⁷⁹ de jelentős egyháziakat is maga mellett tudhatott. E szerzteágazó ismeretség is közrejátszhatott abban, hogy az 1850-es években olyan személyek csatlakoztak a társulathoz, mint Eötvös József⁸⁰ vagy Deák Ferenc.⁸¹ Tudománypártfogói munkásságát elismerve 1858-ban az MTA a társulati alelnököt tiszteleti tagjává választotta.⁸²

Danieliknek fontos szerepe volt abban, hogy a fiatal művészettörténész és pap, a Magyar Történelmi Társulat későbbi elnöke, Ipolyi Arnold is szívesen csatlakozott a társulathoz. A pályája elején álló tudós ugyanis, miként az egri érseket, úgy Danieliket is pártfogójának tekintette. Egy alkalommal például hálaíját fejezte ki egy, az érsektől kapott „szép” pénzüsszegért, és tudni vélte, hogy az egri főpap „semmit sem ohajtana annyira”, mint – többek között – anyagi helyzetén segíteni. Levelében egyúttal arra kérte Danieliket, hogy az érsek közbenjárásával helyeztesse át őt az egri főegyházmegyébe.⁸³ Jóllehet a fiatal Ipolyi

⁷⁷ SZIT L Jegyzőkönyve 1848–1856. Az 1853. október 3-án tartott választmányi ülés jegyzőkönyve; Wiseman Miklós: *Fabiola, vagy a katakombák egyháza*. Ford. Holló Mihály. Pest 1856.

⁷⁸ Jókai Mór: *Fekete Gyémántok I. S. a. r. Nacsády József*. (Jókai Mór összes művei. Regények 20.) Bp. 1964. 131.

⁷⁹ Csorba László: Újabb adatok a kiegyezés előkészítésének történetéhez. In: *A magyar polgári átalakulás kérdései. Tanulmányok Szabad György 60. születésnapjára*. Szerk. Dénes Iván Zoltán – Gergely András – Pajkossy Gábor. Bp. 1984. 426.

⁸⁰ Rendes tagként – SZIT L Jegyzőkönyve 1848–1856. Az 1855. április 12-én tartott választmányi ülés jegyzőkönyve. Választmányi tagként – Tudósítvány a Szent István Társulat 1852-dik évi szeptember 2-án megtartott VII. közgyűléséről. Pest 1856. 52.

⁸¹ Alapító tagként – A Szent István Társulat jegyző- és névkönyve 1859-re i. m. 55.

⁸² Szulovszky János: „Hamvaiból kikelő phonix” Danielik János kiegyezés koncepciója 1862-ből. *Történelmi Szemle* 49. (2007) 508.

⁸³ Ipolyinak nagy szüksége lehetett Danielik támogató, útmutató soraira, hiszen levele rendkívül bizonytalan hangvételű. Jó példa erre, hogy bár nagyon szeretett volna találkozni Bartakovicssal, a

jövedelmezőbb plébániára vágyott, mégis úgy gondolta, az sem lenne számára megfelelő, ha a gazdag parókia miatt távolabb kerülne mindattól, ami a világon a legjobban érdekli – a könyvtáraktól és a könyvárusoktól. Mindemellett a társulat vezetői munkálataiba is szívesen bekapcsolódott volna: „Ha nem hangznék mint Simonia, ambár részemről bizonyára nem az, mondhatnám méltótanék N[agy]ságod valamely stallumra azzal is juttatni, hogy így talán hasonlóan mint N[agy]ságod az elnökséget en is minden füzetés nélkül az igazgatóságot elválalhatnám, s így a Társulat szent célján is segítve lenne.”⁸⁴

Ipolyi 1860-ban valóban átkerült az egri főegyházmegyébe, a fiatal tudós támogatása pedig többszörösen is megtérült a társulatnak. Az 1869 és 1872 közötti alelnöksége a társulat legjelentősebb korszakaként ismert. Ekkor fogtak hozzá, hogy a katolikus népiskolákat ellássák tankönyvekkel, ekkor vásárolt a társulat saját házat, újra előtérbe került a népies irodalom kiadása, de hangsúlyt fektettek a „magasabb tudományos irányra” is.⁸⁵

Egy reprezentatív kiadványról

1857-ben Ferenc József családja kíséretében Magyarországra látogatott. A politikai helyzet és a közhangulat nem volt a legideálisabb egy uralkodói látogatáshoz, ám éppen az utazástól reméltek javulást a magyarországi politikai életben. A császári pár május első napjaiban érkezett Pest-Budára. A tervezett program szerint kisebb körutakat tettek volna az országban, a főhercegnők azonban megbetegedtek, majd május végén Zsófia meg is halt. A látogatás félbeszakadt, sőt, a császárné már nem is tért vissza ekkor Magyarországra. Ferenc Józsefnek egyedül kellett befejeznie az utazást augusztusban és szeptemberben.⁸⁶

Az uralkodói látogatásra a Szent István Társulat külön kiadvánnyal készült. Az impozáns Szent Erzsébet-album⁸⁷ létrejöttét számos adomány segítette, köz-

„nemes keblű magas” pártfogójával, – néhány sorral később – úgy gondolta, „satnya és vézna” külseje nem tenne a főpapra előnyös benyomást. Záró sorai szintén tanácsalanságáról árulkodnak: „Ugye sok a bajom kedves Nagyságos Uram! [...] esdem, legyen velem oly kegyes türelme, mind a minő nemes pártfogolása [...]” – EFK Ms. 2048/55–2. Stummer [Ipolyi] Arnold levele Danielik Jánoshoz. Zohor, 1856. máj. 9.

⁸⁴ Uo. Vö. „[...] életemben sem volna más vágyam és hőbb óhajtasom, mint hogy Egerben Önök közt lakhassam, mi mellett bizony kedvesebb szolgálatom sem volna a Társulatnál.” – EFK Ms. 2045/55–3. Stummer [Ipolyi] Arnold levele Danielik Jánoshoz. Zohor, 1860. febr. 23.

⁸⁵ *Notter A.*: A Szent István Társulat i. m. 152–171. A népnek szóló népies irodalomhoz tartoztak például a naptárak, vallásos ponyva vagy a kis méretű és olcsó népiratkák.

⁸⁶ *Manbercz Orsolya*: Ferenc József főherceg/császár/király Magyarországon, 1843–1867. Aetas 32. (2017) 4. sz. 101–102.

⁸⁷ *Legendam Sanctae Elisabeth Andrae II.* [...] *voet Societas Hung. S. Stephani.* Pest 1857. – A kiadvány az Érdy-kódex alapján készült. A bevezetőt Toldy Ferenc, a kiegészítő életrajzot Danielik János írta.

tük a Batthyány-kormány pénzügyminisztériumának egykori osztályfőnöke, az alapító és választmányi tag Weisz Bernát nagykereskedő és bankár 180 forintja.⁸⁸ A díszalbumot azonban az említett események következtében nem tudták átnyújtani Erzsébet császárnénak.⁸⁹

A 160 példányban kinyomtatott album létrehozását alapítótagként Liszt Ferenc is támogatta 150 forinttal.⁹⁰ A maga tiszteletpéldányát a következőképpen köszönte meg az alelnöknek: „Engedje meg, hogy mellékeljek 50 forintot (amely tudomásom szerint, a mű rendes ára) őszinte sajnálattal, hogy nem vagyok abban a helyzetben, hogy jobban támogassam ezt a tiszteletreméltó és épületes munkát.”⁹¹ Reményét fejezte ki egyúttal, hogy Szent Erzsébet dicsőítéséhez ő is hozzá tud majd járulni egy oratórium komponálásával, amelyet az év folyamán fog befejezni.⁹²

Az album legjelentősebb készpénzbeli támogatása a társulat régi mecénásától, Markovics Antaltól érkezett.⁹³ A kalocsai kanonok magára vállalta az album kiadásához még hiányzó összeget, azzal a feltétellel, hogy a nyomtatási költségek fedezésére beérkező további adományokat a bukovinai magyarok tanintézetekének támogatására fordítják.⁹⁴ Sajnálatos módon a mecénás nem sokkal élte túl felajánlását: a jótékonyága és alapítványai által országos hírnévnek örvendő

⁸⁸ A Szent István Társulat jegyző- és névkönyve 1858-ra i. m. 6., 51–53.

⁸⁹ A társulat küldöttségét augusztus 24-én fogadta Pozsonyban Ferenc József. – Egyházi tudósítások. Religio (1857) 2. félév. 18. sz. 154.

⁹⁰ SZIT L Jegyzőkönyve 1848–1856. Az 1856. szeptember 2-ai közgyűlés jegyzőkönyve; A Szent István Társulat jegyző- és névkönyve 1858-ra i. m. 53.

⁹¹ „Permettez-moi de joindre ci-après cinquante florins C. M. (qu'on m'a indiqué comme le prix ordinaire de l'ouvrage) avec mes sincères regrets de ne pas me trouver dans une position qui me permettrait de mieux encourager des travaux aussi honorables et édifiants.” – Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára Levelestár (a továbbiakban: OSZK Kt Lt). Liszt Ferenc levele Danielik Jánoshoz. Pest, 1858. ápr. 10. Feltehetőleg az említett összeg a kiadásra adott 150 forinttól független további adomány volt. Ezúton is köszönöm Illyés Boglárkának, az OSZK Zeneműtára vezetőjének a nyelvi segítséget, valamint a szakmai konzultációt a Liszt-levelek kapcsán.

⁹² Liszt Ferenc „Szent Erzsébet legendája” című oratóriumának ősbemutatója 1865. augusztus 15-én került sor a Pesti Vigadóban. A korabeli társulati élet személyes kapcsolatainak kiemelkedő példája, hogy az oratórium elkészítéséhez Liszt Danielik segítségére is számított. Feltételezte ugyanis, hogy az alelnök munkája elkészítése során találkozott olyan művekkel, amelyekben a himnuszok, imák mellett a régi gregorián dallam is le volt jegyezve. Kérte, hogy ezeknek a munkáknak a címét küldje el a zeneszerző és zenei újságíró Mosonyi Mihálynak. – OSZK Kt Lt. Liszt Ferenc levele Danielik Jánoshoz. Weimar, 1858. jún. 26.

⁹³ Markovics Antal 1530 Ft 45 krajcárt adományozott, míg a legjelentősebb államkötvényi hozzájárulás Scitovszky Jánostól (1000 Ft), valamint Girk György pécsi püspöktől (1000 Ft) érkezett. A Szent István Társulat jegyző- és névkönyve i. m. 51–52. Markovics 1852-ben 1000 pengőforintnyi támogatás fejében kérte a társulatot, hogy a frissen felszentelt papoknak – leginkább a kalocsai főegyház-megyében – küldjön könyvadományt. A kalocsai érsek pedig a szeminaristák javára külön felajánlást (100 Ft) tett. – A Jó s Olcsó Könyvkiadó Társulat névkönyve 1852-dik évre. Pest 1852. 50.

⁹⁴ *Notter A.*: A Szent István Társulat i. m. 88.

Markovics 1858-ban rablógyilkosság áldozata lett.⁹⁵ Halálának évében Barabás Miklós az ifjúság oktatásának pártfogójaként örökítette meg a kanonokot.⁹⁶

A társulat kapcsolata a nem katolikus vallásúakkal

A társulat kezdettől fogva kapcsolatban állt a más felekezetűekkel: már 1847-ben volt protestáns lelkész is az első vásárlók között,⁹⁷ maga Fogarasy pedig tankerületi igazgatói minőségében működött együtt nem katolikus vallási vezetőkkel.⁹⁸ Az 1850-es évek közös megpróbáltatásai, valamint a nemzeti egység szorgalmazása azonban még közelebb hozta a társulatot a nem katolikus vallásúakhoz.⁹⁹ A személyes összeköttetések mellett hivatalos megkeresések is elősegítették az együttműködést. 1852-ben például Toldy javaslatára döntött a választmány három, a görögkeleti családból származó író, újságíró, Pompéry János által írt vallásos vers 50 pengőforintért való megvásárlása mellett. 1854-ben pedig a nagykö-rösi, majd 1855-ben a kecskeméti református gimnázium fordult ifjúságnak szóló könyvekért a társulathoz.¹⁰⁰

⁹⁵ Különfélék. Katholikus Néplap 11. (1858) 2. félév 36. sz. 314–315.

⁹⁶ Markovics Antal, Sz. Pálról czimezett bácsi prépost, s kalocsai főegyházi kanonok. Barabás Miklós grafikája. Megjelenés: Reiffenstein és Rösch, Bécs 1858. A portrén az idős kanonok a háttérben tanuló gyermekekre, valamint az őket könyvből oktató papra tekint. Ezúton is köszönöm Lakatos Adélnak, a Kalocsai Főegyházmegyei Levéltár munkatársának, hogy felhívta a figyelmemet Barabás Miklós e művére.

⁹⁷ SZIT L Pénztárnoki számadókönyv. „A földvári protestáns lelkész” bejegyzéssel, név nélkül a június hónapnál.

⁹⁸ 1848 májusában például – tehát egyidőben a könyvkiadó társulatnak a pesti központi szemináriumban zajló alakuló üléseivel – Fogarasy egy miniszteri rendelet kapcsán megbeszélésre hívta a pesti főrabbit, a zsidó hitközség elöljáróit, valamint a pesti és budai zsidó oktatókat, amelyen saját tankönyv összeállítását és kiadását, valamint egy országos rabbiképző intézet felállítását javasolta: „[...] felhívtam a jelenlévőket, hogy az általam érintetteket vegyék fontos tárgyalás alá, s megértvén a kor kívánatait – a.) gondoskodjanak a héber vallás oktatás czélszerűbb eszközlése végett olly kézi könyv kiállításáról elemi iskoláik számára, melly mind azt magában foglalja, mi a polgári közelet körében maradó zsidóságnak vallásos kiképzésére elégségesnek fog ismertetni. b.) A talmudi tudományosság jelöltjeinek számára pedig, állítsanak egy felsőbb héber tanodát [...]” – Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Az 1848/49-i minisztérium levéltára, Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium, Közoktatási Osztály. Elemi iskolai szakosztály (H 61) 1848:13-5. Fogarasi Mihály levele Eötvös József báróhoz (hiv.) Pest, 1848. máj. 24.

⁹⁹ *Corba L.*: A nemzetélet és hitélet i. m. 388. A politikai nyilvánosság már említett elnémitása mellett az egyházaknak az is megpróbáltatást jelentett, hogy az abszolutizmus egységes birodalom megteremtésére irányuló törekvése az egyházpolitikában is érezte hatását.

¹⁰⁰ A Pompéry által bemutatott versekről egyelőre többet nem tudunk. Feltehetőleg Toldy személyes kapcsolatain alapuló egyéni fellépéséről, mintsem hivatalos felkérésről volt szó. Siker esetén azonban további szerzeményeket is kész volt elfogadni a választmány – SZIT L Jegyzőkönyve 1848–1856. Az 1852. július 6-án tartott választmányi gyűlés jegyzőkönyve; az 1854. december 1-jén tartott választmányi gyűlés jegyzőkönyve; az 1855. március 1-jén tartott választmányi ülés jegyzőkönyve.

1855-ben döntés született arról, hogy protestánsok is a társulat tagjai lehetnek, ám ők nem tartozhattak az alapító, a rendes (korábbi részvényes), valamint a tiszteleti tagok közé. Új tagságot hoztak létre számukra: előfizetők lehettek, akik 3 pengőforint ellenében megkapták a tagoknak járó könyveket, ám nem rendelkeztek szólás-, szavazati, választási és választhatósági joggal sem.¹⁰¹

Az 1857. évi alapszabály vonatkozó pótkiegészítése az előfizetői tagság kapcsán már nemcsak a protestánsokról, hanem – kibővítve a lehetséges támogatói kört – a nem katolikusokról rendelkezett.¹⁰² Így csatlakozott a társulathoz mások mellett a későbbi miniszterelnök Lónyay Menyhért (református), az ortopédia egyik magyar úttörője, Batizfalvy Sámuel (evangélikus) orvos, a Nemzeti Múzeum élén álló (evangélikus) Kubinyi Ágoston, az ügyvéd, lapszerkesztő (evangélikus/református) Vahot Imre,¹⁰³ az esztéta, MTA-tag (evangélikus) Greguss Ágost, a földrajztudós, MTA-tag (evangélikus) Hunfalvy János vagy a színész, Petőfi-barát (református) Egressy Gábor. Idővel a társulatnak zsidó tagjai is lettek. 1859-re az előfizetők között volt például Ehrlich Ede majdani pécsi főrabbi, Kircz József, az izraelita tanítóképző intézet későbbi héber tanára és Dux Adolf műfordító, író is.¹⁰⁴ Noha Danielik az évtized végére a felekezeti közeledés egyik fő szószólója lett,¹⁰⁵ a társulat katolikus jellegét igyekezett szem előtt tartatni.¹⁰⁶

Összegzés

A Jó és Olcsó Könyvkiadó Társulatot politikai és kulturális célok együttesen hívták életre a reformkor végén. Az alapító, Fogarasy Mihály a vállalkozását elsősorban papi egyesületnek szánta, de fontosnak tartotta a világiak hatékony közreműködését is, ám világiak csatlakozása az első években elmaradt a társulat vezetősége által elvárttól. A szabadságharcot követően a politizáló közélet azonban nem intézményesült, a nagypolitikával nem érintkező társas terekbe tevődött át, amely körülménynek fontos szerepe lehetett abban, hogy az abszolutizmus első

¹⁰¹ SZIT L Jegyzőkönyve 1848–1856. Az 1855. május 24-én tartott választmányi gyűlés jegyzőkönyve; A Szent István Társulat jegyző- és névkönyve 1855-re. Pest 1856. 12.

¹⁰² A Szent István Társulat jegyző- és névkönyve 1858-ra i. m. 33–34.

¹⁰³ Szülei evangélikusok voltak, de református lelkész keresztelte. A felekezeti kettősség egész életére jellemző volt. – *Demmel József: Az irodalom (szociális) hálója. Közelítések Vahot Imréhez. Sic itur ad astra* 20. (2009) 59. sz. 255–256.

¹⁰⁴ A Szent István Társulat jegyző- és névkönyve 1859-re i. m.

¹⁰⁵ *Csorba L.: A nemzetélet és hitélet* i. m. 388.

¹⁰⁶ 1857-ben határoztak többek között arról, hogy az igazgató csak papi személy lehet, valamint hogy minden kéttagú bíráló bizottságban az egyik tagnak teológusnak kell lennie. A döntésről Danielik a következőképpen nyilatkozott: „Ezzel a gyűlésen határozó többségnek oly korlát tétetett, mely minden nem katolikus kicsapongásnak vagy kísérletnek elejét veszi.” – EPL Scitovszky János prímás iratai Cat. 44. 1857/Nr. 3261. Danielik János levele Scitovszky Jánoshoz. Pest, 1857. júl. 27.

éveiben tekintélyes tudós világiak kezdtek szerepet vállalni a társulat irányításában, miközben a tudomány és irodalom papi pártfogói, művelői jelentős pénzbeli támogatással járultak hozzá a működéshez. 1853-tól a társulat tudományos, ismeretterjesztő, népszerűsítő előadások tartásával, valamint karitatív jellegű tevékenységgel kívánta tágítani feladatkörét. Az új vezető, Danielik János elképzelésének megfelelően pedig kiadványaikkal elsősorban a felsőbb- és középrétegeket igyekeztek elérni. A közélet egyre több ismert egyházi és világi szereplője (például Eötvös József, Deák Ferenc, Liszt Ferenc, Ipolyi Arnold) lépett be a társulatba, amely olyan mecénásokat tudhatott maga mögött, mint Scitovszky János hercegprímás, Bartakovics Béla egri érsek, valamint gróf Károlyi István. Az évtized második felére már a más vallásúak előtt is nyitva állt a csatlakozás lehetősége. E széles támogatói kör ismeretében kevésbé meglepő, hogy az 1859-ben kiadott protestáns pátens kapcsán a bécsi nuncius szóvá tette a társulat közéleti szerepét: „Hozzá kell tennem, hogy az úgynevezett Szent István Társulat, amelyet azért alapítottak, hogy Magyarország katolikus lakossága körében a hit és a kegyesség fenntartására alkalmas könyveket terjesszen, mára a politikai agitáció eszközévé változott.”¹⁰⁷ Dacára e negatív bécsi véleménynek, valamint az 1850-es évek nehézkes anyagi helyzetének, 1861-re a társulat több mint 8000 fővel elérte történetének legnagyobb taglétszámát.

THE SUPPORTERS OF THE SAINT STEPHEN SOCIETY BETWEEN 1848 AND 1858

By Zsófia Bárány

SUMMARY

Although the Good and Cheap Book Publishing Society was established in February 1847, its constitution could only be issued in May 1848, following Act 18 of that year. During the revolutionary period, the enterprise was primarily supported by churchmen, but efforts were made to involve lay people as well in its activities. After the War of Independence the number of supporters grew from year to year, and the ways of possible patronage also increased. Alongside regular financial donations, there were others who supported the Society through work, gratuity publications or testamentary dispositions. From the 1850s the Society's leadership tried to extend its influence over the high and middle classes, and made access possible for non-Catholics as well.

¹⁰⁷ Antonio De Luca bécsi nuncius Giacomo Antonelli bíboros államtitkárnak. Bécs, 1860. jan. 7. Közli: Lajos Lukács: *The Vatican and Hungary 1846–1878. Reports and Correspondence on Hungary of the Apostolic Nuncios in Vienna*. Bp. 1981. 508.

Szalisznyó Lilla

A NEMZETI SZÍNHÁZ ÉS A JÓTÉKONYSÁG KÜLÖNBÖZŐ FORMÁI A 19. SZÁZADBAN*

A színház és az előadó-művészetek világában régi hagyomány és ma is élő gyakorlat a rendszeres vagy alkalmi karitatív tevékenység. Legelterjedtebb és legismertebb formája a jótékonyági előadás, gálaműsor, de további módozatai is kialakultak. A 18–19. századi külföldi és magyar példák arra mutatnak, hogy a jelenség már évszázadokkal korábban is általánosan elterjedt volt, függetlenül az adott ország gazdasági fejlettségétől vagy a kulturális élet finanszírozásának, az intézmények fenntartásának formáitól. Az országos (állami) vagy a helyi (vármegyei, városi) kezelésben lévő színházak tevékenységi köreibbe ugyanúgy beletartozott a jótékonyág, mint a magánkezdeményezésre létrejött szakmai szervezetekébe. David Garrick angol színész egy feltehetően 1775-re datálható magánlevelében például azt írja, hogy anyaszínháza, a Drury Lane Színház évente két jótékonyági estet rendez kórházak javára.¹ Az 1776-ban megnyitott pozsonyi Városi Színház bérlőigazgatójának szerződésben írták elő, hogy évente két jótékonyági előadást tartson, majd amikor 1886-ban átadták az új színházépületet, a számot háromra emelték.² 1820 januárjában az osztrák udvari kancellária rendeletet adott ki, miszerint a színházak normanapokon (vagyis a római katolikus egyház szertartásrendje alapján az úgynevezett szentidőkre vonatkozó játszási tilalom alatt) is tarthatnak előadást, de csak akkor, ha annak jövedelmét jótékony célra fordítják.³ Még 1874-ből is hozható példa arra, hogy a Theater an der Wien húsvétvasárnap-i előadásának (Johann Strauss *A denevér* című operettjének bemutatója) bruttó jövedelmét (1550 osztrák értékű forintot) a kisvállalkozásokat segítő Ferenc József Császár Alapítványnak (Kaiser-Franz-Joseph Stiftung zur Förderung des Kleingewerbes) adta át.⁴ Magánkezdeményezésre (többek között Mária Terézia és arisztokraták személyes támogatásával) jött létre 1771-ben Bécsben a Tonkünstler-Societät, amely évi két jótékonyági koncerttel

* A tanulmány a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült.

¹ *Leslie Ritchie*: David Garrick and the Mediation of Celebrity. Cambridge 2019. 133.

² *Jana Laslavíková*: Benefit Performances in the Municipal Theatre in Pressburg as an Example of Cultural Transfer in Musical Theatre in the Late Nineteenth Century. In: Cultural and Artistic Transfers in Theatre and Music. Past, Present, and Perspectives. Ed. Michaela Mojžišová. Bratislava 2021. 29–30.

³ *Alice M. Hanson*: Musical Life in Biedermeier Vienna, Cambridge 1985. 213.

⁴ *Camille Crittenden*: Johann Strauss and Vienna. Operetta and the Politics of Popular Culture. Cambridge 2000. 286.

támogatta az idős, visszavonult zenészeket, illetve az elhunyt muzsikusok családtagjait.⁵

Európa-szerte lehet példákat találni arra is, hogy műkedvelő társulatok rendeztek jótékony célú előadásokat. Az ilyen alkalmakkal kapcsolatban sokszor kiemelték a befolyt jövedelem összegét, aminek a nagysága arra utal, hogy ezek az előadások fontos társasági eseményekké nőttek ki magukat, a személyes ismeretsegek okán olyanok is kíváncsiak voltak rájuk, akik egyébként nem feltétlenül jártak rendszeresen színházba. Egy nagykőrösi lakos 1856 júniusában például arról számolt be a *Hölgyfutár*-ban, hogy városában „egy műkedvelői társulat alakult jótékony célú előadásokra”. A tudósítás szerint több fiatal lány társaságában a játsszók között volt Arany János lánya, Juliska is, aki Kisfaludy Károly *Csalódások* című vígjátékában „14 éves létére pompásan adta a 70 éves [Luca] kisaszonyt”.⁶ Az első előadással egy kisdedővő létrehozásához több mint száz pengőforintot gyűjtöttek, ami a helyi viszonyokat tekintve igencsak magasnak számított, mert mint Futó János vidéki színigazgató 1860-ban írt leveléből kiderül, a vezetése alatt álló hivatásos színtársulat ekkora bevétellel Nagykőrösön nem számolhatott („rendes bemeneti díj mellett többször 70–80 frtnyi jövedelmeink voltak”).⁷ A viktoriánus Angliában szintén megszokott tevékenység volt a különféle műkedvelő együttesek hasonló aktivitása, Manchesterben például a Minnehaha Minstrels, egy amatőr muzsikus és színész társaság, az 1880-as években összesen 5848 fontot gyűjtött helyi ügyek támogatására.⁸

A műkedvelő színjátszás és előadó-művészet közkedvelt volt az arisztokraták körében is, akik karitatív tevékenységük egyik formájaként időnként még attól sem zárkóztak el, hogy nyilvánosság előtt lépjenek fel. 1830 márciusában, miután Bécsben egy hirtelen támadó dunai árvíz hetven áldozatot követelt, és sokan elvesztették otthonukat, egész sorozat jótékonyági koncertet szerveztek. A legnagyobb attrakció Rossini *Semiramide* című operájának a nyitánya volt, amelyet Carl Czerny nyolc négykezesre átültetett zongoraátiratában a bécsi arisztokrácia tagjai adtak elő, köztük Antonia Esterhazy grófnő, Therese von Lobkowitz hercegnő és Windischgrätz herceg. A koncert óriási sikert aratott, 2800 pengőforint bevételt hozott.⁹

⁵ *John Butt*: Choral Music. In: *Nineteenth-century Music*. Ed. Jim Samsom. (Cambridge History of Music) Cambridge 2002. 217.

⁶ *Hölgyfutár*, 1856. június 14. 555–556.

⁷ Országos Széchényi Könyvtár Kézirattár, Levelestár, Futó János Egressy Gáborhoz. Nagykőrös, 1860. március 24.

⁸ *Sarah Roddy – Julie-Marie Strange – Bertrand Taithe*: *The Charity Market and Humanitarianism in Britain, 1870–1912*. London–New York 2019. 51–52.

⁹ *Hanson, A.*: *Musical Life* i. m. 84.

Meghatározó szerepe volt a színházi világ társadalmi szolidaritásában a művészek egyéni kezdeményezéseinek is. Magyarországon a Nemzeti Színház vezető színészei, énekesei leginkább vidéki vendégszerepléseik során jótékonykodtak, egy-egy fellépésük jövedelmét valamilyen helyi ügy megsegítésére ajánlották fel.¹⁰ Egressy Gábor például, aki ezeket az útjait folyamatosan dokumentálta, feleségének írt leveleiben számolt be arról, hogy 1863-ban hivatásos és műkedvelő társulatok vendégeként háromszor is lemondott részesedéséről a rászorulóknak javára: „Engem itt [Beregszász] igen szívesen fogadtak, tele házaim vannak, de a bemeneti ár igen csekély levén, pénzt nem sokat kapok, ezek a színészek különben is szörnyen lopnak; aztán egyet jótékony célra játsztam, mert itt nagyszerű volt, idejöttöm előtt egypár nappal, ezeknek adtam egy jövedelmemet. [...] Ide [Tiszaújlak] érkezésemkor azt indítványoztam, hogy az Alföldi szűkölködők javára egy előadást kívánnék rendezni műkedvelőkkel T. Ujlakon, egy másikat Szathmáron. Fáradoztak is benne, de a női szerepekre nem vállalkoztak azok a kikkel felszólítottak (a Perényi bárónők), s így már el maradt volna az egész, hanem időközben ide Ujlakra színészek érkeztek, s én Csütörtökön, aug 27-én, ezekkel játszom egyet a nevezett jótékony célra; szombaton pedig, aug. 29-én egy másikat Szathmáron, műkedvelőkkel.”¹¹ Ismerjük ilyesfajta tevékenységét a Nemzeti Színház egy másik ikonikus alakjának, Prielle Kornéliának is. A színésznő 1868 és 1902 között feljegyzést vezetett vidéki vendégszerepléseiről, külön jelezve, ha valamelyik előadás után kapott részesedését vagy annak egy részét jótékony célra ajánlotta. Támogatottjainak köre széles skálán mozgott, a listán több városi egyesületeit, kisdudóvit vagy az 1879-es szegedi árvíz károsultjait éppúgy megtaláljuk, mint a szegény sorban élő idős színésznőnek, Déry Istvánné Széppataki Rózának a nevét.¹² A század vége felé vannak olyan egyéni felajánlások is, amelyek országhatáron túlra irányultak, s szinte a ma is ismert globális segélyakciók elődjeként tűntek fel. Az Amerikai Egyesült Államokban többször is turnézó Henry Irving angol színész például 1900-ban Londonban a Drury Lane Színházban egy pusztító texasi vihar áldozatainak megsegítésére rendezett jótékonyági előadást.¹³

¹⁰ Más kontextusban arról, hogy mindez mennyiben járulhatott hozzá az egyes énekesek és színészek arculatformálásához: *T. Szabó Levente*: A magyar irodalmi-színházi filantropkapitalizmus kezdetei a 19. század közepén. In: Adomány, díj, jutalom, segély. A mecenatúra színváltozásai az irodalomtörténetben. Szerk. Kollár Zsuzsanna – Hites Sándor. (Reciti konferenciakötetek 19.) Bp. 2022. 121–126.

¹¹ Egressy Gábor Szentpétery Zsuzsannának. Beregszász, 1863. aug. 9. és Tiszaújlak, 1863. aug. 24. In: „Írjatok a mi tollatokra jön”. Egressy Gábor családi levelezése (1841–1865). Kiad. Szalisznyó Lilla. Debrecen 2017. 558., 562.

¹² A forrást lásd *Bartha Katalin Ágnes*: Prielle Kornélia bejátszott terei. In: Dulce et utile. Tanulmányok Pintér Márta Zsuzsanna 60. születésnapjára. Szerk. Körömi Gabriella – Kusper Judit – Verók Attila. Eger 2021. 23–39.

¹³ *Roddy, S. – Strange, J. – Taithé, B.*: The Charity Market i. m. 51.

Más típusú, nem közvetlenül anyagi hozzájárulással járó karitatív tevékenységnek tekinthetők azok az esetek, amikor a neves színészek, énekesek jótékonyági szervezetek rendezvényein vállaltak fellépéseket. Pest-Budán például több egyesület próbálta a saját javára fordítani a Nemzeti Színház országosan ismert művészei körül kialakulóban lévő sztárkultuszt. A sorozatos felkérések arra mutatnak, hogy gyorsan nyilvánvalóvá vált, a művészek közreműködése emelheti a rendezvények színvonalát (a többi fellépő nem feltétlenül volt képzett művész), illetve (és ez a fontosabb) hírnevüktől, jelenlétüktől remélni, várni lehet, hogy több lesz a jegyvásárló, az adakozó. 1862-ben a Magyar Gazdasszonyok Országos Egyesülete például több színészt és énekest (Hollósy Kornéliát, Füredi Mihályt, Bignio Lajost, Komlóssy Idát, Szerdahelyi Kálmánt) is megnyert közreműködőnek ahhoz a hangversenyhez, amelyet a Pesti Lloyd Társaság színházában „hazai közczélra” rendezett.¹⁴

A színházi kultúrához kötődő karitatív tevékenységeket láthatóan a kőszínházak, az egyéni életpályák és a műkedvelő színjátszás történetének együttes kontextusában lehetne igazán szemléltetni, ám mivel a magyar színháztörténeti szakirodalomban még nem folytak ilyen jellegű alapkutatások, indulásképp a vizsgálatot egy szűkebb területre, Pest-Buda első magyar nyelvű és a 19. század folyamán végig központi szerepet játszó kőszínházára koncentrálni végzem. Választásom azért esett az 1837. augusztus 22-én megnyitott Pesti Magyar, később Nemzeti Színházra, mert a magyar nyelvű intézményes színjátszás történetében ez volt az első olyan intézmény, amelynek anyagi helyzete, különösen országos fenntartásba kerülése (1841) után, lehetővé tette, hogy jótékony célokra is (rendszeresen) áldozzon. Az idő haladtával többféle anyagi támogatást nyújtott, jótékonyági előadásokról, illetve egyéb jótékony célú kiadásokról (segélyekről) egyaránt tudunk.

Jelen tanulmányban nagyobb hangsúlyt az 1837 és 1848 közötti első évtizedre fektetek, amikor kiemelt jelentősége volt annak, hogy az újonnan nyíló, a maga nemében első és sokáig egyetlen kultúrintézmény milyen gesztusokat tett presztízse, elismertetése érdekében. A kezdeti években az igazgatóságnak még számolnia kellett azzal a nehéz örökséggel, hogy a 19. század első évtizedeiben a színművészet hazai meghonosítása körül folyó vitákban az egyik legfőbb színházellenes érvnek az erkölcsstelenség vádja számított. A karitatív tevékenység az egyik lehetséges és alkalmas módja volt e vélekedés megváltoztatásának, a pozitívabb erkölcsi megítélés, az általánosabb társadalmi elfogadottság kivívásának.¹⁵ A cél

¹⁴ Vasárnapi Ujság 9. (1862) 6. sz. 71.

¹⁵ Ennek a nyilvánosság számára nem látható oldala az volt, hogy már az első évben belső színházi törvénykönyvet hoztak létre. A szakmai etikai kódex valamennyi alkalmazott feladat- és hatáskörét, valamint anyagi felelősségét szankcionálta, kiterjedt a foglalkoztatottak, különösen a színészek színházon belüli és kívüli erkölcsi viselkedésére, illetve a szabályok alkalmazására is. Erről lásd *Szalisznyó*

megvalósítását segítette, hogy a magyar nyelvű sajtó fejlődésének köszönhetően a jótékonyág az 1830-as évek végére már a célzott, tudatos népszerűsítés egyik lehetséges formája lett, minden ilyesmire vállalkozó intézménynek érdekében állt, hogy jótéteményeiket felmutassák, a szélesebb nyilvánosság tudomására hozzák. A Nemzeti Színház vezetése már 1838-ban, az első jótékonyági előadás kapcsán felismerte a híradás jelentőségét, így nemcsak megjelentették a lapokban, hanem a Pest-szerte kifüggesztett színlapokon feltűnő szedéssel jelezték, hogy milyen ügyet szolgál, kinek-minek segít az előadás. Ám annak ellenére, hogy a jótékonyág alapvetően a színház nyilvános arculatának formálásához járult hozzá, e tevékenység kutatásának van egy másik, nem kevésbé fontos oldala is: az intézmény életében elfoglalt helyének és azoknak a forrásoknak a vizsgálata, amelyekből ez megismerhető. A kisnyomtatványok és az időszaki kiadványok csak magukról az alkalmakról számolnak be, a pénzügyi háttér feltárására és mélyebb összefüggések bemutatására nem alkalmasak. Ehhez a Nemzeti Színház belső működésével kapcsolatos kéziratok források feldolgozására van szükség, amelyeknek a szórtsága és töredékessége ugyan nem teszi lehetővé, hogy folyamatosan, évről évről részleteiben is végigkövessük a színház jótékonyági tevékenységét, de van két rövidebb időszak, amelyek esetében szisztematikus vizsgálatot végezhetünk: az 1845–1848, valamint az 1888–1900 közötti évek pénztári, kiadási főkönyvei hiánytalanul fennmaradtak. Noha a gazdaságtörténeti jellegű források természete bizonyos fókig behatárolja a kutatás módszertanát, a tanulmány túllép az adatok puszta áttekintésén, s tágabb kontextusban igyekszik értelmezni a színházi közegben megvalósuló humanitárius cselekedeteket. Egyes jótékonyági előadások esetében például ismerjük azt is, hogy hányan és milyen típusú helyekre váltottak jegyet, vagyis közvetetten felmérhető, hogy a Nemzeti Színház kezdeményezésére milyen mértékű társadalmi összefogás alakult ki, mekkora támogatást nyújtottak az adakozásban élen járó, a jobb helyeket (páholyok, zártszékek) megváltó és a bevétel nagyobb részét adó tehetősebb nézők.

A Nemzeti Színház pénzügyi helyzete az első évtizedben

A Pest vármegye által építtetett színház kezdetben a vezérvármegye saját kezelésébe tartozott, majd a pozsonyi országgyűlésen hozott 1840. évi XLIV. törvény-cikk értelmében közintézménnyé vált, s nevét Pesti Magyar Színházról Nemzeti Színházra változtatták.¹⁶ A vármegyei színházi bizottsága részvénytársaság

Lilla: A civakodó színész, a hanyag ruhatárnok és a részeg statiszta a színházi bíróság előtt. A Nemzeti Színház belső törvénykönyve és gyakorlati alkalmazása a 19. század közepén. Korall 18. (2017) 69. sz. 24–45.

¹⁶ 1840dik évi országgyűlésen alkotott törvénycikkelyek. Pozsony [1840]. 183.

formájában működtette, de mivel alaptőke nem állt a közgyűlés rendelkezésére, a gazdasági társaság kizárólag részvényjegyzésre épülhetett. A részvénytársasági forma azonban az újonnan nyíló, induló kultúrintézmény esetében nem az iparban és a kereskedelemben megszokott alapon működött, legalábbis nem olyasfajta befektetésről volt szó, amelytől idővel részesedést lehetett várni. A részvényesek előre tudták, hogy sokkal inkább pártolóként, támogatóként számítanak rájuk, a részvénytársaság alapelveit rögzítő kiadványra rányomtatták, hogy a részvény kizárólag erkölcsi, morális osztalékot fog hozni, s a vármegye az esetleges nyereséget is a színház működtetésére fordítja. Induláskor összesen 403 részvényt jegyeztek, ám csak 345 ½-nek az árát fizették be, így a részvénytársaság kezében az üzemmenet megindításához kizárólag 34 550 váltóforintnyi tőke volt.¹⁷ Ehhez később hozzáadódott ugyan a bérletekből és a napi jegyeladásokból befolyt pénz, de mint azt néhány fennmaradt számadás mutatja, a kiadási és a bevételi oldalt nemigen sikerült egyensúlyban tartani. 1839 áprilisában például a bevétel 15 251 váltóforint 46 krajcár, a kiadás 17 394 váltóforint 54 krajcár volt.¹⁸ A 23 fős részvénytársaság az intézmény közvetlen irányítását egy megyei tisztviselőkből álló igazgatóválasztmányra bízta, amely 1837 augusztusától 1840 júniusáig látta el a feladatot. A választmányi tagok kezdetben nem folytak bele az üzemmenet (műsorrend összeállítása, darabok színpadra állítása, kisebb szakmai kihágások, mulasztások számonkérése stb.) irányításába, azt egy „külsős” színészeti igazgatóra, Bajza Józsefre bízták. Ilyen teendőik csak az után lettek, hogy Bajza 1838 júniusában lemondott.¹⁹ Ekkor úgy döntöttek, hogy nem neveznek ki újabb színészeti igazgatót, hanem egymást váltva fogják irányítani és felügyelni a napi ügyeket.²⁰

Az intézményi professzionalizáció érdekében sokat áldoztak a társulat gyarapítására és a műsor színvonalának emelésére, elsődleges céljuk az volt, hogy ugyanolyan vegyes profilú, változatos repertoárt alakítsanak ki, mint amilyen a már több mint két évtizede működő Pesti Német Színház műsorpolitikáját jellemezte. Az operajátszás feltételeinek biztosítása érdekében például 1838-ban készek voltak évi 5000 pengőforintért szerződtetni az Európa-szerte jó hírnevet

¹⁷ *Pukánszky Kádár Jolán: A Nemzeti Színház százéves története I–II.* (Magyarország újkori történetének forrásai) Bp. 1940. I. 51.

¹⁸ Magyar Nemzeti Levéltár Pest Vármegyei Levéltára IV. 7: Pest-Pilis-Solt Vármegye Színészeti Választmányának iratai, 5. doboz. (A dobozon belül az analekták nincsenek palliumozva és megszámozva.)

¹⁹ Bajza Józsefről és igazgatói működéséről lásd *Szalisznyó Lilla: „Kevés hivatal van, mely a színházi igazgatásnál szövevényesb és nehezebb volna”.* Bajza József és a Nemzeti Színház üzemi működése. In: *Dokumentumok a Nemzeti Színház belső életének első évtizedéből.* Bajza József színiigazgatói működése. Kiad. Szalisznyó Lilla. Bp. 2021. 11–30.

²⁰ A témáról részletesen lásd *Kerényi Ferenc: Pest vármegye irodalmi élete (1790–1867).* (Előmunkálatok Pest megye monográfiájához 3.) Bp. 2002. 108–150.

szerzett szoprán énekesnőt, Schodel Jánosné Klein Rozáliát.²¹ Évi 1000 pengőforintos fizetéssel ugyanekkor lett a zenekar közvetlen irányítója Erkel Ferenc.²² A zenei részleg vezető egyéniségeinek javaslatára növelték az énekkar létszámát és külföldi zenészeket szerződtettek.²³ Támogatták a színházi üzemmenet szakosodását is: „a’ szini mutatványok’ pontos” előadása érdekében felvettek egy kelléket,²⁴ Fánecs Lajos színészt pedig többletfizetés fejében jelmeztári felügyelőként is alkalmazták.²⁵ Ugyanakkor az már az induló évben, az 1838. márciusi árvíz idején kiderült, hogy a szükséges fejlesztések végrehajtása túlköltekezéssel járt, és az intézménynek nemigen van megtakarítása. Az árvíz okozta károk helyreállítása és a színház egyhónapi bezárása miatt olyan nehéz anyagi helyzet alakult ki, hogy a további munkát csak az egyik választmányi tag, Ilkey Sándor által nyújtott magánkölcson tette lehetővé.²⁶

Az anyagi lehetőségek korlátai a napi szintű kiadásokat illetően is megmutatkoztak, a választmány állandó takarékoskodásra törekedett. Amikor például 1838 januárjában „Szóba jövé: mennyire szükséges lenne a’ roszt időkben az előkelő színésznék számára bér kocsit tartani”, elzárkóztak attól, hogy egy bérkocsis havi 150 váltóforintért az otthonuktól a színházig és vissza rendszeresen szállítsa a művésznöket. Kizárólag azt engedélyezték Bajzának, hogy „csak a’ legszükségesebb esetekben assignaljon bér kocsist, ’s azt naponként fizettesse ki”.²⁷ De ugyanígy gondolkodtak akkor is, amikor „Gillyén Sándor sugó azt kéri: hogy mivel minden rendezett színházaknál az ügyelőnek és Sugonak télére bekes, vagy Bunda adatik ez részére is resolvaltassék”. A kérést ugyan nem utasították el, de a határozatban rögzítették, hogy téli kabát csak akkor jár a sugónak, ha Bajza József megbizonyosodik róla, hogy azt a Pesti Német Színház is biztosítja a saját munkatársának, illetve „az a sugonak nem tulajdona, hanem a’ Ruhatárhoz tartozó leend”.²⁸

A pénzügyi helyzetet illetően kedvező fordulat csak azután következett be, hogy a színház az 1840. május 13-án megszületett *A’ pesti magyar színházról* szóló törvénycikkben foglaltak szerint „országos segedelem”-ben részesült. Az országgyűlés a törvénycikk megalkotásával egyidejűleg a vármegyei irányítás felszámolásáról is rendelkezett (a vármegyétől a színházépületet, a részvénytársaságtól

²¹ A színészeti választmány 1837. december 15-én tartott ülésének jegyzőkönyve. In: Dokumentumok a Nemzeti Színház i. m. 147–148.

²² A színészeti választmány 1838. január 17-én tartott ülésének jegyzőkönyve. Uo. 154.

²³ A színészeti választmány 1838. május 5-én és május 11-én tartott ülésének jegyzőkönyve. Uo. 181–182., 185., 558–560.

²⁴ A színészeti választmány 1837. augusztus 23-án tartott ülésének jegyzőkönyve. Uo. 119.

²⁵ A színészeti választmány 1837. szeptember 17-én tartott ülésének jegyzőkönyve. Uo. 124–125.

²⁶ A színészeti választmány 1838. május 11-én tartott ülésének jegyzőkönyve. Uo. 186.

²⁷ A színészeti választmány 1838. január 16-án és február 1-jén tartott ülésének jegyzőkönyve. Uo. 153., 158.

²⁸ A színészeti választmány 1838. január 18-án tartott ülésének jegyzőkönyve. Uo. 156.

pedig a díszleteket, a jelmezeket és egyéb ingóságokat vették át „az Ország számára”, az igazgatás felügyelete az átadás idejére egy országos választmány, kiküldöttség kezébe került. Ez a szerv a következő országgyűlésig a színház közvetlen vezetését egy kormányzó választmányra bízta, amely az igazgatóválasztmányhoz hasonlóan szintén megyei tisztviselőkből állt.²⁹ Az átvétel során nyilvánvalóvá vált, hogy az intézmény fenntartásához nélkülözhetetlen az országos segély, anélkül nem tudnak foglalkoztatni egy 150 fős szakmai apparátust, s azt sem tudja a színház vállalni, hogy a változatos repertoárt megtartva mindennap tart előadást. Emellett sokat számított az is, hogy idővel a megyei tisztviselők belátták, hogy nem boldogulnak a szakmai ügyek irányításával, jelenlétük akadályozza az előbbre jutást. A kormányzó választmány nem is erőltette tovább a megyei tisztviselők és a szakmai apparátus közötti együttműködést, 1842 szeptemberében inkább pályázatot hirdetett a színház bérbeadására.³⁰

Bérlőigazgatónak Bartay Endre zeneszerzőt választották,³¹ aki 1843. január 1-jén vette át az irányítást. Bartay a megyei tisztviselőkhöz képest valóban hozzáértőbb igazgatónak bizonyult, ő volt az, aki kiemelte a Nemzeti Színházat a „feudális színpártolás gyakorlatából”. Vezetése alatt komoly bevételek származtak a bérlet- és napi jegyeladásokból, ami az országgyűléstől kapott szubvencióval (évi 12 000 pengőforint) kiegészülve az addigiaknál kedvezőbb gazdasági helyzetet teremtett. A színház egyre változatosabb műsorkínálattal jelentkezett, a repertoárban új színjátéktípusok jelentek meg (krónikásdráma, népszínmű, politikai vígjáték, nemzeti opera), és sikerült növelni a művészi személyzet létszámát is.³² Ám a nagyszabású törekvések, a fejlesztéshez szükséges személyi és tárgyi feltételek gyorsléptékű megteremtése sokkal több pénzt emésztett fel, mint amennyi bevétel beérkezett. Így Bartay hiába ért el látványos eredményeket, a felhalmozódó adósság miatt 1845. január 18-án lemondásra kényszerült.

Helyét főigazgatóként Ráday Gedeon vette át,³³ aki az üzemmenet irányítását kezdetektől színházi szakemberekre bízta. A vezető beosztású munkatársak

²⁹ 1840dik évi országgyűlésen alkotott törvénycikkelyek i. m. 183–186.

³⁰ *Fráter Pál*: Hivatalos tudósítás a nemzeti színház' igazgatása iránt. Athenaeum 6. (1842) 37. sz. 295–296.

³¹ Bartay Endre (1799–1854). Zeneszerző, a Pestvárosi Énekiskola egyik alapítója. 1843. január 1. és 1845. január 18. között a Nemzeti Színház bérlőigazgatója. Nevéhez fűződnek a „Szózat” és a „Himnusz” megzenésítésére kiírt pályázatok, illetve egy új színpadi műfaj, a népszínmű születése, ami szintén egy pályázati kiírásnak köszönhető („ajánlok 50 aranyat egy a magyar népeletből merített, minden aljasságtól ment, jóirányu, látványos színműért”). – Magyar színházművészeti lexikon. Főszerk. Székely György. Bp. 1994. 66.; Honderű 1. (1843) 5. sz. 164.

³² *Kerényi Ferenc*: A Nemzeti Színház a polgári forradalom előestéjén (1840–1848). In: Magyar színháztörténet 1790–1873. Szerk. Kerényi Ferenc. Bp. 1990. 284–288.

³³ Gróf Ráday (IV.) Gedeon (1806–1873). Jogász, politikus, megyei tisztviselő, 1839-ben és 1843–1844-ben országgyűlési követ, színházigazgató. 1848-ban Nógrád vármegye főispánjává nevezték ki. 1837

részvételével tanácsadó testületet hozott létre, amely elnöklete alatt hetente ülésezett, hogy döntsön a napi ügyekről, illetve megvitassa a felmerülő személyi kérdéseket. 1849. július 1-éig tartó főigazgatósága alatt komoly változások történtek, amihez alapot elsősorban a szubvenció 1845-ben történt megemlése biztosított. Növelték a színészek, az énekesek, a zenészek és a kardalnokok számát, az önálló balettelőadások biztosításához bécsi táncosnőket szerződtettek. Emelték a fizetéseket, egyre több művészt megilletett a jutalmi járandóság, gyakrabban hívtak külföldi vendégművészeket, a technikai és gazdasági személyzet esetében lehetőség nyílt a foglalkoztatottak számának növelésére, a korábban hiányzó munkakörök pótlására. Egy bécsi színházi ügynök foglalkoztatásával gördülékenyen folyt a külföldi színdarabok és operák beszerzése.³⁴ A folyamatos fejlesztések mellett maradt pénz a színház belső terének átépítésére is, kisebb átalakításokkal kényelmesebbé tették a nézőteret (felújították a zártszékeket, a második emeleten két új páholyt csináltattak, a földszinti hátsó páholyok elé támlás székeket rakattak stb.).³⁵

A bevételek és a kiadások nagyságrendjéről, pontos összegéről a pénztári főkönyvek tájékoztatnak. Példaként véve az 1846. április 1. és 1847. március 31. közötti évad költségvetését, az adatokból látszik, hogy az országgyűléstől szubvencióként kapott 21 600 pengőforint komoly tételnek számított a színház működtetésében. Az évadban az intézmény összbevétele az „országos segedelem”-mel együtt 115 825 pengőforint $47 \frac{4}{5}$ krajcár volt, összkiadása pedig 120 392 pengőforint $5 \frac{1}{2}$ krajcár.

1. táblázat A Nemzeti Színház bevételei és kiadásai az 1846–1847-es évadban

Bevételek	
páholybérletből	21 080 pengőforint
„földszinti bemenet”-ből	1646 pengőforint $59 \frac{4}{5}$ krajcár
a földszinti zártszékek bérlőitől	2912 pengőforint 8 krajcár
a másodemeleti zártszékek bérlőitől	18 pengőforint
bérletes előadások napi jegyeladása	34 777 pengőforint 58 krajcár
bérletszünetes előadások napi jegyeladása	33 790 pengőforint 42 krajcár
„országos segedelem”	21 600 pengőforint
Bevétel összesen	115 825 pengőforint

és 1840 között a Pesti Magyar Színház részvényese, illetve igazgatóválasztmányának tagja. Az 1840-es évektől több cikluson át a Nemzeti Színház élén állt: 1840 decemberétől 1841 húsvétjáig igazgatója, 1844-től 1849. június végéig „országos főigazgatója”, 1855-től 1860-ig műigazgatója, 1869-ben pedig intendánsa volt. – Magyar színházművészeti lexikon i. m. 632.

³⁴ Dokumentumok a Nemzeti Színház i. m. 69–117., 187–255., 284–454., 561–741.

³⁵ *Kerényi Ferenc*: A Nemzeti Színház és közönsége (1845–1848). Irodalomtörténeti Közlemények 84. (1980) 429–431.

Kiadások	
személyzet fizetése	77 486 pengőforint 15 krajcár
jutalomi járandóságok	6136 pengőforint 53 ¼ krajcár
írói díjak	3934 pengőforint 18 17/20 krajcár
vendégfellépők honoráriumai	14 374 pengőforint 48 krajcár
jótekonysági előadások (14 darab)	1869 pengőforint 44 ½ krajcár
könyvtári költségek (színművek és operák beszerzése)	1049 pengőforint
jelmeztári költségek	5865 pengőforint 56 ¾ krajcár
díszletvásárlás	2538 pengőforint 42 ¼ krajcár
pénztári költségek (pénztári nyomtatványok, jegyek nyomtatása stb.)	163 pengőforint 56 krajcár
irodai költségek (levélfeladás, útiköltségek, könyvkötés, szerepek kitérása stb.)	1132 pengőforint 28 ¼ krajcár
fűtés (tüzelőanyag, illetve annak kiszállítása és felvágása)	709 pengőforint 12 krajcár
épületkarbantartás	5130 pengőforint 53 1/10 krajcár
Kiadás összesen	120 392 pengőforint

Forrás: Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár Budapest Gyűjtemény (a továbbiakban: FSZK BGy),
Pénztári főkönyv a bevételekről és a kiadásokról I–III. Bf 0910/292. II.³⁶

Jótekonysági előadások az első évtizedben

A Nemzeti Színház induló évtizedében mind a négy igazgatási időszakra egyformán jellemző volt, hogy a jótekonyság célra felajánlott összeg a napi jegyeladásokból származott. Ez azt jelentette, hogy a biztos bevételekhez, bérletekből, részvényekből befolyt pénzhez, illetve később a szubvencióhoz e kiadástípus kapcsán nem nyúltak, a közönség nagylelkűségére bízták az adott este sikerét. A színlapokon már két nappal korábban hírt adtak az eseményről, illetve finoman jelezték azt is, hogy a támogatás mértéke a nézőkön múlik: „A mai előadást a jótekonyság céljait tekintetéből a t. cz. közönség pártfogásába ajánlja az igazgatóság”.³⁷ Közös vonás volt az is, hogy a tiszta jövedelem egészét nagyon ritkán ajánlották fel: a kedvezményezettnek általában a pénz háromnegyed részére vagy felére számíthattak. Szűkmarkúsággal ugyanakkor nem lehet vádolni a színházat, mert mint a későbbiekben kiderül, ilyen alkalmakkor általában bérletszünetet hirdettek, s vagy sokakat érdeklő hangversenyeket rendeztek, vagy olyan közkedvelt darabokat adtak, amelyek átlagos estéken is vonzották a közönséget.

A jótekonyság már a színház fennállásának első hónapjaiban, a labilis pénzügyi helyzet ellenére szóba került. Az igazgatóválasztmány 1837.

³⁶ A kéziratos kötetben nincs lapszámzás, az egyes tételek az 1. táblázatban szereplő bevétel- és kiadástípusok alapján kereshetők.

³⁷ Lásd például Országos Széchényi Könyvtár Színház történeti és Zeneműtár (a továbbiakban: OSZK SzT), Nemzeti Színház színlapgyűjtemény 1847. 323. sz.

december 5-én arról tárgyalt, „hogy a' jövő hét valamelyik napján az Asszonyi egyesület részére bérlet szünettel egy szini mutatvány adassék oly módon: hogy a' jövedelem' fele része a' színház' pénztárába maradjon. Minek következtében útasított Igazgató Úr hogy az e' részben szükséges előleges intézetek el rendelése végett tégye magát értekezésbe az Asszonyi Egyesülettel”.³⁸ Az Asszonyi Egyesület, vagyis az 1817-ben létrejött Pesti Jótékony Nőegylet az első olyan magyarországi szervezet volt, amely az elesettek gyámolítására, szegénygondozásra specializálódott. Dologházat hoztak létre, iskolát alapítottak a szegény gyermekeknek, alamizsnát osztottak, illetve átvállalták a szegények kórházi kezelésének költségét.³⁹ Az 1838. február 18-i jegyzőkönyvi bejegyzés szerint Bajza értesítette őket a közlő jótékonyági előadásról, ám miután annak dátumát még hetekkel később sem tűzték ki, az egyesület sürgetni kezdte a színházvezetést: „Jelentés tétetett továbbá, hogy az Asszonyi Egyesület tagjai, az Intézetüknek ígért darab' adatását sürgetik, mire nézve utasításul adatott Igazgató Urnak, hogy az általok megbizandóval egyetértőleg határnapot, 's darabot rendelvén, a' jutalom két harmadát azoknak adja át, – a' harmadik harmada, a' külömben is kezdetben levő színházi intézet' javára fordítván”.⁴⁰ Az előadásra 1838. március 6-án került sor, bruttó bevétele 858 váltóforint volt. A nőegylet ebből egy sajtóhír szerint 609 váltóforint 9 krajcárt kapott.⁴¹ Az igazgatóválasztmány azonban a nyilvánosság előtt ennél nagyobb nyomatékot akart adni a jótékonykodásnak, ezért megbízták Bajza Józsefet azon köszönőlevél „közönségesítésére”, amelyet az egyesület a színháznak küldött.⁴² A levelet a *Jelenkor* 1838. május 9-i száma hozta le: „A' pesti asszonyegyesület következő sorokkal hálálta meg a' szegény pártfogotti számára adott szinmű-jövedelmet: Tek. igazgató Választmány! A pesti jótékony asszonyegyesület kötelezettnek érzi magát legforróbb köszönetét kijelenteni a tekintetes igazgató Választmánynak azon szíves készségéért, mellyel e' f. évi mart. 6kán a' pesti nemzeti színházban adatott színi és hangászati előadás tiszta bevételeinek két harmadrészét az egyesületi pénztár' javára átengedni méltóztatott. A' pesti asszonyegyesület teljesen tudja méltatni ez áldozatot 's azt azzal kívánja viszonzni, hogy a' nemzeti játékszínnek a' nemzetiség'

³⁸ A színészeti választmány 1837. december 5-én tartott ülésének jegyzőkönyve. In: Dokumentumok a Nemzeti Színház i. m. 141.

³⁹ A pesti nőegylet történetét és tagnévsorát lásd *Tóth Árpád*: Önszervező polgárok. A pesti egyesületek társadalomtörténete a reformkorban. (A múlt ösvényén) Bp. 2005. 59–94.

⁴⁰ A színészeti választmány 1838. február 18-án tartott ülésének jegyzőkönyve. In: Dokumentumok a Nemzeti Színház i. m. 167–168.

⁴¹ *Hírnök* 2. (1838) 27. sz. 2.

⁴² A színészeti választmány 1838. április 29-én tartott ülésének jegyzőkönyve. In: Dokumentumok a Nemzeti Színház i. m. 176.

kifejlődése ezen egyik leghathatósb eszközének szent ügyét kettőztetett buzgalommal pártolandja. Az érdekllett egyesületnek 1838. mart. 13. tartott választottsági üléséből. Horváth Anna s. k. elnökné Karlovsky Zsig. s. k. titoknok”.⁴³ Ezt a korai kezdeményezést azonban nem követte töretlen folytatás, a részvénytársasági fenntartás időszakában csak egyetlen további jótékonyági előadást rendeztek: az 1840. március 25-i bevétel egy részét a Pesti Szegény Gyermekkorháznak adták.⁴⁴

Az 1841 januárjában ideiglenesen kinevezett kormányzóválasztmány a színház országos felügyeletbe való átadása során nem foglalkozott jótékonykodással, így a harmadik jótékonyági előadásra csak az anyagi helyzet stabilizálódása után, 1842. december 31-én került sor.⁴⁵ Innentől kedve viszont rendszeresen találkozunk ilyen típusú kiadásokkal, a színház szakmai irányítását 1843. január 1-től vívő Bartay Endre már igazgatósága első évében több jótékonyági előadást rendezett, s ami még fontosabb: jelentősen kibővítette a kedvezményezettek körét. Ennek felmutatására nagyon rövid idő alatt módot talált, 1843. február 27-én Daniel Auber *Báljéj* című operáját a „csehországi szegények javára” adták.⁴⁶ Hírnevének jót tett, hogy a Nemzeti Színház másokat megelőzve már akkor támogatóként lépett fel, amikor a magyar nyelvű sajtóban még nem szaporodtak meg az Érchegység környékén élők elszegényedéséről szóló tudósítások. „Derék színházi igazgatónk által a szegény érczhegyi csehek’ számára nemes készséggel gyűjtött 678 ft. 13 krt és 5 aranyat tevő azon öszveg, melly az e célra adatott Báljéj daljáték- és más magánajánlatokbul gyűlt olly szép mennyiségre, Pest megye’ érdemes alispánjának küldetett át kézhez juttatás végett. Bartay urnak e nemes törekvése, mellyel a szűkölködők’ sorsát enyhíteni siette, s mellyért annyi nyomorban sinlők fogják áldani nevét, a legőszintébb méltánylásra érdemes.”⁴⁷ Az országhatáron túlmutató jótékonykodás másik hozadéka az volt, hogy a Nemzeti Színház felzárkózhatott a rivális intézmény, a Pesti Német Színház mellé, amely néhány évvel korábban már példát mutatott a Habsburg Birodalom különböző tagországai közötti szolidaritásra. 1840. április 12-én „500 zenész ’s dalnok által” Joseph Haydn *Teremtés* című oratóriumát adták elő „a’ lombard-velencei árvizkárosultak javára”.⁴⁸

⁴³ Jelenkor 7. (1838) 37. sz. 146.

⁴⁴ OSZK SzT, Nemzeti Színház kötetes iratok. Pénztári napló. Színdarabok szerinti bevételi napló 620. (A kéziratos kötetben nincs lapszámzás.)

⁴⁵ Uo.

⁴⁶ Jelenkor 12. (1843) 18. sz. 91.

⁴⁷ Honderü 1. (1843) 10. sz. 352.

⁴⁸ Jelenkor 9. (1840) 32. sz. 126. Ez a fajta szolidaritás a század későbbi évtizedeiben is előfordult, ifjabb Johann Strauss például 1873. október 25-én a magyarországi kolerajárvány áldozatainak javára

Ugyanilyen gyorsan lépett Bartay akkor is, amikor a sajtó 1843. június 9-én megírta „azon borzasztó hirt, hogy Kovácsi helységben mintegy 80 ház minden bútorokkal, és mintegy 1000 sertés lettek a tűz martalékává”.⁴⁹ Július 1-jén „drámai, zenészeti és táncgyveleg” került színre, s bár az alacsony nézőszám miatt az est nem volt sikeres, a sajtó most is kiemelte a bérlőigazgató nagyvonalúságát: „A mult szombatonai jótékony czélu előadás, mellynek jövedelme a tűz által károsult kovácsi lakosok’ némi fölsegélésére fordították, nem olly nagyszámu hallgatóságot csődíte színházunkba [a bevétel 231 váltóforint 26 krajcár volt – Sz. L.], mint a czél’ tekintetéből ohajtottuk volna. De nem tehetjük, hogy méltánylólag ne említsük Bartay ur’ nemesszivűségét, ki minden nehéz körülményei között sem feledkezik meg a nyomorrul, s siet fillérével járulni annak enyhítésére. Köszönet neki s ez esti működésben résztvetteknek, a szegény kárvallottak’ nevében.”⁵⁰

Bartay igazgatósága alatt vált gyakorlattá az is, hogy egy-egy jótékonyági előadás erejéig pesti és budai műkedvelő társulatok léptek fel a Nemzeti Színházban.⁵¹ Ilyen esetekben nem anyagi hozzájárulás történt, a jótékonyági gesztus a vezető színház részéről az volt, hogy az épületet, illetve feltehetően az este gördülékeny lebonyolítását segítő technikai és pénztári személyzetet ingyen a vendégfellépők rendelkezésére bocsátották.

Az 1845. április 1. és 1848. március 31. közötti időszakot tekintve már rendelkezésünkre állnak a pénztári főkönyvek, így jóval több adatunk van a jótékonyági előadásokról is. Számuk meglehetősen változó volt, 1845. április 1. és 1846. március 31. között hatot, 1846. április 1. és 1847. március 31. között tizenegyet, 1847. áprilisától 1848. márciusáig viszont mindössze hármat rendeztek. (2–4. táblázat) A visszaesés kapcsán érdekes, hogy bár a színház valószínűleg az előző, 1846–1847-es évad negatív pénzügyi mérlege miatt kényszerült a jótékonyági előadások számának csökkentésére (lásd az 1. táblázatot a bevételekről és a kiadásokról), az arculatformálásban játszott pozitív szerepüket mégis olyan fontosnak tartotta, hogy a következő évadban sem mondott le róluk. (4. táblázat)

rendezett jótékonyági koncerten „A denevér” című operettjét vezényelte a Musikvereinben. – *Crittenden, C.*: Johann Strauss i. m. 134. (A zenekari hangverseny megelőzte az operett bemutatóját.)

⁴⁹ Nemzeti Ujság 38. (1843) 57. sz. 365.

⁵⁰ Honderü 1. (1843) 1. sz. 24. A bevételt lásd OSZK SzT, Nemzeti Színház kötetes iratok. Pénztári napló. Színdarabok szerinti bevételi napló 621. (A kéziratot kötetben nincs lapszámozás.)

⁵¹ A pesti műkedvelőkkel kapcsolatban lásd *Kerényi Ferenc*: A főrendi ellenzék műkedvelő színjátékai 1841-ben. Irodalomtörténeti Közlemények 80. (1976) 1. sz. 87–90.

2. táblázat Jótékonyági előadások 1845. április 1. és 1846. március 31. között

a jótékonyági előadás dátuma	műsor	kedvezményezett	átadott összeg
1845. május 11.	Gaetano Donizetti <i>Szerelemi bájjal</i> című operájának két felvonása és hangverseny	Pesti Vakok Intézete	771 váltóforint 49 ½ krajcár
1845. július 2.	Gaetano Donizetti: <i>Lucrezia Borgia</i> (bérletes előadás)	Füredi Mihály külföldi tanulmányútja	220 váltóforint 23 krajcár
1845. november 29.	Katona József: <i>Bánk bán</i>	Katona József családja	473 váltóforint 35 ½ krajcár
1845. december 22.	Carl Maria von Weber: <i>A búvós vadász</i>	Budai Irgalmasrendi Kórház	215 váltóforint 22 krajcár
1845. december 25.	a hangszegylet növendékeinek és a színház munkatársainak zenés előadása	Pestbudai Hangszegyleti Énekiskola	168 váltóforint 22 ½ krajcár
1846. február 6.	Kisfaludy Károly: <i>Három egyszerre; Gyilkos, vagy mikor pattant nem hittem volna</i>	Kisfaludy Társaság	381 váltóforint 51 ½ krajcár

Forrás: FSzK BGY, Pénztári főkönyv a bevételekről és a kiadásokról I–III. Bf 0910/292. II.

3. táblázat Jótékonyági előadások 1846. április 1. és 1847. március 31. között

a jótékonyági előadás dátuma	műsor	kedvezményezett	átadott összeg
1846. április 1. (dél)	Bartolomeo Bosco bűvész fellépése	Pesti Szegény Gyermek-kórház	70 pengőforint 48 krajcár
1846. április 5.	Gungel József zenekarának hangversenye	A Nemzeti Színház Nyugdíjintézetének létrehozásához szükséges alap	400 pengőforint (teljes jövedelem)
1846. április 21.	Gaal József: <i>A peleskei nótárius</i>	Megyeri Emléktársaság	125 pengőforint 18 krajcár
1846. április 25.	Mocsáry Lajos: <i>Műkedvelő Vahot Imre: Éljen a boni!</i> Kisfaludy Károly: <i>A bűség próbája</i>	gróf Teleki László pártfogása alatt működő pesti műkedvelő társaság	130 pengőforint 57 krajcár
1846. június 13. (dél)	ifj. Johann Strauss zenekarának fellépése	Hermína-kápolna	117 pengőforint (teljes jövedelem)
1846. augusztus 20.	Gaetano Donizetti: <i>Linda</i>	a váci tűz károsultjai	339 pengőforint 12 krajcár
1846. november 6.	Saverio Mercadante <i>Eskü</i> című operájának első felvonása, Arthur Saint-Léon hegedűművész és Volange Lajos műkedvelő zongorista hangversenye (bérletes előadás)	Pesti Szegény Gyermek-kórház	61 pengőforint 24 krajcár
1847. február 3.	Giuseppe Verdi: <i>Ernani</i>	a leégett Pesti Német Színház munkatársai	254 pengőforint 45 krajcár
1847. február 16. (dél)	Szigligeti Ede: <i>Szökött katona</i>	a leégett Pesti Német Színház munkatársai	108 pengőforint 30 krajcár (teljes jövedelem)
1847. február 6.	Kisfaludy Károly: <i>Irene</i>	Kisfaludy Társaság	82 pengőforint 56 krajcár
1847. március 2.	Aimé Durantin – Émile Fontaine: <i>Az ügyvéd</i>	Budapesti Műkedvelő Társulat	58 pengőforint 56 krajcár

Forrás: FSzK BGY, Pénztári főkönyv a bevételekről és a kiadásokról I–III. Bf 0910/292. II.

4. táblázat Jótékonyági előadások 1847. április 1. és 1848. március 31. között

a jótékonyági előadás dátuma	műsor	kedvezményezett	átadott összeg
1847. december 4.	Vincenzo Bellini: <i>Alvajáró</i>	Pesti Jótékony Nőegylet	127 pengőforint 1 krajcár
1847. december 23.	Gaetano Donizetti: <i>Dom Sebastian</i>	Budai Irgalmasrendi Kórház	78 pengőforint 44 ¼ krajcár
1848. február 5.	Kisfaludy Károly: <i>Kemény Simon</i>	Kisfaludy Társaság	130 pengőforint 38 krajcár

Forrás: FSzK BGY, Pénztári főkönyv a bevételekről és a kiadásokról I–III. Bf 0910/292. II.

A Nemzeti Színház igyekezett minden évadban másokat támogatni, egyedül a Kisfaludy Társaság számíthatott folyamatosan, több éven át anyagi segítségre. Az irodalmi társaságot 1836-ban Kisfaludy Károly barátai azzal a céllal alapították, hogy pénzt gyűjtsenek az 1830-ban elhunyt költő munkáinak kiadására. Ám mivel a szükségesnél több gyűlt össze, úgy határoztak, hogy a fennmaradó összeget irodalomelméleti és szépirodalmi pályázatokra fordítják. A Nemzeti Színház 1844-től kezdve február 5-én vagy 6-án a társasági év zárásaként emlékestet rendezett, s a befolyt jövedelem egy részét a „társaság alapítójának növelésére” ajánlották fel. (Ez még Bartay Endre kezdeményezése volt.) A további kedvezményezettek köre meglehetősen vegyes volt, és megfelelt a korban szokásosnak tekinthető mintázatoknak: találunk köztük például oktatási intézményeket, egyesületeket (Pesti Vakok Intézete, Pestbudai Hangászegyleti Énekiskola), kórházakat (Budai Irgalmasrendi Kórház, Pesti Szegény Gyermekkórház),⁵² szegények gyámolítására létrejött egyesületet (Pesti Jótékony Nőegylet), természeti katasztrófától sújtott városok lakóit (a váci tűz károsultjai), illetve a leégett Pesti Német Színház munkatársait és magánszemélyeket (Katona József családja, Füredi Mihály külföldi tanulmányútja).

Az előadó-művészetek körén kívülre irányuló, a társadalmi elfogadottságot leginkább erősítő, a javuló erkölcsi megítéléshez nagyban hozzájáruló jótékonyágon túli speciális forma volt az, amikor a színház világán belüli célokra adományoztak. A Nemzeti Színház megnyitásától kezdve központi szerepet játszott a szakma professzionalizációjának elősegítésében, kezdeményezésére és támogatásával jött létre a színészi nyugdíjpénztár és a Színészeti Tanoda (a mai Színház- és Filmművészeti Egyetem jogelődje). Az 1852-ben létrejött nyugdíjpénztár alapítójának összegyűjtéséhez éveken át rendeztek jótékonyági előadásokat, sőt a

⁵² Arról, hogy a 19. században a kórházak különböző karitatív felajánlások középpontjában álltak lásd *Keir Waddington: Charity and the London Hospitals, 1850–1898.* (Royal Historical Society Studies in History New Series 16.) Woodbridge 2000.

pénztár a megalapítását követően is rendszeres, folyamatos támogatásban részesült a Nemzeti Színház részéről, az egyetlen olyan kedvezményezett volt, amellyel még a század legvégén is találkozunk.

A szakma erősödő hivatásosodásának jele volt az is, hogy támogatták az énekes színészként működő Füredi Mihály külföldi szakmai útját. Külföldi tapasztalatszerzésre korábbról is tudunk példákat hozni, de Egressy Gábor 1837-es, 1838-as és 1843-as bécsi, illetve párizsi utazásait még teljes egészében ő maga finanszírozta. Füredi Mihály támogatása 1846-ban azt jelzi, hogy a színházvezetés felismerte a tapasztalatszerzés előnyeit, a továbbképzés fontosságát, különös tekintettel arra, hogy intézményes színész- és énekes képzés Magyarországon még sokáig nem létezett, csak 1865-ben indult.

A színészek szakmai és társadalmi megbecsülésének felmutatásával hozható összefüggésbe, hogy támogatták a Megyeri Emléktársaságot, amely 1844 januárjában azzal a céllal alakult, hogy intézményes keretek között pénzt gyűjtsön a Nemzeti Színház 1842-ben elhunyt vezető színészenek, Megyeri Károlynak a síremlékére („az emelendő sír nyúgjel több lehessen pusztá sírkőnél”).⁵³ Megyeri országosan ismert színész volt, pályáját 1817-ben kezdte. 1837-ig nevesebb vidéki társulatoknál játszott, majd a Nemzeti Színházhoz került, a prózai tagozat egyik alapító tagja volt. A színház először az elhunyt színész árváit segítette, 1842. december 31-én jótékonyági előadást rendezett a javukra.⁵⁴ A síremlék felállítására való gyűjtés civil kezdeményezés volt, 1843 júliusában például a *Honderü* arról adott hírt, hogy kiadójánál, Emich Gusztávnál 55 pengőforint 20 krajcár gyűlt össze.⁵⁵ A gyűjtés fellendítése érdekében hozták létre Fényes Elek elnökletével az emléktársaságot, amelynek a színház 1846 áprilisában 125 pengőforint 18 krajcárt adott.

A színház a jótékonyági előadások során igyekezett sikert és feltételezhetően komoly bevételt ígérő műsort kínálni. Az operák iránt már az 1830-as évek végétől nagy volt az érdeklődés, a legnagyobb nézőszámot és a legnagyobb bevételt általában ezek az előadások hozták. Az 1845–1846-os évadban a hat jótékonyági alkalomból három estén operát játszottak, az egyiken pedig hangversenyt adtak. Különösen érdekes ifjabb Johann Straussnak és zenekarának a megjelenése Pesten. Noha a zeneszerző még pályája elején tartott, híre már túlnőtt Bécsen, az pedig, hogy turnéján jótékony célú előadást is vállalt, tovább fokozta népszerűségét. Ezen előadások esetében a zenés estek túlsúlya, nagy száma annak is betudható, hogy az elsősorban megszólítani kívánt arisztokrata közönségre ilyenkor lehetett leginkább számítani, a hangversenyekkel pedig

⁵³ Jelenkor 14. (1845) 86. sz. 511. Az emléktársaság létrejöttéről lásd Nemzeti Ujság 39. (1844) 5. sz. 40.

⁵⁴ OSZK SzT, Nemzeti Színház kötetes iratok. Pénztári napló. Szindarabok szerinti bevételi napló 620.

⁵⁵ Honderü 1. (1843) 4. sz. 124.

Pest városának többnemzetiségű, nagy százalékban német ajkú lakosságát lehetett becsalogatni.

Az operáknál és hangversenyeknél kevésbé kézenfekvő választás volt a bizonyos szempontból megosztó műfajnak mutatkozó népszínművek műsorra tűzése. Szigligeti Ede *Szökött katona* című műve kétségtávolul az 1840-es évek egyik favoritja volt, 1843. november 25-e óta töretlen sikerrel játszották, de az 5. táblázatban bemutatott bérletszünetes előadások abszolút nézőszámából az látszik, hogy elsősorban az alacsonyabb társadalmi rétegek körében számított közkedveltnek, főként a legolcsóbb jegyeket vásárló karzati közönséget érdekelte. A társadalmi elit az ösbemutatóra sem volt különösebben kíváncsi, 1843. november 25-én az eladásra kínált 48 első- és másodrangú páholyból 8, a 190 földszinti zártszékből pedig 76 kelt el. A földszinti páholyokat és zártszékeket megfizetni tudó közönség nagyobb számban leginkább olyankor képviseltette magát, amikor a népszínművet valamelyik közkedvelt vezető színész jutalomjátékaként adták. (Ilyen esetekben a színész választott darabot.) Bizonyos értelemben ezek az alkalmak is értelmezhetők jótékonyágként, hiszen a színházvezetés a jutalmi járandóságokat (általában a tiszta jövedelem egészét vagy felét) szintén az aznapi jegyvásárlóktól befolyt pénzből fizette ki. Mivel Lendvay Márton⁵⁶ és Szentpétery Zsigmond⁵⁷ példája azt mutatja, hogy a tehetősebb közönség jóindulata a darabválasztástól függetlenül ilyenkor is megmutatkozott, érdemes megnéznünk, hogy miként alakult a közönség összetétele és a helyosztályonként eladott jegyek száma akkor, amikor a *Szökött katonát* 1844. március 6-án az aradi árvízkarosultak javára játszották. (5. táblázat)

1844 első felében a színház teljes nézőterén 2336 fő fért el. A földszinten 200 zártszék helyezkedett el, mögöttük 900 főnek padok és állóhelyek voltak, körben 16 páholy. Az első emeleten kizárólag páholyok kaptak helyet, 19 darab, a másodikon a 12 páholyt középen 78 zártszék és 20 katonáknak fenntartott hely, illetve 250 fő befogadására alkalmas padok és állóhelyek szakították meg, míg a harmadik emeleti karzaton 700-an fértek el. (A páholyokat négyfősnek számoljuk.) A befogadóképességre utaló, zárójelben lévő számok azt mutatják, hogy a bérletszünet ellenére egyes helyosztályok esetében nem lehetett valamennyi

⁵⁶ Lendvay Márton (1807–1858). Az 1820-as évek második felében választotta hivatásának a színészetet, korábban városi írnok volt. Az 1830-as években Kassán, Kolozsvárott, majd a budai Várszínházban játszott. A Pesti Magyar Színház egyik alapító tagja volt, énekes színészként, majd az 1840-es évek közepétől rendezőként is foglalkoztatták. 1840-ben Bécsbe és Berlinbe utazott színészeti tanulmányútra. Főként hősszerelmeket és tragikus hősöket alakított, illetve operaszerepekben is fellépett. – Magyar színházművészeti lexikon i. m. 454.

⁵⁷ Szentpétery Zsigmond (1798–1858). Színész, rendező. Pályáját 1815-ben kezdte. 1829 és 1835 között a kassai színtársulat tagja, 1833-tól igazgatója. 1835-től a budai Várszínházban játszott. 1837-ben a Pesti Magyar Színházhoz került, ahol színészként és rendezőként egyaránt foglalkoztatták. Eleinte hősszerelmeket alakított, de az 1830-as évektől kezdve leginkább apaszerepekben tűnt fel. – Uo. 743–744.

ülőhelyet megvásárolni, vagyis 2336 jegyet egyszer sem kínáltak eladásra, mert bizonyos számú zártszék és páholy az állandó és napi szabadjegyeseknek volt fenntartva.

5. táblázat Eladott jegyek száma Szigligeti Ede *Szökött katona* című népszínművének béreltszünetes előadásaira

Helyosztályok	1843. november 25. (ősbemutató)	1844. január 8. Lendvay Márton jutalomjátéka	1844. január 13. Szentpétery Zsigmond jutalomjátéka	1844. március 6. jótékonyági előadás az aradi árvízkárosultak javára
földszinti álló- és ülőhelyek (padok)	348 (900)	535 (900)	561 (900)	391 (900)
második emeleti álló- és ülőhelyek (padok)	117 (250)	219 (250)	187 (250)	113 (250)
karzat	448 (700)	648 (700)	585 (700)	478 (700)
katonáknak fenntartott helyek	0 (20)	–	–	–
földszinti zártszék	76 (162)	167 (167)	170 (170)	130 (163)
második emeleti zártszék	24 (76)	76 (76)	78 (78)	43 (76)
elsőrangú páholy	7 (33)	24 (33)	16 (33)	31 (32)
másodrangú páholy	1 (9)	4 (9)	6 (9)	7 (9)
eladott jegyek száma összesen	1045 (2276)	1757 (2261)	1669 (2266)	1307 (2253)

Forrás: OSZK SzT, Nemzeti Színház kötetes iratok. Pénzszedői napló 370. 52. fol. verzó; 589. 2. fol. rektó, 3. fol. rektó, 11. fol. verzó

1844. március 6-án a földszinti és második emeleti álló- és ülőhelyeknek nagyjából a fele kelt el, a földszinti és az első emeleti páholsor majdnem tele volt, a karzatnak pedig a kétharmad részén álltak. Az olcsóbb helyosztályok esetében visszaesett a nézőszám a jutalomjátékok nézőszámához képest, s bár foghíjasabban voltak a földszint első részén elhelyezett zártszéki sorok is, páholyt többen váltottak, mint más estéken, a 41-ből 38 elkelt. Mindebből úgy tűnik, hogy időnként önmagában az alkalom, a karitatív cél is elegendő volt ahhoz, hogy az arisztokrácia, a nemesek, a közép- és nagypolgárság végigülje az ízlésétől távol(abb) álló előadásokat. Ebbe persze belejátszhatott, hogy a jótékonyági előadások társasági eseményeknek is számítottak, Jana Laslavíková a pozsonyi színház kapcsán úgy fogalmaz, hogy ideális színteret jelentettek a társadalmi presztízs megjelenítésére.⁵⁸ Az arisztokrácia köreiben a részvétel, az adakozás elvárás is volt, a középrétegek számára pedig a felfelé törekvés, a felső körökhöz tartozni vágyás egyik lehetséges jelzése. A páholy- és zártszékbérlők ráadásul gyorsan észrevehették, ha

⁵⁸ Laslavíková, J.: Benefit Performances i. m. 27.

valaki távolmaradt közülük, hiszen, mint Gyulay Lajos erdélyi gróf egy későbbi naplóbejegyzéséből kiderül, arcról, sőt névről is ismerték egymást: „A tege adott »Sheridan« igen jó és mulatságos darab, mely jól is adatott nem nagy közönség előtt. Hátam mögött »Somsich Pál« ült nejével, fölöttem ragyogtak »Lumina és Flumina«, bizonyos távolságban pedig »Biondina Kanoka«. Ma nem megyek színházba, de holnapra már vettem zártszéket a rendkívüli előadásra, mely jótékony célra adatik.”⁵⁹ (A bérletesek bérletszünetes estéken is oda vettek jegyet, ahová évadokon keresztül bérelt helyük szólt.)

A darabválasztás bizonyos esetekben kötött volt, például ha az est egy drámaíró emlékét idézte. Amikor 1845. november 29-én Katona József édesanyja és egyik lánytestvére megsegítésére („A megboldogult szerző gyámoltalan özvegy anyja és nővére javára”)⁶⁰ rendeztek jótékony célú előadást, a *Bánk bánt* adták. A Kecskeméten élő család sanyarú sorsáról már 1840-ben értesült a nyilvánosság, Csányi János, Katona egykori hivatali főnöke egy, a szerzőről írt és a *Társalkodó*ban publikált életrajzi összefoglalóban sürgette az idős szülők anyagi támogatását: „Ha a szegény szülék elhalnak, [...] árváikra van közönséges figyelem, gond, sőt segély is: hátha egy derék, munkás, [...] hazája’ nyelve’ diszesítésére, miveltés-terjesztésre majd minden idejét feláldozott, ifju, mielőtt közjóra célzó munkáinak illő hasznát vehetné, idő előtt elhal; elaggott ’s vagyonszájokat az ő kiműveltetésére föláldozott szüléit, mint utolsó gyermekeket, valósággal ’s tetteleg árván hagyja, ezekre senkinek se legyen é gondja? gyámoluktól megfosztatva ’s inség közt nyomorgva, hallják, vagy olvassák, hogy derék fíjok’ munkáját mások használják jutalom-szindarabul? [...] hisz már testesült ’s alakult a’ magyarnak is egy derék tudós társasága, melly a’ hasznos írók’ országos gyámságát viszi; testesült magyar nemzeti színház-igazgatóság, melly a’ jó szindarabokat jutalmazza –: talán vagy egyik, vagy másik, a’ korán elhunyt derék férfinak munkáit figyelembe veendi ’s azokat érdemtelleseknek ’s használatraméltóknak találván, vagy egy vagy más uton, az elhunyt jó fiu’ árváit, ugymint annak elaggott szüléit, tetteleg is megvigasztalandja!”⁶¹ A szerkesztőség a Magyar Tudományos Akadémiát és a Nemzeti Színházat bízta meg, a következő lábjegyzetet csatolta az idézett részhez: „Ez talán legcélszerűbben újra történhetnék meg, ha a’ m. tud. Társaság egyik v. másik tagja által bold. Katona’ nyomtatásra méltó munkáit

⁵⁹ Gyulay Lajos: Martius 15. (1867. március 14. – 1867. május 30.). S. a. r., bev. Labádi Gergely. (Gr. Gyulay Lajos maga keze és könyve) Szeged 2008. 60.

⁶⁰ Katona édesanyja Borbók Ilona (1770–1850) volt. Nem tudjuk pontosan, melyik lánytestvére gondoltak, de mivel Julianna férjével Szentestre költözött, talán az író szülővárosában, Kecskeméten élő Máriát nevezhették „nővérenek”. A családtagokról lásd *Katona József*: Versek, tanulmányok, egyéb írások. Kiad. Orosz László. Bp. 2001. 219.

⁶¹ Csányi [János]: Katona József. *Társalkodó* 9. (1840) 43. sz. 171.

összeszedetné 's saját költségin csinnal páruult legnagyobb takarékosággal, hogy olcsósága miatt annál többen szerezhessék meg, egy kötetben kiadatná 's levonván a' kiadási költségeket legalább a' tiszta haszon' egy részét az élő szülőknek adatni kegyes volna; a' pesti magyar színigazgatóság pedig legalább egyszer játszatandó mindenik darabja' tiszta jövedelmének felét.” Horváth Döme állítása szerint a felhívást követően Nagy Ignác, aki 1839-ben megjelentette a *Bánk bánt* az által szerkesztett *Színműtár* című könyvsorozat első kötetében, 40 forintot küldött a családnak.⁶² A Nemzeti Színház igazgatósága nem lépett ilyen gyorsan, valószínűleg azért, mert a *Bánk bán* 1840-ben még nem volt a repertoár szerkesztésének része. A darabot Egressy Gábor jutalomjátékként ugyan már 1839. március 13-án bemutatták, de mint a műsorlexikonból kiderül, rendszeresen csak 1845. november 1-jétől játszották. Novemberben még négyszer ismételték, a jótékonyági előadásnak kitűzött napon, 1845. november 29-én volt a hatodik előadása.⁶³ A *Pesti Divatlap* teljes sikerrel számolt be, miközben a nézőszámról és a bevételről számot adó pénzszedői napló korántsem mutat kimagasló érdeklődést az előadás iránt: „Nem kevés érdeket gerjesztett a mai előadás, egyrészt a jótékony cél, más részről a tetemes szerepváltoztatás miatt. Mi az első körülményt illeti: ez este igazán meghazudtoltuk jótékonyágtól didergő fővárosi természetünket, mert a nézőhelyek csaknem mindenik osztályzata tökéletesen be volt töltve, mondhatnám zsúfolva.”⁶⁴ A 2034 eladásra kínált jegyből ténylegesen mindössze 997 kelt el, foghíjasak voltak a földszinten, az első és második emeleten elhelyezkedő páholyok, félig telt meg a 700 fő befogadására alkalmas karzat, a 700-ból 295 jegy kelt el a földszinti álló- és ülőhelyekre (padok),⁶⁵ s szinte üres volt a második emeletnek szintén álló- és ülőhelyeket kínáló hátsó része. Az arisztokrácia, valamint a közép- és nagypolgárság a nézőszámnak egyharmadát adta, a 161 földszinti zártszék mind elkelt, az összesen 41 első- és másodrangú páholyból 22-t adtak el, a 74 második emeleti zártszékből pedig 65-öt. Ezek összesen 518 váltóforintot hoztak, ami több mint a fele volt a 944 váltóforint 14 krajcáros bruttó bevételnek.⁶⁶ A színházvezetés nagyvonalúságát mutatja, hogy a családnak nem a tiszta

⁶² Horváth Döme: Katona József életrajza. In: *Katona József: Bánk bán*. A szerző életrajzával kiadta Horváth Döme. Kecskemét 1856. XIV.

⁶³ A Nemzeti Színház mősora 1837. VIII. 22-től 1941. VI. 21-ig I–III. Összeáll. Hajdu Algernon László. Előszó Haraszti Emil. Bp. 1944. I. 27.

⁶⁴ Regélő Pesti Divatlap 2. (1845) 36. sz. 1223.

⁶⁵ 1845-ben a nézőteret átépítették, s ennek következtében a földszinti álló- és ülőhelyek (padok) száma a korábbi 900-ról 700-ra csökkent. Kerényi F.: A Nemzeti Színház közönsége i. m. 429.

⁶⁶ OSZK SzT, Nemzeti Színház kötetes iratok. Pénzszedői napló 590. 54. fol. v. 1845-ben a földszinti és első emeleti páholyok 10, a második emeleti páholyok 8 váltóforintba, a földszinti zártszékek 1 váltóforint 30 krajcárba, a második emeleti zártszékek 1 váltóforintba kerültek.

jövedelem (ami a napi költségek levonása után 882 váltóforint 11 krajcár volt), hanem a bruttó bevétel felét adták át.

A Kisfaludy Károly-emlékestek alkalmával szintén kötött volt a darabválasztás: az általában zeneművészetekkel is színesített műsorban az ünnepektől valamelyik színművet adták elő. Ezek többségét a nézők korábbról nem ismerték, ismerhették, mivel a Nemzeti Színház Kisfaludy darabjai közül meglehetősen keveset vett fel a repertoárjába. A *Gyilkos, vagy mikor pattant nem hittem volna* című egyfelvonásos vígjátékot 1845. február 6-án játszották először, s ugyanígy új darabként hozták 1847. február 6-án az *Irenét* is.⁶⁷ De nem mondható repertoárdarabnak a *Kemény Simon* sem, amelyet 1848. február 5-e előtt csak egyszer, 1838. augusztus 22-én adtak.⁶⁸ A napi jegyvásárlók számáról fennmaradt kimutatásokból az látszik, hogy ezek az ünnepi előadások nem voltak különösebben népszerűek, a közönség esetenként a nézőtér felét sem foglalta el (1847-ben például az 1980 jegyből 541 kelt el), s bár voltak jobb évek, még a nagyobb érdeklődést kiváltó alkalmakról is az mondható, hogy a színház nem tudott jelentős számú támogatót megnyerni. A Kisfaludy Társaság az 1840-es évek közepén ugyan már tíz éve fennállt, de működése leginkább a kulturális elit, különösen az íróvilág belügye maradt. Esetleges támogatása nem tudott olyan fokú együttérzést kiváltani, mint a természeti katasztrófák áldozatainak megsegítésére vagy a kórházak javára rendezett jótékonyági előadások. 1846-ban, amikor mégis magasabb volt a nézőszám (a 2008 eladható jegyből 1007-et adtak el), elsősorban az olcsóbb helyosztályokra, a földszinti és második emeleti padokra és állóhelyekre, valamint a karzatra váltottak többen jegyet. Erősen valószínűsíthető, hogy ez nem a karitatív céllal, inkább a műsorválasztással magyarázható. Míg 1846-ban a két vígjátékot ezekről a helyekről 784-en nézték, addig az 1847-es előadásra választott *Irene* című ötfelvonásos szomorújátékot csak 378-an.⁶⁹

Jótékonyági előadások és segélyek a 19. század utolsó harmadában – kitekintés

A 19. század második felében az anyagi források fokozatosan gyarapodtak, a színház a korábbi évtizedekkel ellentétben már nem csak a bérletekből és az állami költségvetés terhére az országgyűlés által megszavazott pénzből gazdálkodhatott. Az 1860-as évektől új tételként megjelent a bevételek között az

⁶⁷ A Nemzeti Színház műsora i. m. 68., 74.

⁶⁸ Uo. 22.

⁶⁹ OSZK SzT, Nemzeti Színház kötetes iratok. Pénzszedői napló 590/A. 7. fol. r.; 591. 5. fol. v.

uralkodói szubvenció (60 000 forint), valamint a Károlyi-alapból⁷⁰ (10 500 forint) származó támogatás. A színházvezetés ugyan ezt a 123 300 forintot kevésnek ítélte a fenntartáshoz,⁷¹ de mint a kiadási főkönyvekből kiderül, nem mondtak le a jótékonykodásról. A jótékonyági előadások a következő évtizedekben is megmaradtak, azonban a századvég felé haladva a hangsúly átkerült az egész estés előadásokról a színesztársadalmat érintő szociális intézkedésekre, a közvetlen pénzbeli segítyezésre, az idős színészek, elhunyt munkatársak családtagjainak megsegítésére.

Maguknak a jótékonyági előadásoknak is megváltozott a jellege, az 1888-tól fennmaradt kiadási főkönyvekből az látszik, hogy a Nemzeti Színház részéről megszűnt az olyanfajta széles körű társadalmi szolidaritás gyakorlása, amely az induló évtizedben még nagyon látványos és meghatározó volt. A század utolsó harmadától ezeknek az előadásoknak a bevételeivel is a szakmai apparátust segítették, a tiszta jövedelem felét a Radnótfáy-alap, másik felét pedig a Nemzeti Színház Nyugdíjintézete vagy a Nemzeti Színház Munkásosztály Nyugdíjintézete kapta meg. A Radnótfáy-alap egy úgynevezett kölcsönpénztár volt, amelyet Radnótfáy Nagy Sámuel alapított, aki 1862-től haláláig, 1869-ig a Nemzeti Színház igazgatósági felügyelőjeként, intendánsaként működött. Humánus intézkedése arra irányult, hogy a megszorult munkatársaknak alacsony kamatú kölcsönt nyújtsanak: „Radnótfáy Sámuel udvari tanácsos és intendáns úr tudomására jutván, hogy a nemzeti színház tagjai, különösen a csekélyebb fizetésű ének-tánc és zenekar tagok, valamint a szolgálati személyzet törvénytelen uzsora terhe alatt nyög, sanyarú helyzetükön segíteni óhajtván, kölcsönzési pénztárt alapított, melyből (egyelőre) az 1000 fton alóli fizetésű színházi tagok csekély szükségletüket 6% kölcsönrel fedezhessék”.⁷² A Nemzeti Színház Munkásosztály Nyugdíjintézetét, amely a technikai személyzet, a háttérmunkatársak időskori ellátásáról gondoskodott, valószínűleg az 1870-es évek második felében hozták létre. A sajtó először 1877-ben írt arról, hogy a Nemzeti Színház a Színházi Munkásosztály Segélyegylete javára jótékonyági előadást rendezett.⁷³

⁷⁰ 1858-ban gróf Ráday Gedeon és gróf Károlyi György országos gyűjtést indítottak a Nemzeti Színház javára, hogy az 1850-es években komoly veszteséggel működő intézményt a korábban megszokott rend szerint tudják üzemeltetni (például ne kelljen lemondani a balettelőadásokról és az operák költséges kiállításáról). A két gróf a támogatók megnyerése érdekében körlevelet bocsátott ki, amire reagálva gróf Széchenyi István például évi 1000 pengőforintot ajánlott fel, Deák Ferenc pedig magára vállalta a gyűjtést Zala megyében. 1871-ben a belügyminisztérium engedélyezte, hogy a gyűjtött pénzt külön anyagi erőforrásként, alapként kezeljék. A vonatkozó dokumentumokat lásd *Pukánszky Kádár J.*: A Nemzeti Színház i. m. II. 262–264., 270–271., 276–279.

⁷¹ Uo. I. 206.

⁷² Uo. II. 325.

⁷³ A Hon 15. (1877) 74. sz. oldalszám nélkül.

A igazgatóság a korábbi évtizedekkel ellentétben nem minden esetben törekedett arra, hogy a sajtóban közreadják, kinek, minek a javára rendeznek, rendeztek jótékonyági előadást, leginkább csak a színlapi tájékoztatás maradt meg. Ahhoz viszont továbbra is tartották magukat, hogy az ilyen célzatú előadásokat bérlet-szünetben adják, s megjelentek azok a – már Bécs kapcsán említett – normanapi bérlet-szünetes előadások is, amelyeknek a teljes jövedelmét kötelesek voltak karitatív célra felajánlani. (A normanapnak számító december 25-én például rendszeresen tartottak jótékonyági előadásokat.)

A műsorválasztást illetően komoly változások történtek, mivel a 19. század utolsó harmadában a Nemzeti Színház műsorszerkezete az újonnan nyíló kőszínházak miatt teljesen átalakult. A magyar és magyarra fordított énekes színdarabok (népszínművek, vígjátékok bohózatok) átkerültek az 1875-ben megnyitott Népszínház repertoárjába, a zenei részleg pedig 1884-től a Magyar Királyi Operaházban kapott otthont, az operajátszás és a hangversenyek rendezése az új állami színház hatáskörébe került. Így a Nemzeti Színház a jótékonyági előadások szervezése során legtöbbször vagy olyan drámákat választott, amelyeket évek óta sikerrel játszottak (Madách Imre: *Az ember tragédiája*, Jókai Mór: *Az arany ember*, ifj. Alexandre Dumas: *A kaméliás hölgy*), vagy olyanokat, amelyek újdonságnak számítottak, s még csak néhányszor adták elő őket (William Shakespeare: *Téli rege*, Bartók Lajos: *Thurán Anna*).

Jótékony célú kiadásként könyvelték el a segélyeket is, amelyek között alkalmi, egyszeri kifizetéseket és rendszeres, havi járandóságokat egyaránt találunk. Ezeket már nem a jótékonyági előadások napi jegyeladásából finanszírozták, hanem a többi kiadástípushoz hasonlóan előzetesen belekalkulálták őket a tervezett összkiadásba; 1889-ben például a rájuk szabott költségirányzati összeg 500 forint volt. A jótékonyági előadásokkal ellentétben ezekről nem tudott a nyilvánosság, az, hogy ki és mennyi pénzt kapott, a színház belügye maradt. A belügyminisztérium engedélyével Molnár György (1830–1891) 1888-tól haláláig rendkívüli segélyben részesült, 1889-ben például havonta 50 forintot adtak neki.⁷⁴ Molnár nagy név volt a szakmában, noha több évtizedes pályafutása alatt a Nemzeti Színházhoz csak néhány évig kötődött. Pályáját az 1840-es évek közepén vidéken kezdte, színész és idővel színigazgató

⁷⁴ OSZK SzT, Nemzeti Színház kötetes iratok. Kiadási főkönyv, 2. 150. Molnár segélyezése hasonlít ahhoz a gyakorlathoz, amelyet Cieger András Lónyai Menyhért miniszterelnökségének titkos kiadásai kapcsán feltárt. Az országgyűlés által 1870-ben bizalmas célokra megszavazott, a miniszterelnök által szabadon felhasználható rendelkezési összegből Vahot Imre lapszerkesztő, színműíró például havi 50 forintos havi részletekben évi 600 forintot kapott. – *Cieger András: A kormányzati politika rejtett működése. A miniszterelnök bizalmas kiadásai 1872-ben. Történelmi Szemle* 60. (2018) 575–594.

volt, majd 1861-ben megalapította Pest-Buda második magyar nyelvű színházát, a Budai Népszínházat. Magyarországon ő törekedett elsőként látványos színpadi produkciók létrehozására, „egyenrangúan kezelte a szöveget, a zenét, a tömegmozgatást, az illúziókeltő színpadi környezetet, a világítást, a hanghatást”.⁷⁵ Miután a Budai Népszínház 1870-ben csődbe ment, Molnár a Nemzeti Színháznál helyezkedett el. 1875-ben átszereződött a Népszínházhoz, majd rövid időn belül vidékre ment. A színház idősebb, de még aktív tagjai is kaptak alkalmi segélyeket: 1893 januárjában özvegy Frikk Fülöpné 20, februárban György Jánosné (Farkas) Nagy Lujza 100, márciusban Lányi Béla 50, Latabár Kálmán 80, októberben Egressy Ákos 100, Latabár Kálmán 20, Fáy Szeréna 50 forintot.⁷⁶ A háttér munkatársak szakmai megbecsülésére utal, hogy időnként őket is kiségtették, a felsoroltak közül Lányi Béla ügyelőként, Rácsok Gyula pedig pénztári ellenőrként dolgozott. Ezek az összegek azonban a színészek fizetésének töredékét jelentették, tényleg csak időleges gondjaikon segíthettek. A férfi színészek fizetése ezekben az években maximált volt, legfeljebb évi 6000 forintot kaphattak, ami belügyminiszteri engedéllyel évi 2000 forinttal kiegészülhetett.⁷⁷

Külön típust képeznek azok a kifizetések, amelyekkel a néhai tagok végtisztességét és emlékének megőrzését támogatták. Pénzt adtak például 1888-ban Egressy Gáborné Szentpétery Zsuzsanna temetési költségeire,⁷⁸ és többszörösen adományoztak az 1890-ben elhunyt Benedek Lajos színész síremlékének felállítására.⁷⁹ Az Egressy család 1837 óta kötődött a Nemzeti Színházhoz, az 1866-ban elhunyt Egressy Gábor a prózai tagozat alapító tagja volt. Feleségét 1837 és 1848 között segédszínésznőként és kardalnokként foglalkoztatták, utána háztartásbeli lett, férje, majd az ő halála után gyermekei, Ákos és Etelka gondoskodtak róla. Egressy Ákos színész volt, 1866-ban az elsők között szerzett oklevelet a Nemzeti Színház által működtetett Színészeti Tanodában, majd 1878-ban az intézmény tagja lett. Ő több éven át kapott alkalmi segélyeket, 1888 augusztusában például nemcsak édesanyja temetésének költségeihez járultak hozzá, hanem önnön „zilált anyagi viszonyai rendezéséhez” is.⁸⁰

⁷⁵ Magyar színházművészeti lexikon i. m. 520.

⁷⁶ OSZK SzT, Nemzeti Színház kötetes iratok. Kiadási főkönyv, 6. 126.

⁷⁷ Pukánszky Kádár J.: A Nemzeti Színház i. m. II. 659.

⁷⁸ OSZK SzT, Nemzeti Színház kötetes iratok. Kiadási főkönyv, 1. 86.

⁷⁹ Uo. 3. 122.

⁸⁰ Uo. 1. 86.

Összegzés

A Nemzeti Színház karitatív tevékenysége 1838-tól kezdve a század végéig töretlen maradt, függetlenül attól, hogy az intézmény milyen igazgatási rendszerben működött, s éppen mekkora tőkével, bevétellel rendelkezett. A jótékonyagra költött pénz ugyan valamennyi évadban kis hányadát adta az összköltségvetésnek, de mint több esetben kiderült, a jótékonyági előadások rendezésétől akkor sem tekintettek el, amikor a színház veszteségesen működött vagy pénzsűkében volt.

Az idő haladtával ugyanakkor sokat változott a jótékonyági előadásoknak tulajdonított szerep. Az első évtizedben kifejezetten a színház és a színészszakma elfogadtatását célozta, s ennek megfelelően sok esetben olyan szervezeteken (egyesületek, kórházak stb.) segítettek, amelyek osztársadalmi érdekeket szolgálták, s tevékenységi körük a szélesebb nyilvánosság előtt is ismert, köztudott volt. Az 1840-es évek közepéről hozott példák azt mutatták, hogy amennyiben csak egy szűkebb réteg volt érdekelt (például a Kisfaludy Társaság esetében az íróvilág), a közönség kevésbé volt motivált, s ilyen alkalmakkor a nézőtérnek csak a negyede vagy legfeljebb a fele telt meg. A század utolsó harmadának egyre sokszínűbbé váló színházi életében viszont már nem kellett kialakítani és megszilárdítani a színház professzionális státuszát,⁸¹ aminek egyik módja volt a jótékonyági tevékenységgel és annak nyilvánosságra hozásával szerezhető erkölcsi tőke gyűjtése. Valószínűleg emiatt az a korábban is jelenlévő szándék erősödött fel, hogy változatos formákban és összegekkel, de a szakmán belül segítsenek rászoruló színházi embereknek.

A 19. század második felében a sorra épülő budapesti és vidéki (kő)színházak a Nemzeti Színház példáját követve bekapcsolódtak a jótékonyági előadások rendezésébe, illetve az épületben teret adtak mások által szervezett karitatív rendezvényeknek. Saját társadalmi presztízisük megszilárdítása érdekében ugyanazt a gyakorlatot alkalmazták, amelyet a színházak nemcsak Magyarországon, hanem (mondhatjuk) világszerte: különböző egyesületeknek, egészségügyi és kulturális intézményeknek, illetve katasztrófáktól sújtott embereknek nyújtottak támogatást. A továbböröklődéssel a jótékonyág egyike lett azoknak a jelenségeknek, amelyek a magyar színházi kultúrában folytonosságot mutatnak, évszázadokon átívelve is jelen maradtak.

⁸¹ 1861-ben Budapesten megkezdte működését a Budai Népszínház, 1875-ben a Népszínház, 1884-ben a Magyar Királyi Operaház, 1896-ban a Vígszínház, 1897-ben pedig a Magyar Színház.

THE HUNGARIAN NATIONAL THEATRE
AND THE VARIOUS FORMS OF CHARITY
IN THE NINETEENTH CENTURY

By Lilla Szalisznyó

SUMMARY

The study explores the charity activities of the Hungarian National Theatre in the nineteenth century. The object of the analysis has been selected on the grounds that the later National Theatre, opened as the Hungarian Theatre of Pest on 22 August 1837, was the first institution in the history of institutionalised Hungarian-language dramatics whose financial situation, especially after its maintenance had become state-supported in 1841, allowed for charitable activities. As time went by, the Theatre offered various forms of financial support; charitable performances and other forms of charity aids are reported on. Thanks to manuscript sources related to the internal working of the institution, the amount which the Theatre devoted to charitable purposes each year can be reconstructed, and so can the social cooperation that was engineered by the charity performances, that is, how many tickets were sold and to which classes.

Konrád Miklós

ZSIDÓ NAGYPOLGÁRI MECENATÚRA ÉS MŰPÁRTOLÁS A DUALIZMUS IDEJÉN

Arányi Lajos nem kedvelte a zsidókat. Ezzel együtt az első magyar kórbonctani tankönyv szerzője 1846-ban úgy vélte, ha kivetkőznek „korholt” erkölcsaikből, megérdemlik, hogy egyenlő jogokat élvezzenek Magyarország – nem nemes – keresztény lakosságával. Miután felsorolta a zsidók hibáit, Arányi megróttá őket, amiért nem magyarosodnak elég gyorsan, a „reformált” zsidóknak vallásuk elhagyását javasolta, végül pontokba szedte méltányolható tulajdonságaikat. „Jó eszénél fogva”, vélte a jeles patológus, a zsidó „kedveli s pártolja a tudományt, meg a művészetet; s ezért akármily tudományi vagy művészeti vállalkozásnál bátran számíthatni a zsidónak különben igen ildomosan elzárt erszényére”. Arányi példaként „nem csak a német, de a magyar színháznak is a zsidók által történő igen gyakori meglátogatottságát” említette, ami mellékesen fényt vet arra, hogy a reformkorban a színházlátogatás önmagában művészetpártolásnak minősült.¹

Közel két évtizeddel később, 1863-ban a *Magyar Izraelita* hírül adta, miszerint „Goldstein A. és fiai, helybeli nagykereskedők egy kitömött jeges medvét ajándékoztak a nemzeti múzeumnak”. Az első hosszabb életű magyar nyelvű zsidó lap szerint a medvének méretére nézve nem volt párja a kontinensen, Európában egyedül a British Museum büszkélkedhetett egy fellábnnyival magasabb példánnyal. A *Magyar Izraelita* azért is örült annak, hogy a becses ajándék „éppen izraelita kézből” került a múzeumba, „mert azon vád ellenében, mintha hitfeleink a nemzeti tudományos haladás irányában közönnyel viseltetnének, bizonyosságul szolgál annak, hogy nemcsak méltányolni tudják a nemzeti tudományos intézeteket, hanem azokat áldozattal gyámolítani is”.²

További hét évvel később és három évvel azután, hogy 1867. december 28-án érvénybe lépett az ország zsidó lakosait a keresztényekkel „minden polgári és politikai jog gyakorlására egyaránt jogosítottaknak” nyilvánító 1867. évi XVII. tc., Vajda Viktor a „gazdag izraelita pénztőzsérek” szemére vetette, hogy „az építészet, szobrászat vagy a festészet pártfogását, s előmozdítását fölöslegesnek tartják”. A főleg zenekritikával foglalkozó hírlapíró *Művészet és politika* című röpiratában ezt azzal magyarázta, hogy „a pénz és vagyon túlságos szeretete” még a kifinomultabb zsidóknál is háttérbe szorítja „az élet nemesebb élvei után való törekvést”.

¹ *Arányi Lajos*: Rudnó és lelkésze 1844 és 1845ben, meg még valami, többi közt a mai magyar zsidó is. Pest 1846. 138–139., 151–152., 154.

² Vegyes hírek. *Magyar Izraelita*, 1863. július 17. 255. Az adományról más lapok is beszámoltak: Hírharang. Hölgyfutár, 1863. július 14. 46.; Vegyes hírek. Politikai Ujdonságok, 1863. július 15. 331.

Mulasztásukat enyhítette, hogy a hangversenyek „legszorgalmasabb” látogatói szintűgy zsidók voltak – Vajda szerint e téren különösen „az előkelőbb hébernök” jeleskedtek. De végső ítéletén ez nem változtatott: az emancipáció jótéteményét a zsidók nem viszonzták, „részvétlenek a nemzet benső érdekei iránt”.³

E néhány vélemény jól mutatja, hogy a zsidó polgárok által gyakorolt mecenatúrát a kortársak nem tudták másképpen látni, mint a zsidók asszimilációjáról és integrációjáról alkotott elvárásaik, illetve reményeik szűkítő perspektívájából. Ezek az értékelések arról is tanúskodnak, hogy az 1867-es emancipációs törvény jogi cezúrájától függetlenül a zsidókról alkotott nézeteknek az általánosítás volt és maradt az alapvető jellegzetessége. Nem zsidó részről az előítéletesség egyneműsítő víziójának tápot adott a csak fokozatosan felbomló hagyományos zsidó társadalom látszólagos homogenitása, míg zsidó részről a (kényszerű) apologetika természetéből adódóan általánosított. A zsidókról szólva reflektálatlanul „zsidóságról” beszélni mint valami közös szándék és érzelem által hajtott entitásról, a kortárs vélekedéseknek olyan konstans eleme, amely a történetírásban is máig fellelhető.

Az akkulturálódó, a reformkortól kezdve társadalmilag és kulturálisan egyre heterogénebb, az antiszemizmusról is szögesen eltérő véleményeket megfogalmazó zsidók kapcsán a „zsidóságról” mint zsidók közösségéről való diskurzus érvényességét vitatva, releváns kérdésnek tartom, vajon beszélhetünk-e „zsidó mecenatúráról” a dualizmus korában, vagyis zsidó személyek olyan támogatói tevékenységéről, amely bárhogyan is értett zsidóságukból fakadt, vagy azzal magyarázható.

Az alábbiakban rövid – hangsúlyosan vázlatos – áttekintést nyújtok a dualizmus kori zsidó nagypolgárság mecénási működéséről. Ezt követően megvizsgálom, hogy kortársaik miként értékelték teljesítményüket. Végül arra keresem a választ, hogy melyek lehettek a zsidó mecénások indítékai, és hogy ezek között fellelhető-e valamilyen közös vonás.

Előljáróban néhány szó a három érintett fogalom (nagypolgárság, mecenatúra, zsidóság) tanulmánybeli használatáról.

A nagypolgárság pontos definíciójától, a fogalom határainak kijelölésétől itt eltekintek, a kifejezést vállaltan homályos köznapi értelemben, kifejezetten gazdag polgár jelentésében használom.⁴

Mecenatúrán elsősorban a műpártolást, a művészek támogatását értem, de kis mértékben a tudományos célú adakozást is bevonom a vizsgálódás körébe. A műgyűjtők esetében nem magára a gyűjtőtevékenységükre, hanem mindenekelőtt a szó szoros értelmében vett mecenatúrára, vagyis az ellenszolgáltatás nélküli

³ Vajda Viktor: Művészet és politika. Képek a magyar társadalomból. Pest 1870. 73–74., 80–81.

⁴ A kérdésről lásd Klement Judit: Nagypolgárság a két világháború közötti Magyarországon? Egy társadalmi réteg meghatározásának lehetőségeiről. In: Zsombékok. Középosztályok és iskoláztatás Magyarországon a 19. század elejétől a 20. század közepéig. Szerk. Kövér György. Bp. 2006. 195–232.

adakozásukra koncentrálok, bár a kortárs értelmezés a hazai művészek műveinek vásárlását is műpártolásnak tekintette.⁵ Ebből fakadóan a mecenatúra kiterjesztett meghatározása magába foglalja a gyűjtő, a megrendelő, a megbízó szerepkörét is⁶ – bár az Országos Magyar Képzőművészeti Társulat lapjában a műgyűjtőként is ismert Ambrozovics Dezső 1898-ban hevesen kikelt a szokás ellen, hogy „mindenki, aki valaha egy húsz forintos képet vásárolt, mint *műbarát* szerepel, a művészetet *pártolja*, a művészetet *támogatja*”, miközben azt senki nem állítja, hogy „a gyümölcs-tenyésztést támogatja”, ha „vesz egy kosár finom szőlőt és jóízűen elfogyasztja”.⁷

Zsidókon egyaránt értem azokat, akik felekezetük berkein belül maradtak, és azokat, akik áttértek valamelyik keresztény vallásra. Az egyes személyek említésénél esetleges vallásváltoztatásukat jelzem.

A vizsgálatot a tanulmány végén röviden kiterjesztem a Lipótvárosi Kaszinóra. Nyilvánvalóan hiba lenne minden további nélkül „zsidónak” minősíteni a klubot. A kaszinó elnöki tisztségét 1883-as megalakulásakor a kikeresztelkedett Falk Miksa töltötte be, őt 1902-ben a szintén kitért Dóczy Lajos követte, majd 1903-ban egy korábbi miniszterelnök, a református Bánffy Dezső – és messze nem Bánffy volt a kaszinó egyetlen „őskeresztény” tagja. Innen nézve a „zsidó” minősítés minimum kérdéses lenne. Másfelől azonban a kaszinó olyan jelentős mértékben tömörítette a korszak gazdasági és kulturális elitjének zsidó vallású vagy származású tagjait, hogy feltehető: adakozási gyakorlata pertinens információval szolgál arról, hogy a fővárosi zsidó vallású és származású nagypolgárság szinonimájaként értett „Lipótváros” egy része mely művészek, illetve tudósok munkáit ítélte támogatandónak.⁸

Magyar Tudományos Akadémia

Az 1890-es évekig a zsidók által gyakorolt mecenatúra legjellemzőbb formája a Magyar Tudományos Akadémiának (MTA) felajánlott – rendszerint alapítványként kezelt – adomány volt. Ez azzal magyarázható, hogy a századfordulóig kellett várni, míg a hazai zsidó gazdasági elit olyan mértékben elmagyarosodott (vagyis nemcsak beszélt, de szívesen olvasott is magyarul), illetve akkulturálódott (vagyis vonzalmái a művelődés terén is a hazai művészet felé fordították), hogy az 1860–1870-es években született tagjai az Akadémia kínálta mankó helyett már inkább

⁵ Lásd például A művészetek népszerűsítése és a műtárgyak értékesítése. Független Magyarország, 1905. október 24. 12–13.

⁶ *Kőszeghy Péter – Szépl helyi F. György: Művészetpártolás.* In: Magyar művelődéstörténeti lexikon. Középkor és kora újkor I–XIV. Főszerk. Kőszeghy Péter. Bp. 2003–2014. VIII. 43.

⁷ –br– [Ambrozovics Dezső]: Művészeti állapotaink. (Befejező közlemény.) V. Múcsarnok, 1898. június 23. 57–59. [Kiemelések az eredetiben – K. M.]

⁸ A kaszinó századfordulós tagságára és vezetőségére lásd A Lipótvárosi Casino 1900. évi jelentése és zárszámadása. Bp. 1901. 16–45.

saját módjukon fejezték ki a századfordulótól egyre konzervatívabb és nacionalis-
tább Akadémiától többnyire esztétikailag és ideológiailag is távolodó műpártoló
hajlamaikat.⁹ A 20. század első évtizedeinek zsidó mecénásai között megjelen-
tek a zsidó nagypolgári családok második – olykor harmadik – nemzedékének
azon tagjai, akik a gazdasági élet mellett vagy annak már hátat fordítva mű-
gyűjtőként vagy művészként maguk is a művészeti élet résztvevőiként léptek fel.

A dualizmus első évtizedeiben még nem tartunk itt. „Járatnak zongorames-
tert és tartanak francia bonnét a gyermekekhez, de a magyar nyelv mostoha, túrt
gyermek a háznál”, írta a Lipótvárosról 1874-ben álnéven kiadott regényében
Kiss József, majd így folytatta: „A hölgyek – Sáron búbjajos rózsái – francia re-
gényeket olvasnak német fordításban; Schiller, Göthe [sic!], Heine, Börne dísz-
kiadásai nem hiányoznak a könyvespolcon, de Petőfi és Arany csak kivételesen
találhatók.”¹⁰ Angyal Dávid az 1880-as évek elején a későbbi műgyűjtő és mecé-
nás Kohner Adolf nevelőjeként került a dúsgazdag Kohner családhoz, miután az
egyetemet követően zsidó vallása miatt nem kapott tanári állást. Könyvtárukban,
írta visszaemlékezéseiben a történész, „sok jó német és francia írot” olvasott.
Magyaráztaként hozzáfűzte: „Magyar könyveket nem vettek az akkori gazdag
zsidók. Műveltségük egészen német volt.”¹¹ Róka Enikő szerint a dualizmus első
évtizedeiben a „jelentős arányban zsidó közép- és nagypolgárság” szerényebb
műpártolása e felemelkedő réteg „meglehetősen puritán” beállítottságával ma-
gyarázható, míg a családi vagyont megalapozó nagyszülőkhöz és szülőkhöz ké-
pest a második-harmadik nemzedék tagjai már részt akartak venni a kulturális
életben is.¹² Szívós Erika szerint azért datálható a századfordulóra annak a réteg-
nek a megjelenése, amelyet „műveltsége, életformája képessé tett a frissebb szelle-
mű, modernebb művészeti irányzatok befogadására”, mert ekkorra jött létre „egy
olyan vagyonos polgári réteg, amely vagyont immár nem megteremtteni, hanem
konszolidálni kívánta”.¹³ Csakhogy míg egyes műgyűjtők, így Herzog Mór Lipót
vagy Hatvany Ferenc valóban vagyonos családokban születtek, másokról, pél-
dául a jánoshalmi zsidó kántor fiaként napvilágot látott Nemes Marcellról ez
nem mondható el. Az 1890-es évek előtt megítélésem szerint tehát nem annyira a
kulturális szférában való szerepvállalás, illetve a vagyon után a mecenatúra révén

⁹ Az Akadémián belüli ideológiai fordulatról: *Vörös Antal*: A liberalizmus és a konzervativizmus küz-
delmei. In: A Magyar Tudományos Akadémia másfél évszázada 1825–1975. Főszerk. Pach Zsigmond
Pál. Bp. 1975. 148–155., különösen 153–155.

¹⁰ *Szentesi Rudolf* [Kiss József]: Budapesti rejtelmek. Bp. 1874. 141–142.

¹¹ *Angyal Dávid*: Emlékezések. S. a. r. Czigány Lóránt. London 1971. 69.

¹² *Róka Enikő*: Nacionalizmus és modernizmus. Ernst Lajos gyűjteménye és az Ernst Múzeum. (Határ-
esetek 1.) Bp. 2013. 118.

¹³ *Szívós Erika*: A magyar képzőművészet társadalomtörténete 1867–1918. (Habsburg történeti
monográfiák 7.) Bp. 2009. 219.

megszerezhető társadalmi presztízs vágya hiányzott, és nem is általában a kultúra iránti nyitottság, mint inkább a magyar kultúra bensőségesebb ismerete, a vele való mélyebb azonosulás. Ernst Lajos műpártoló vagy Hatvany Lajos irodalomtámogató – egyben a magyar kulturális establishmenttel szembeszegülő – tevékenységéhez képest az MTA-nak tett felajánlások a zsidó nagypolgári mecenatúrának egy többnyire még formálisabb, személytelenebb és konformistább válfaját képezték.

Az MTA-nak szánt adományokról az *Akadémiai Értesítő*ben beszámoló hírek rendszerint azok rendeltetéséről is részletesen tájékoztattak. Flesch Alajos zsidó kereskedő és Pozsony megyei földbirtokos által az Akadémiának 1872 decemberében – a vallás és közoktatásügyi miniszter útján – felajánlott 1500 forintos adománya esetében ennyi sem derült ki, mivel ahhoz az adakozó mindösszesen annyi megjegyzést fűzött, hogy „ezen tettének hírlapok útján leendő közzétételétől eltekintetni kér”.¹⁴ Erősen valószínűsíthető, hogy adományával Flesch Alajos a küszöbön álló, 1873. május 8-án kapott magyar nemesítésének ügyét kívánta szolgálni, nemesítését ezzel mintegy bebiztosítani.¹⁵ Adománya ekképpen némileg Schossberger Sájé Wolf/Simon Vilmos esetére emlékeztet, azzal a természetesen nem mellékes különbséggel, hogy a zsidó vallásúak között legelsőként – tornyai előnévvel – magyar nemességét kapott nagykereskedő a címadományozás *után*, azt tehát mintegy meghálálva tett le a helytartóságnál tízezer forintot „irodalmi célok előmozdítására”.¹⁶

Flesch Alajossal ellentétben az Akadémiánál 1878-ban tízezer forintos alapítványt tevő Lévay Henrik pontosan megszabta adománya célját. Lévay 1857-ben részt vett az Első Magyar Általános Biztosító Társaság alapításában, amelynek ekkor igazgatója volt, 1883-tól vezérigazgatója lett. A kisteleki előnévvel 1868-ban nemességet kapó, a dualizmus első zsidó nemesei közé tartozó Lévay rendszeresen és bőkezűen adakozott kulturális és emberbaráti célokra, olykor – bár ritkábban – zsidó felekezeti célokra is. A főrendiháznak 1886-ban élethossziglani tagjává kinevezett, 1896-ban 70 évesen katolikus vallásra tért, majd egy évre rá bárói rangra emelt biztosítási szakember nevét viselő akadémiai alapítványból minden évben 500 forintnyi jutalom volt kifizendő, „felváltva nemzetgazdasági és mezőgazdasági kérdésekre; továbbá a hazai történetből és irodalomtörténetből vett essay-szerű monografiákra”.¹⁷

¹⁴ Igazgatósági ülés. 1873. jan. 27. A Magyar Tudom. Akadémia Értesítője 7. (1873) 38.

¹⁵ A nemesítés adatait a Királyi Könyvekből vettem: <https://archives.hungaricana.hu/hu/libriregii/letoltés> 2023. júl. 2. A forrásra való további hivatkozásoktól eltekintek.

¹⁶ Jótékonyságok. Nefeletjs, 1863. január 11. 511.; Napi újdonságok. Sürögöny, 1863. január 28. [2.]; *Groszmann Zsigmond: A magyar zsidók a XIX. század közepén (1849–1870)*. Bp. 1917. 46.

¹⁷ Huszonnegyedik akadémiai ülés. A Magyar Tudom. Akadémia Értesítője 12. (1878) 117.; Huszonnyolcadik akadémiai ülés. Uo. 141–142.; Igazgatósági ülés. Uo. 160. Lévayról lásd *Konrád Miklós:*

Egy évvel később a korábbi minta köszönt vissza egy másik nemesített család felajánlásában. A hatvani előnévvel 1879-ben nemesi rangra emelt, vallásához és felekezeti közösségéhez élete végéig szorosán kötődő Deutsch Bernát nagykereskedő és fia, a hazai, sőt európai zsidó közéletben is aktív szerepet játszó Deutsch (utóbb Hatvany-Deutsch) József kifejezetten „annak alkalmából” bocsátottak Tisza Kálmán miniszterelnök rendelkezésére húszezer forint értékű magyar aranyjárdék kölcsönkötvényt, „hogyan ő Felsége által magyar nemességre emeltetek”. A további pontosítás nélkül „valamely hazai célra” adott kötvényeket Tisza Kálmán miniszterelnök ajánlotta fel „az Akadémia céljaira”.¹⁸

A zsidó nagypolgárok által az Akadémiának adományozott jelentősebb összegek rendeltetését ezután is hol megszabták, hol nem. 1890-ben tornyai Schossberger Zsigmond nagybirtokos és nagykereskedő, Schossberger Saje Wolf fia azért adott tízezer forintot az Akadémia statisztikai és nemzetgazdasági bizottságának, hogy annak évi kamatai „a külföldi nevezetes nemzetgazdasági írók munkáinak magyar nyelven kiadására használtassanak föl”.¹⁹ Az 1892-ben elhunyt vállalkozó, magánbankár és politikus Wahrmann Mór, Magyarország első zsidó vallású országgyűlési képviselője és a PIH teljhatalmú elnöke viszont úgyszin-tén elmulasztotta meghatározni, mi legyen azzal az ötvenezer (!) forinttal, amelyet végrendeletében „közérdekű és kegyeletes” célokra hagyott. A jelentős összeg felosztását egy öttagú bizottságra bízta, amely 1893-ban tízezer forintos alapítványt tett Wahrmann nevére az Akadémiánál azzal, hogy a nagygyűlés minden harmadik évben annak a magyar állampolgárnak ítéljen oda ezer forint jutalmat készpénzben, „aki az ipar és kereskedelem terén akár a tudomány előbbrevitele, akár a gyakorlati találmányok [...] fejlesztése és fölvirágoztatása szempontjából az illető évkörben legnagyobb érdemeket szerzett”.²⁰ 1902-ben Groedel Ármin kétezer koronát küldött az Akadémiának azzal a kéréssel, hogy az összeget fordítsa egy olyan pályadíj jutalmazására, amely a kivándorlás csökkentésének módjára nézve „gyakorlatilag érvényesíthető és keresztülvihető” javaslatokkal áll elő.²¹

Az alapítvány rendeltetésének meghatározása alapján Ormody Vilmos kakukktojásnak tekinthető. Az Első Magyar Általános Biztosító Társaság 1897-ben

Zsidóságon innen és túl. Zsidók vallásváltása Magyarországon a reformkortól az első világháborúig. (Magyar történelmi emlékek. Értekezések) Bp. 2014. 462–464.

¹⁸ Nyolczadik akadémiai ülés. A Magyar Tudom. Akadémia Értesítője 13. (1879) 42.; *Konrad M.*: Zsidóságon innen és túl i. m. 464–465.

¹⁹ A M. Tud. Akadémia jegyzőkönyvei. Tizenegyedik akadémiai ülés. Akadémiai Értesítő 1. (1890) 236–237.

²⁰ A M. Tud. Akadémia jegyzőkönyvei. Tizenhetedik akadémiai ülés. Akadémiai Értesítő 4. (1893) 284.; Jegyzőkönyvi mellékletek. Wahrmann Mór alapítványa. Uo. 490.

²¹ A M. Tud. Akadémia jegyzőkönyvei. Huszonegyedik akadémiai ülés. Akadémiai Értesítő 13. (1902) 440.

ormódi előnévvel nemesített vezérigazgatója elhunyt felesége, Eisenberger Amália/ Amélie emlékezetének 1903-ban tízezer koronás „irodalmi alapítvánnyal” kívánt adózni. Háromévente kiosztandó ezerkoronás díjával az alapítvány olyan eredeti, könyv alakban „bizonyos időhatáron belül” megjelent szépirodalmi műveket volt hivatott jutalmazni, amelyek „az örök női eszményeket” szolgálták, és esztétikai értékük mellett „a nőiség tiszta, nemes felfogásával” jeleskedtek. Ez annál inkább hasznára válna a magyar irodalom „ethikai emelkedettségének”, vélte alapítólevelében Ormody Vilmos, mivel meglátása szerint az olvasókat az utóbbi időben, fájdalom, éppenséggel „az örök női eszményekre nézve sérelmes művek” izgatták.²² Szavai alapján úgy tűnhet, hogy a biztosítási szakember alapítványát részben a „modern” irodalommal szembeni fellépésnek szánta, de mint később látni fogjuk, Ormody ennél összetettebb személyiség volt.

Képzőművészet, építészet

A századforduló már olyan időszak nyitányát jelentette, amikor az Akadémia olykor konkrét vízió nélküli adományozói mellett a zsidó polgárság más, a magyar kultúrában már otthonosan mozgó tagjainak egészen pontos elképzelésük volt arról, hogy pénzükkel a művészetek mely formáinak felvirágoztatásához akarnak hozzájárulni. A képzőművészet terén a zsidó műgyűjtők és mecénások századvégi–századeleji színre lépését a (művészet)történet-írás már észrevételezte,²³ megjelenésüket egyes kortársak nyomán²⁴ párhuzamba állítva a történelmi arisztokráciának a mecénatúra terén tapasztalható visszahúzódásával.²⁵ A 20. század elején a magángyűjtemény-kiállításokon a gyűjtők többsége már nem arisztokrata, hanem polgári, és azon belül is zsidó származású volt. Ez látható többek közt az Iparművészeti Múzeum által 1907-ben magángyűjteményekből rendezett, első-sorban porcelánokat és ezüstműveket bemutató kiállítás kapcsán. A 64 kiállító

²² A M. Tud. Akadémia jegyzőkönyvei. Ormódi Vilmos alapítólevele. Akadémiai Értesítő 14. (1903) 670–672.

²³ *Szívós E.*: A magyar képzőművészet társadalomtörténete i. m. 219.; *Róka E.*: Nacionalizmus és modernizmus i. m. 118.

²⁴ *Dömötör István*: Egy művészeti propagáló. Ernst Lajos. Bp. 1913. 28.; *Márai Sándor*: Hallgatni akarom. Bp. 2015. 24.

²⁵ *Sümegi György*: Nemes Marcell, a műgyűjtő. Adalékok a magyar műgyűjtés századeleji történetéhez. In: Cumania III. História. (Bács-Kiskun Megyei Múzeumok Közleményei.) Szerk. Horváth Attila. Kecskemét 1975. 275.; *Gonda Zsuzsa*: Nemzetközi impresszionista kiállítás a Művészházban. In: A Művészház 1909–1914. Szerk. Gömöry Judit – Veszprémi Nóra. (A Magyar Nemzeti Galéria kiadványai 2009/2.) Bp. 2009. 61.; *Lipták Dorottya*: Mecénatúra, mecénások és a budapesti társadalom néhány aspektusa. In: Megtalálható-e a múlt? Tanulmányok Gyáni Gábor 60. születésnapjára. Szerk. Bódy Zsombor – Horváth Sándor – Valuch Tibor. Bp. 2010. 501., 504.

névsorában 9 arisztokrata család (és 12 személy), illetve 15 zsidó család (és 21 személy) nevei olvashatók.²⁶

Idővel ez az arány a zsidó polgárság egyre nagyobb részvételének irányába módosult. Erre utal a polgári radikális *Világ* című politikai napilap 1913-ban közzétett beszámolója. A szerző körkérdéssel fordult a művészeti egyesületekhez, afelől tudakozódva, mely rétegek alkották náluk a művásárlók körét. A „progresszív, modern” közönséget megcélzó Művészház egyesület részéről a cikkben névtelenül maradt nyilatkozó, feltehetően a Művészház alapítója és ügyvezetője, Rózsa Miklós szerint a drágább, ezer koronát meghaladó képek vásárlói között számos arisztokrata volt. Ez arra utal, hogy a műgyűjtés – ez esetben kifejezetten a modern művek gyűjtése – terén a zsidó polgárság új keletű dominanciáját nem kell eltúlozni, még ha a Képzőművészeti Társulat részéről a Múcsarnok műtárosa, Paur Géza pontosan ezt a dominanciát hangsúlyozta is: „Az a kis közönség, mely magját alkotja minden vásárlónak, túlnyomó részben a középosztályból kerül ki. Még pedig precízen meghatározva: a Lipótvárosból. Statisztikai adataim bizonyítják, melyeket 14 év óta lelkiismeretesen állítok össze, hogy a Múcsarnok művásárlásainak 83%-át – minden évben egybehangzóan körülbelül ugyanez a százalékarány – Budapest zsidó vallású lakossága adja össze. Kivételképpen egyetlenegyszer a tavalyi téli kiállításon történt meg – a börze válságos időszakában –, hogy a keresztény lakosság a vásárlás 70%-ában volt képviselve. Még pedig nem is annyira a plutokráciához tartozó zsidók, hanem a 20–25 000 K. évi jövedelemmel bíró kereskedők, és az intellektuellek közül különösen az orvosok köréből kerül ki a Múcsarnok törzs vásárlóközönsége. [...] Az arisztokrácia egy pár család – az Andrássyak, Batthyányiak és Károlyiak – kivételével teljesen távol tartja magát minden művásárlástól. A főpapság még gyengébben van képviselve. [...] A legnagyobb vételárat, mióta a Múcsarnok fennáll, Szinnyei-Merse Pál érte el. »Park« című képét Elek Pál vette meg 20 000 koronáért.”²⁷ A *Világ* összegzése szerint a Nemzeti Szalon műtárosa, a festő Rubovics Márk hasonló tapasztalatokkal rendelkezett: „A mágnásosztály és a főpapság úgyszólván teljesen hiányzik a vásárlóközönség köréből, melynek túlnyomó részét itt is a lipótvárosiak képezik. A Nemzeti Szalonban öt év óta egyetlen mágnás sem

²⁶ A budapesti amateur gyűjtemények kiállításának lajstroma. Szerk. Csányi Károly. Bp. 1907. IX–XIII.; *Lipták D.*: Mecenatúra, mecénások i. m. 503. A kiállítás zsidó gyűjtői közül ekkor még vallására nézve is szinte mindenki az volt. Utóbb azonban többen többet elhagyták felekezetüket, így Kann (1909-től Kosztolányi) Gyula már 1908-ban, Hatvany-Deutsch Károly 1910-ben, Herzog Mór Lipót 1920-ban. – *Konrád M.*: Zsidóságon innen és túl i. m. 268., 465–467., 566.

²⁷ A főváros és a művészetek. *Világ*, 1913. május 11. 10. Még dúlt a fehérterror, amikor Herman Lipót 1920. április 20-án arról számolt be naplójában, „a Múcsarnokban is nagyban készülnek rá, hogy kibuktassanak minden zsidót, s volt zsidót”. Herman szerint a műpiac viszonyain ez nem változtatott: „A dolognak alapjában véve nincs nagy jelentősége, mert hiszen a vevők 90%-a mégiscsak zsidó.” – „Én a szabadság pártján állok.” Herman Lipót 1920-ban írt naplója 2. Enigma 25. (2018) 96. sz. 131–132.

vásárolt képet. [...] Legnagyobb árt Puvis de Chavannes-nak egy képe ért el, melyet Kohner Adolf vett meg 25 000 koronáért.²⁸

Tekintsünk el most attól, hogy Paur Géza honnan tudhatta olyan pontosan, hogy vásárlói közül ki volt „zsidó vallású” (schonnan), amint attól is, vajon a zsidó identitás szemszögéből mi közös lehet a számos zsidó felekezeti intézményt vezető, az 1911-ben megjelent *Magyar Zsidó Almanach* szerint „a zsidó célok kulturértékét” becsülő Kohner Adolf²⁹ és az 1903-ban református hitre tért Elek Pál között, aki a Magyar Bank és Kereskedelmi Részvénytársaság vezérigazgatójaként nyomást gyakorolt törekvő alkalmazottaira, hogy példáját követve hagyják el hitüket.³⁰ A mecénatúra témájánál maradván inkább arra mutatnék rá, hogy az 1890-es évektől, majd még inkább a 20. század első évtizedétől fellépő híresebb zsidó műgyűjtők a szorosabb értelemben vett mecénatúra terén szintén aktívak voltak.

Ernst Lajos, aki gyűjtőként az 1890-es évek közepén, majd a képzőművészet pártolójaként az 1900-as években tűnt fel, 1904-ben tízezer koronás alapítványt hozott létre, amelynek kamatait olyan magyar festők díjazására szánta, akiknek a műveit az 1901–1909 között ügyvezető igazgatóként általa vezetett Nemzeti Szalon mutatott be először.³¹ Az 1902-ben átadott szolnoki művésztelep egyik alapítójaként és legbőkezűbb mecénásaként Kohner Adolf fiatal magyar festők számára létesített ösztöndíjat, hogy a művésztelepen dolgozhassanak. A Szolnokhoz közeli Szászkereken mintagazdaságot létesítő magánbankár, aki 1912-ben Alfréd, Jenő és Vilmos testvéreivel együtt bárói címet nyert, nyaranta vendégül látta birtokán a helyi tájat megörökítő, általa kedvelt művészeket, többek közt Fényes Adolfot, Pólya Tibort, Olgyay Ferencet és Zádor Istvánt.³² Gyűjteményének egyik büszkeségét, Szinyei Merse Pál 1883-ban festett *Pacsirta* című festményét 1917-ben a Szépművészeti Múzeumnak ajándékozta.³³

A szolnoki művésztelep megnyitásával egyazon évben a nagyváradi származású debreceni ékszerész, Lefkovits Arthur 2500 darabból álló régészeti, iparművészeti és

²⁸ A főváros és a művészetek i. m. Arra nézve, hogy mit is jelentett a cikkben említett 20, illetve 25 ezer korona: Az Ujság egy 1909-es cikke szerint „a jobb módú középosztály” évi jövedelme a család méretéről függően „körülbelül 10–30 000 korona” körül mozgott, ez az összeg biztosította „az úri ember standard of life-jét”. – (B. M.): Mire és mennyit költ egy úri ember? Az Ujság, 1909. december 25. 142.

²⁹ Kiténtések. In: Magyar zsidó almanach I. Szerk. Patai József. Bp. 1911. 241.

³⁰ Konrád M.: Zsidóságon innen és túl i. m. 291., 299., 459–460., 532–533.

³¹ Az első díjazott 1904-ben Kacziány Ödön volt, aki után bizonytalan okok miatt, talán mert Ernst nem fizette be a teljes összeget, 1909-ig kellett várni a következő díjadományozásig, amelyben ekkor Keményffy Jenő részesült. – Róka E.: Nacionalizmus és modernizmus i. m. 112., 120.

³² A szolnoki művésztelep. Művészet 4. (1905) 201.; *Nádai Pál*: Szolnoki művészet. Libanon 5. (1940) 108.; *Lipták D.*: Mecénatúra, mecénások i. m. 506.

³³ Szinyei „Pacsirtája” a Szépművészeti Múzeumban. Népszava, 1917. július 8. 9. A mecénatúrába beleértve a magyar festők műveinek vásárlását is írta Mravik László: „Kohner a századforduló körüli évektől haláláig az egyik legnagyobb magyar mecénás volt.” – *Mravik László*: Budapest műgyűjteményei a két világháború között. Budapesti Negyed 9. (2001) 2–3. sz. 169.

képzőművészeti gyűjteményét Debrecen városának ajánlotta, hogy az alapját képezze a város leendő múzeumának. Lefkovits 1905-ben megvásárolta a debreceni úgynevezett Csokonai-házat, itt nyílt meg az általa alapított Városi Múzeum, amelynek 1909-től 1929-ig tiszteletbeli igazgatója, valójában – munkáját díjtalanul végző – tényleges vezetője volt. Lefkovits emlékét elhomályosította, hogy Déri Frigyes bécsi gyáros 1920-ban tett nagyszabású ajándékát követően az általa szorgalmazott új debreceni múzeumi épület 1930-ban Déri Múzeum néven nyitotta meg kapuit.³⁴

A 40 éves koráig kizárólag kereskedéssel, vállalkozással foglalkozó, majd az 1900-as évek második felétől műgyűjtőként híressé vált Nemes Marcell 1911-ben Kecskemét városának adományozott egy 79 képből álló gyűjteményt, Lefkovits Arthurhoz hasonlóan szintén azzal a szándékkal, hogy a város abból alapozza meg létesítendő múzeumát.³⁵ Az előbbiektől eltérően az első világháború után kikeresztelkedett Nemes emellett 40 képet ajándékozott a Szépművészeti Múzeumnak – közöttük El Grecótól a *Bűnbánó madonnát*, de az Iparművészeti Múzeumnak is adományozott jelentős darabokat.³⁶

Kohner Adolfhoz hasonlóan Hatvany Ferenc, az 1908-ban bárói címet nyert Hatvany-Deutsch Sándor fia szintén beleszületett a vagyonba. A Kohner családdal együtt a zsidó nagypolgárság legillusztrisabb tagjai közé tartozó Deutsch / hatvani Deutsch / hatvani Hatvany-Deutsch / Hatvany család sarja csak relatíve későn, kezdetben talán jobb híján kezdte fejleszteni a lényegét tekintve 1908–1918 között kialakult képgyűjteménye magyar részlegét, miután a világháború kiterjesztését követően nem tudott többé Párizsban vásárolni. Az 1919-ben kitért bátyjához, Hatvany Lajoshoz hasonlóan – ismeretlen időpontban – kikeresztelkedett Hatvany Ferenc ekkortól vált festő kollégái vásárlójává és mecénásává.³⁷ Emellett ő is ajándékozott képeket a Szépművészeti Múzeumnak, így 1905-ben Picasso *Anyja gyermekével* című akvarelljét.³⁸

Amennyiben a megrendelőket is mecénásnak tekintjük, a modern építészet ugyancsak olyan terület, ahol a zsidó polgárság jelentékeny szerepet játszott. Itt elsősorban az első szecessziós villák megrendelői említhetők, például Léderer Sándor közgazdasági író, 1921-től 1927-ben bekövetkezett haláláig a PIH elnöke, akinek

³⁴ *Sós Endre*: A zsidók útja a kálvinista Rómában. *Magyar Zsidó Szemle* 59–62. (1942–1945) 73.; *Urbach Zsuzsa*: „Nyombiztosítás.” Egy korai németalföldi kép egykor magyar gyűjteményben. *Művészettörténeti Értesítő* 50. (2001) 1–2.; *V. Szathmári Ibolya*: Egy százéves múzeum örömei és gondjai. *Magyar Múzeumok* 9. (2003) 1. sz. 13.

³⁵ *Sümegei Gy.*: Nemes Marcell i. m. 275–289.; *Németh István*: Nemes Marcell, a mecénás műgyűjtő. *História* 33. (2011) 8. sz. 22–25.

³⁶ *Petrovics Elek*: Nemes Marcell I–II. In: *Élet és művészet*. Bp. 1937. 205.

³⁷ *Mravik L.*: Budapest műgyűjteményei i. m. 172–174.; *Üő*: Bárá Hatvany Ferenc műgyűjteményének története. In: *A Hatvanyak emlékezete*. Szerk. Horváth László. Hatvan 2003. 113–266.; *Szívós E.*: A magyar képzőművészet társadalomtörténete i. m. 119.

³⁸ *Vécsi Nagy Zoltán*: A Hatvany család és a képzőművészet. In: *A Hatvanyak emlékezete* i. m. 53.

1907-ben épült villáját Bálint Zoltán és Jámbor Lajos tervezték. Egy másik példa a két világháború között kitért, lányait régi nemesi, illetve arisztokrata családokba beházasító, majd Magyarország német megszállása előtt két héttel öngyilkosságot elkövető mérnök és építési vállalkozó Schiffer Miksa, akinek villája Vágó József műve (épült 1910–1911-ben). Ide sorolható továbbá a műépítész Grünwald Mór, Schiffer sógora is, akinek 1914–1916 között épült villája úgyszintén Vágó József munkája.³⁹

Irodalom

A műgyűjtők mellett a 20. század eleji zsidó nagypolgárság mecénatúrájának legismertebb példája az 1908-ban indult *Nyugat* folyóirat. A lap előőrsének, egyben a modern magyar irodalom egyik legelső orgánumának tekinthető *A Hét*, Kiss József 1890-ben indított hetilapja mögött szintén álltak zsidó támogatók, bár erről csupán anekdotákkal rendelkezünk. A legismertebb Hatvany-Deutsch Sándorról szól. Megelégetve Kiss József pumpolását, aki nemcsak tőle, de szerinte „majdnem valamennyi tehetős zsidótól” kapott pénzt, Hatvany Lajos apja magához hívatta a szerkesztőt, és tudatta vele, hogy ne számítson többé anyagi támogatására, mire a szédülten kibotorkáló költő búcsúzóul azzal vágott vissza: „Magát megveri az Isten! *A maga fia is író lesz!*”⁴⁰

Ami a *Nyugatot* illeti, a folyóirat nemcsak a magyar kulturális életben szerepet játszó zsidó mecénások legjobban dokumentált epizódja, de – megint csak a zsidó identitás szempontjából – a legproblematikusabb is. Három leghíresebb támogatója, Hatvany Lajos, ifj. Chorin Ferenc és Kornfeld Móric „zsidósága” vajon jelent-e bármilyen közös nevezőt – túl azon, hogy 1919 és 1925 között mindhárman túladtak rajta?⁴¹ Közéleti szempontból a Horthy-rezsim esküdt ellenségének számító Hatvany és a rendszert támogató Chorin és Kornfeld között nyilvánvalóan semmi ilyesmiről nem beszélhetünk.⁴²

³⁹ *Ilona Sármany-Parsons: Jewish Art Patronage in Budapest at the Turn of the Century.* In: CEU History Department Yearbook 1994–1995. Ed. Andrea Pető. Bp. 1995. 121.; *Gábor Eszter: A „Grünwald testvérek és Schiffer”.* In: *Angyalokra szükség van. Tanulmányok Bernáth Mária tiszteletére.* Szerk. András Edit. Bp. 2005. 127–140.; *Gábor Eszter – Nagy Ildikó – Sármany Ilona: A Budapesti Schiffer-villa. Egy késő szecessziós villa rekonstrukciója.* In: *Gábor Eszter: Az Andrássy út körül.* Bp. 2010. 353–374.

⁴⁰ Az elbeszélő Csathó Kálmán szerint a történetet 1908 decemberében Hatvany Lajostól hallotta Berlinben, és „azon melegében” feljegyezte. – *Csathó Kálmán: Íróársak között.* Irodalmi és színházi emlékek. Bp. 1965. 115–116. [Kiemelés az eredetiben – K. M.]

⁴¹ Hatvany Lajos 1919. május 30-án, Kornfeld Móric 1925. július 6-án tért át katolikus hitre. – *Konrád M.: Zsidóságon innen és túl i. m. 457.; Széchenyi Ágnes: Iparbáró, mecénás, filozopter.* In: Kornfeld Móric: *Trianontól Trianonig. Tanulmányok, dokumentumok.* S. a. r. Széchenyi Ágnes. Bp. 2006. 45. Ifj. Chorin Ferenc áttérésének pontos ideje nem ismert. Valószínűleg 1919-ben katolizált.

⁴² Hatvany Lajos 1945 után több ízben heves utálattal írt a szerinte antiszemitává vált, a Tanácsköztársaság bukása után a fehérterror különítményeseit pénzelő Kornfeldről. – *Hatvany Lajos: A zsidóság*

A *Nyugat* pártfogásában játszott szerepüket illetően az adatok röviden a következők. Hatvany Lajos szinte az elejétől, a *Nyugat* első négy-öt száma után beállt első anyagi gondok megjelenésétől vállalta a mecénás szerepét.⁴³ Ifj. Chorin Ferenc lánya, Strasserné Chorin Daisy emlékirataiban azt írta, apja és Kornfeld Móric szintén már a kezdetektől támogatták a folyóiratot,⁴⁴ Farkas Lujza szerint az utóbbi „Móricz Zsigmond kedvéért”.⁴⁵ Valójában nincs írásos bizonyíték arról, hogy Kornfeld a kezdeti időben támogatta volna a *Nyugatot*.⁴⁶ A már 1909 tavaszán egy kiadó létrehozását tervezgető Ignotus Hatvanyinak írt levelében megemlítette őt esetleges támogatóként – bár hozzátette, „most szegény, úgy hallom, levert és verzagt [csüggedt]”.⁴⁷ Kornfeld nevét az 1910-ben alakult Nyugat Könyvkiadó Részvénytársaság, illetve az 1911-ben helyébe lépő és 1916-ig fennálló – Hatvany 1912-es visszavonulásától már csak vegetáló – Nyugat Irodalmi és Nyomdai Részvénytársaság igazgatóságában sem találjuk.⁴⁸ Mindazonáltal anyagi támogatására utal, hogy a *Nyugat* tizedik évfordulója alkalmából rendezett banketten Kornfeldet Ady Endre mellé ültették,⁴⁹ amit visszaemlékezéseiben Fenyő Miksa, közismert kifejezéssel „a *Nyugat* pénzügyminisztere” ezzel a megjegyzéssel kommentált: Kornfeld „mindig [...] szíves volt a Nyugathoz”.⁵⁰ A *Nyugattal* egybeforrt Ady Endréhez nem kevésbé. A költő 1918. november 19-én kelt, utolsó saját kezűleg aláírt levelének Kornfeld volt a címzettje, akitől a nagybeteg Ady húszezer koronát kért kölcsön.⁵¹ „Bizalmaddal igen megörvendezettél, tisztelt Barátom”, írta rövid válaszlevelében Kornfeld, leveléhez mellékelve a Hitelbankra szóló utalványt a jelentékeny összegről, amelyről tudta, hogy nem fogja visszakapni.⁵² Végül ugyancsak Kornfeld mecénási szerepének jelentőségét jelzi, hogy 1918. december 13-án Bernből keltezett levelében a *Nyugat* jövőjét féltő Ignotus a lapra utalva azt írta Fenyő Miksának: „Csak ne hagyjátok! Könyörgök neked és Kornfeldnek!”⁵³

szociológiája. In: Urak, polgárok, parasztok. Bp. 1947. 125.; Levelek Hatvany Lajoshoz. Szerk. Hatvany Lajosné. Bp. 1967. 613–614. A vádakat cáfolja Széchenyi Á.: Iparbáró i. m. 10–88.

⁴³ Buda Attila: A Nyugat Kiadó története. Bp. 2000. 14.

⁴⁴ Strasserné Chorin Daisy – Bán D. András: Az Andrássy úttól a Park Avenue-ig. Fejezetek Chorin Ferenc életéből (1879–1964). Bp. 1999. 17–18.

⁴⁵ Farkas Lujza: A Nyugat és a századeleji irodalomforduló. Bp. 1935. 44.

⁴⁶ Széchenyi Á.: Iparbáró i. m. 31–32.

⁴⁷ Levelek Hatvany Lajoshoz i. m. 69.

⁴⁸ Buda A.: A Nyugat Kiadó i. m. 24., 36., 163.

⁴⁹ Fenyő Miksa: Följegyzések a Nyugat folyóiratról és környékéről. In: Feljegyzések és levelek a Nyugatról. S. a. r. Vezér Erzsébet. (Új magyar múzeum. Irodalmi dokumentumok gyűjteménye 10.) Bp. 1975. 212.

⁵⁰ Uo.

⁵¹ Ady Lajos: Ady Endre. Bp. 1923. 235.

⁵² Fráter Zoltán: A Szövetség szelleme. A Nyugat mecénásai a GYOSZ-ban. (MGYOSZ-könyvek 2.) H. n. [Bp.] 1996. 32.

⁵³ Levelek. In: Feljegyzések és levelek a Nyugatról i. m. 370.

A Nyugat Kiadó 1910–1916 közötti, gyakran változó összetételű igazgatóságában legtöbbször ifj. Chorin Ferenc, Goldberger Leó, illetve a szintén zsidó Ranschburg Viktor nevével találkozunk.⁵⁴ Hatvany Lajossal, a 1913–1917 között katolizált Fenyő Miksával és *Az Est* című napilapot elindító, a Tanácsköztársaság idején kitért Miklós Andorral együtt 1910-ben Chorin volt a Nyugat Könyvkiadó Részvénytársaság alapítója. A társaság részvényesei Ady Endre kivételével mind zsidó vallásúak vagy származásúak voltak.⁵⁵ A kezdettől – és a folyóirathoz hasonlóan – veszteséges kiadóvállalat által kibocsátott 150, egyenként ezerkoronás részvényből fejenként 5-6-ot vett Weisz Manfréd, Goldberger Leó, Brüll Alfréd,⁵⁶ de a legtöbb részvényt, 60-at Hatvany Lajos vásárolta meg, míg 20-at apja, Hatvany-Deutsch Sándor,⁵⁷ aki a folyóirat részvénytársaságba szerveződésétől remélte, hogy fiának nem kell tovább folyósítania azokat a „kölcsonöket”, amelyeknek visszafizetése nyilván fel sem merült.⁵⁸

Utólagosan azért is lehetetlen rekonstruálni, ki támogatta legnagyobb mértékben a *Nyugatot*, mert ehhez azokat a vissza nem térítendő összegeket is be kellene számítani, amelyeket a támogatók a lap működtetésére vagy szerzőinek kiségitésére adtak. Ha egyvalakit, úgy mégis Hatvany Lajost kell kiemelni. „A Nyugat megjelenését Hatvany Lajos segítségével tette lehetővé”, írta visszaemlékezéseiben Fenyő Miksa.⁵⁹ Ezt már a kortársak is tudták, hiszen a *Nyugat* 1910. július 16-i számában Ignotus megírta: „Ha azt firtatják, hogy honnan veszi a Nyugat a pénzt – hát igenis, azt Hatvany adja.”⁶⁰ Az Osvát Ernő intranzigenciája miatt a lapszerkesztésbe beleszólni képtelen, ezért egyre frusztráltabb író-mecénásban Ignotus igyekezett fenntartani a támogatókedvet, például a Hatvanyhoz 1911. március 2-án írt levelében: „Nélkülöd és agitációd nélkül a Nyugat egészben is, embereiben is rég felfordult volna.”⁶¹

A mecénáskodás legnehezebben felmérhető, mert véletlenszerűen fennmaradt, az adatok helyességét nézve ellenőrizhetetlen válfaja, a tudósoknak, művészeknek adott személyes támogatás⁶² két példájával zárom ezt a vázlatos áttekin-

⁵⁴ *Buda A.*: A Nyugat Kiadó i. m. 163.

⁵⁵ *Fenyő Mario*: A Nyugat hőskora és háttere. Debrecen 2001. 69–70., 75.

⁵⁶ *George Deák*: The Economy and Polity in Early Twentieth Century Hungary: The Role of the National Association of Industrialists. Boulder 1990. 68.

⁵⁷ *Fenyő M.*: A Nyugat hőskora i. m. 70.

⁵⁸ *Buda A.*: A Nyugat Kiadó i. m. 20–21.

⁵⁹ *Fenyő M.*: Följegyzések i. m. 211.

⁶⁰ *Ignotus*: A pártfogoltak céhe. Nyugat 3. (1910) 1003.

⁶¹ Levelek Hatvany Lajoshoz i. m. 115.

⁶² Ezen a téren visszatérő probléma, hogy a forrásokból sem a szereplők kiléte, sem az nem derül ki, hogy az esemény a dualizmus korára, vagy már a két világháború közötti időszakra tehető. Lásd Fenyő Miksa anekdotáját a „jeles magyar” íróról, akit Fenyő „nagyvokosan” kitanított, hogyan adja elő kérelmét ifj. Chorin Ferencnek, majd kiderült, hogy a ravaszkodásra nem volt szükség, mivel az író

tést, nevezetesen Lukács József és Ormody Vilmos esetével. Lukács György húga, Lukács Mária/Mici szerint apjuk, az 1899-ben nemesített Lukács József többek közt a „pályája kezdetén” álló, „akkor még teljesen ismeretlen” László Fülöpnek azzal segített, hogy 1897-ben megbízta lánya portréjának megfestésével. „Szüleim úgy gondolták, legalább lesz egy kép a kislányukról.”⁶³ Valójában a festő már 1894-ben megkapta első állami megrendelését Szilágyi Dezső igazságügy-miniszter arcképe elkészítésére, 1897-ben pedig Ferdinánd bolgár trónörökös és neje portréin is túl volt. Ettől függetlenül kétségtelen, hogy a vagyonát különféle igazgatósági tagságok mellett a Magyar Általános Hitelbank ügyvezető igazgatójaként, majd az Angol–Osztrák Bank vezérigazgatójaként megalapozó Lukács József számos írónak és művésznek segített. Köztük fia barátainak, például az írói babérokra még csak álmodó 19 éves Benedek Marcellnek, hogy 1904 nyarán Németországba mehessen nyelvet tanulni,⁶⁴ vagy 1911-ben a Párizsban pénzügykében levő Balázs Bélának, akinek 400 koronát küldött „úri és meleg és szép levél kíséretében”, jegyezte fel naplójába Balázs Béla.⁶⁵ Balázst egyébként Lukács György is támogatta, vagy legalábbis kész volt támogatni, amikor 1910-ben felajánlotta neki, hogy saját költségén kiadja novelláskötetét.⁶⁶

Ormody Vilmos példája azért érdekes, mert az önzetlen támogatás, amit a magyar színház megújításának törekvéssel Benedek Marcell, Lukács György és Bánóczy László által 1904-ben alapított Thália Társulatban színre lépő Lengyel Menyhértnek nyújtott, ellentmond az akadémiai alapítványából kisejelő konzervativizmusának. Lengyel Menyhért az Első Magyar Általános Biztosító Társaság kistisztviselőjeként kereste kenyerét, amikor a Magyar Világ kávéházban megismerkedett Hevesi Sándorral, a Thália Társulat rendezőjével, akinek odaadta első darabját. *A nagy fejedelem* című dráma tetszett Hevesinek, a Thália felvette műsorába, a premierre 1907. március 3-án került sor. A bemutatóról tárca jelent meg a *Pester Lloyd*-ban, amit Lengyel osztályfőnöke megmutatott Ormodynak, aki magához hívatta az ifjú szerzőt, és megbízta, hogy foglaljon neki páholyt a következő vasárnapi előadásra. Az előadás

beszámolója szerint Chorin „volt lekötelve, hogy hozzá fordultam”. – *Fenyő Miksa*: Chorin Ferenc emlékezete 1879–1964. New York 1964. 18.

⁶³ *Poppné Lukács Mici*: Emlékeim Bartókról, Lukács Györgyről és a régi Budapestről. In: Kodály Zoltán emlékére. Szerk. Bónis Ferenc. (Magyar zenetörténeti tanulmányok) Bp. 1977. 383–384.

⁶⁴ *Benedek Marcell*: Naplómát olvasom. Bp. 1965. 128.

⁶⁵ *Balázs Béla*: Napló 1903–1914. (Tények és tanúk) Bp. 1982. 528. Az első világháború után Bartók Bélát éveken át elszállásoló Lukács Józsefről a legjobb visszaemlékezést Gyergyai Albert írta, aki Lukács Mária fiának tanítójaként 1920–1926 között a Lukács család Gyopár (ma Minerva) utcai házában élt. – *Gyergyai Albert*: Egy barátságos ház története. In: Kodály Zoltán emlékére i. m. 411–425.

⁶⁶ *Lenkei Júlia*: Balázs Béla: *A csend*. Filológiai nyomozás egy nem létező novelláskötet ügyében. Irodalomtörténet 14. (1982) 631–632. – Amint Lenkei cikkéből kiderül, annak ellenére, hogy a Balázs Bélával foglalkozó szakirodalom egy része szerint „A csend” című kötet 1911-ben megjelent, a novelláskötet valójában nem látott napvilágot.

másnapján Ormody elbeszélgetett Lengyellel a darabról, majd hallván, hogy az ifjú szerző Berlinbe szeretne menni, ahol a színházművészet Max Reinhardt-tal az élen új utakat keresett, hathavi fizetett szabadságot ajánlott fel neki, valamint az útiköltség visszatérítését. „Majd aztán elmondja, hogy mit látott”, bocsátotta el hivatalnokát. Nem sokkal Lengyel hazatérése után a Nemzeti Színház 1907 októberében műsorra tűzte *A hálás utókor* című drámáját. A sikeres premier után Ormody újfent magához kérette a szerzőt, „s azt mondta”, írta visszaemlékezéseiben Lengyel, „ahelyett, hogy itt az irodában olyan munkával töltsem napjaimat, amit sokan tudnak, írjak inkább csak darabokat, amihez kevesen értenek. Menjek tehát hamarosan vissza Berlinbe, mert úgy látszik, az nagyon inspiráló hatással van rám. Ő továbbra is folyósítja a fizetésemet, nem bocsát el, kihúzzuk addig, amíg pár év múlva betöltöm a tizedik szolgálati évemet, amikortól már nyugdíjat tud nekem adni. Az élet tehát kitarult előttem.”⁶⁷

Recepció

A zsidó nagypolgárság dualizmus kori mecénáskodását kortársaik kevésbé értékelték. Hogy a függő helyzet és a kiszolgáltatottság a haszonélvezőkben ellenérzést szülhetett, érthető – elég Ady Endre és Hatvany Lajos köztudottan terhelt viszonyára gondolni. Krúdy Gyula írta Ady Endréről 1925-ben: „Miután hercegek abban az időben nem foglalkoztak költők pártfogásával Magyarországon, Endrénk kénytelen volt megalkudni életelveivel, így az antiszemitizmussal is, amelyet a Bihar megyei végrehajtó házából hozott magával. Nemcsak békét, de barátságot is kellett kötnie az úgynevezett intelligens és főleg módos zsidókkal.”⁶⁸ A nem zsidó művészekben a zsidók által nyújtott támogatás öröme amiatt is társulhatott keserűséggel, hogy a segítséget nem „övéiktől” kapták. „Az ekkor »haladó« festők képeit csak gazdag lipótvárosi bankárok, nagyiparosok, sznobok vásárolták”, írta a nagybányaiakról szóló emlékeiben Ferenczy Béni, és hozzátette: apja, Ferenczy Károly nemegyszer „szomorúan” mondta neki, „ha nem lennének a gazdag zsidók, soha egy képet Pesten nem tudott volna eladni”.⁶⁹ Babits Mihály 1927-ben megjelent *Halálfiái* című regényében az egyik szereplő a zsidó Schapringer család kapcsán megjegyzi: „Mivé lenne ez a szegény ország zsidók nélkül? Schapringerék a saját szorgalmukkal emelkedtek föl a semmiből, s ma többet áldoznak kulturális célra, mint egy grófi

⁶⁷ *Lengyel Menyhért*: Életem könyve. Naplók, életrajzi töredékek. Bp. 1987. 55., 57–58., 60., 65–66.

⁶⁸ *Krúdy Gyula*: Ady Endre éjszakái. S. a. r. Fábri Anna. Bp. 1989. 131–132. Ady és a zsidóság viszonyára lásd *Vezér Erzsébet*: Ady és a zsidókérdés. Kritika 21. (1992) 8. sz. 37–39.; *Lengyel András*: Egy „antiszemita” (?) Ady-vers. „Zikcene, zaccene, satöbbi”. Holmi 8. (1996) 956–963.; *Gyurgyák János*: Ady-dilemmáink. Harmadik dilemma: Ady és a zsidóság. Múlt és Jövő 32. (2021) 2. sz. 47–54.

⁶⁹ *Ferenczy Béni*: Nagybányai emlékeim (Első vázlat). In: Írás és kép. Bp. 1961. 13–14.

család.”⁷⁰ Nem mellékes azonban, hogy aki a regényben így méltatja a zsidók szerepét, az a főhős apjának, Sátorfy Miskának a feleségét elcsábító és romlásba döntő, öntelt, hazudozó, csaló és sikkasztó, legkevésbé sem szimpatikus Hintáss Gyula.

Egyes támogatók vegyes érzelmeinél meglepőbb ugyanakkor, hogy a jelentős mértékben zsidók által írt országos liberális napilapok csak ritkán méltatták a – kimondva-kimondatlanul zsidó – nagypolgárság mecenatúráját, a témát is inkább csak mellékesen hozták fel. Így tett 1907-ben a *Pesti Hírlap* névtelen szerzője a romániai pogromok kapcsán megjelent cikkben, amelyben a pogromok hazai előfordulását már csak azért is elképzelhetetlennek tartotta, mivel vágyálmában a zsidógyűlöletnek Magyarországon semmi sem adhatott tápot: „A magyarországi zsidó legnagyobb részben már magyar zsidó, valósággal része a nemzetnek. A magyar nemzeti eszmének, a sovinizmusnak, a magyar függetlenségnek leglelkesebb hívei a magyar zsidók, s magyar irodalmat és művészetet az ő pártfogásuk nélkül elképzelni sem tudnánk.”⁷¹ Ernst Lajosról írt röpiratában a nem zsidó Dömötör István a műgyűjtő-mecénás zsidóságra csak burkoltan utalva, ám szerepét kifejezetten méltatva, sőt példaként állítva felelt saját kérdésére, vajon mi hajtja Ernst Lajost: „Miért van az, hogy épp a régi magyar gloire nekünk tragikusan szép dokumentumait szedegeti össze? Hogy Ernst Lajos írt és rajzolt hungaricumok után kutat, amikor annak a világnak, életnek, társadalomnak, amelyről rég beszáradt kalamárisok és gyöngéd ecsetek nyomai szólnak, – a történelmi magyarságnak s a benne szerepelt osztálynak ma Ernst Lajos nem exponense s nem is csöndes maradéka? Választ erre olyat, ami kielégítsen, adni nem tudunk. Azt ellenben tudjuk, hogy a társadalom összes pontjain, ahol munka folyik, ily érzésekből szőtt s így dolgozó embereket magunknak minél többet kívánunk. Mert ily emberek sokasodásán fordul, hogy a föld, amelyen voltunk és vagyunk, nem csak geológiailag számítson a rákövetkező idők térképében. Gazdag kultúra, gazdag jövő, gazdag magyarság.”⁷²

Tekintve, hogy a szatírára kielezett szórakoztató irodalom a Lipótvárost sznob, de egyúttal műveletlen és a kultúra iránt érzéketlen közegként mutatta be,⁷³ nem meglepő, hogy a zsidó mecénásokról nyújtott ábrázolása sem volt kedvező. Ambrus Zoltán *Berzsenyi báró és családja* címmel először 1902-ben megjelent, párbeszédes jeleneteket sorakoztató könyvében a kikeresztelkedett Berzsenyi báró estélyekkel összekötött koncertsorozatot óhajt szervezni, hivatalosan mert „segélyezni, pártolni” kívánja a zenét, mégpedig „nem csekély arányokban”; valójában hogy minél több „exczellenciás és méltóságos” keresztény vendég jelenjen meg otthonában. A zene nem érdekli, nem is ért hozzá, a fellépő művészek „anyagi segélyezését”

⁷⁰ *Babits Mihály: Halálfiái.* (Babits Mihály művei) Bp. 1984. 402.

⁷¹ Az oláhok vitézsége. *Pesti Hírlap*, 1907. március 21. 1.

⁷² *Dömötör I.: Egy művészeti propagáló* i. m. 31.

⁷³ *Bródy Miksa – Pásztor Árpád – Szomaházy István: Lipótváros.* Nyolcvan kis történet. Bp. É. n. [1913.]

illetően a szervezéssel megbízott fiatalemberrel bizalmasan közli: „A folyamodó művészek terjeszszék elő árszabályaikat; majd ki fogom választani közülük az előnyösebbeket. A vendégek, legyen ön nyugodt, nem fogják észrevenni a különbséget.”⁷⁴ A festő Knopp Imre kapcsán, akit a Vidám Könyvtár 1910-ben megjelent anekdotagyűjteménye szerint a Lipótváros kedvelt, és minden estélyére meghívott, de képeit nem vette, a szerzők úgy látták: „A lipótvárosi mecénások ugyanis többnyire úgy támogatják a művészetet, hogy meghívják vacsorára a művészeket.”⁷⁵

A zsidókkal szemben ellenérzést tanúsító, illetve egyértelműen antiszemita szerzők olykor bizonyos elismeréssel írtak a zsidó mecénásokról, hol elkönnyelve adakozásuk mértékét, ám tagadva cselekedetük őszinteségét,⁷⁶ hol – és a dualizmus utolsó két évtizedében ez volt a gyakoribb – áldozatkészségük példájával ostorozva saját táboruk e téren elégtelennek minősített teljesítményét.⁷⁷ A századforduló egyik legkiforrottabb antiszemita röpiratának szerzője, a néppárti *Alkotmány* közgazdasági rovatvezetőjeként dolgozó Petrássevich Géza szintűgy elismerte, hogy a zsidók anyagilag jelentősen hozzájárultak „a kultúra emeléséhez”, ám rögtön hozzátette: „azoknak a rengeteg összegeknek 1 százalékos kamataiból, a melyeket a szegény keresztény néptől elraboltak”.⁷⁸

A zsidók mecénási tevékenységéhez a legellentmondásosabb hozzáállás a neológ felekezeti világ, a zsidó lapok és évkönyvek szerzői részéről tapasztalható. A hazai zsidósággal szemben megfogalmazott kritikákra, illetve kifejezetten antiszemita vádakra a zsidók „teljesítményének” felmutatásával válaszoló írások a mecénásokról is rendre megemlékeztek. „Kik vesznek magyar könyveket? Zsidók. Kik járnak magyar színházban? Zsidók. Kik pártolnak minden magyar kulturális célért? Zsidók”, sorolta Palágyi Lajos 1892-ben.⁷⁹ „A Lipótvárost ott látjuk az irodalom és művészet – a magyar irodalom és művészet pártolóinak legelső soraiban”, hangoztatta Soltész Adolf 1897-ben.⁸⁰ Ugyanez a közeg azonban ugyanezt a Lipótvárost rendre ostorozta is, amiért nem tagadta meg támogatását a nyíltan karrierizmusból kikeresztelkedett és ekképpen a zsidó közösséget szimbolikusan arcul csapó zsidó művészekről;⁸¹ nem támogatta kellőképpen a zsidó tárgyú képeket festő művészeket, mivel „inkább Mária-képek mellett szeret

⁷⁴ *Ambrus Zoltán*: Berzsenyi báró és családja. Tollrajzok a mai Budapestről. Bp. 1906. 228–229., 232–233.

⁷⁵ *Molnár Ferenc et al.*: Bohémia. 60 kis krónika. Bp. É. n. [1910.] 47.

⁷⁶ *Csikváry Jákó*: Pesti levelek. III. Erdély 3. (1873) 3. sz. 32.

⁷⁷ *Miklóssy István*: Magasabb fokú iskolaügyünk felekezeti viszonyai. Katholikus Szemle 21. (1907) 570.; *Szén [Andor József]*: A „Nyugat” kiadásai. Élet 2. (1910) 2. sz. 56.; *Radács Elemér*: A magyar középosztály jövőjéről. Tekintettel a zsidóság térfoglalására. Bp. 1917. 11–12.

⁷⁸ *Petrássevich Géza*: Magyarország és a zsidóság. Bp. 1899. 70.

⁷⁹ *Palágyi Lajos*: A zsidók magyarsága. Egyenlőség, 1892. július 29. 2.

⁸⁰ *Soltész Adolf*: A Lipótváros. A Jövő, 1897. május 14. 1.

⁸¹ *Szabolcsi Miksa*: Meturgeman. Üzenetek és magyarázatok. Vallással csereberélő művészek. Egyenlőség, 1908. augusztus 2. 4–5.

zsúrozni”,⁸² illetve – és főleg – mert alig támogatta a kifejezetten felekezeti kulturális törekvéseket. „Izrael gazdagjai [...] mindenre áldoznak, csak éppen zsidó kulturális célokra nem”, fakadt ki Hajdú Miklós az Izraelita Magyar Irodalmi Társulat 1917. novemberi közgyűlésén, amikor kiderült, hogy fedezet hiányában a társulat nem tarthatja meg felolvasásait. Hajdú és más felszólalók tiltakozásának hatására a közgyűlés úgy döntött, hogy a felolvasásokra mégis előkeríti a pénzt. Ennek ellenére a közgyűlésről beszámoló *Múlt és Jövő* rosszkedvűen konkludált: „Tény, hogy amikor a napilapok hasábjain mindenféle adományrubrika alatt ott szerepelnek a zsidóság tehetősei, egy zsidó kultúrintézmény néhány ezer korona hiánya miatt kénytelen stagnálni.”⁸³

A bécsi zsidó nagypolgársággal ellentétben, amely az 1890-es években visszavonult a bécsi izraelita hitközség vezetőségéből, és nem vett többé részt annak ügyeiben,⁸⁴ a hazai zsidó nagypolgárság a fővárosi és a nagyobb vidéki városi hitközségek és hitközségi intézmények vezetőségében maradt a dualizmus végéig. Az első világháborút követően ezt már azért sem tette, mert 1918–1920 között, a forradalmak alatt és a Tanácsköztársaság bukását követő fehérterror idején jelentékeny része elhagyta felekezetét.⁸⁵ Ám a *Múlt és Jövő* kommentárja annyiban megalapozott volt, hogy a felekezeti kulturális kezdeményezések támogatása téren a nagypolgárság anyagi áldozatkészsége valóban csekélynek mutatkozott.

Ennek legeggyértelműbb példája a neológ zsidóság talán legambiciózusabb kulturális intézménye, az Izraelita Magyar Irodalmi Társulat keretében 1909-ben alapított Magyar Zsidó Múzeum. A készülődés éveitől 1913 novemberében a Hold utca 23. szám alatt egy emeleti lakást béreltek a múzeum számára, ahol 1914-től három teremben korlátozottan látogathatóvá vált a gyűjtemény. A nagyközönség számára a múzeum hivatalosan 1916-ban nyílt meg.⁸⁶ Mivel az intézmény csak szerény költségvetéssel rendelkezett, gyűjteménye javarészt adományokból állt össze, vagyis megvalósulása a hitsorsosok mecénási hajlandóságán múltott. Márpedig a felekezeti kezdeményezéseket rendre támogatók kis csoportján kívül a Lipótváros inkább hiányával tüntetett.⁸⁷ Az *Egyenlőség* című neológ hetilap által 1913 márciusában közölt 52 „ajándékozó” között báró Hatvany-Deutsch József, báró Kohner Adolf, báró

⁸² *Ráby Simon [Rosenberg Salamon]:* Miért nincs nálunk zsidó művészet? *Múlt és Jövő* 2. (1912) 80. Hasonló kritikákra lásd *Piktor: Klerikalizmus és művészet. Egyenlőség*, 1908. május 17. Melléklet 1–2.; *Secundus [Patai József]:* „Felekezeti művészetben”. *Múlt és Jövő* 3. (1913) 26–27.

⁸³ Az Izr. Magyar Irod. Társulat. *Múlt és Jövő* 7. (1917) 451–452.

⁸⁴ *Walter R. Weitzmann: The Politics of the Viennese Jewish Community, 1890–1914.* In: *Jews, Antisemitism and Culture in Vienna.* Eds. Ivar Oxaal – Michael Pollak – Gerhard Botz. London–New York 1987. 123.

⁸⁵ *Konrád M.: Zsidóság innen és túl i. m. 267–268.*

⁸⁶ *Tóronyi Zsuzsanna: A zsidó muzeológia helye és szerepe a magyar zsidó tudományosságban.* Doktori (PhD) értekezés. ELTE. Bp. 2016. 50–53., 65.

⁸⁷ *Zsidó múzeum. Magyar-Zsidó Szemle* 28. (1911) 13–15.; *Paál Jób: A magyar zsidó múzeum. Egyenlőség*, 1913. december 21. Melléklet 4–6.

Dirsztay Béla és Winterberg Gyula nevén kívül nagypolgár családok tagjaival nem találkozunk, inkább az értelmiség, a doktori címmel rendelkezők jelentős, 34,6%-os aránya szembeszökő.⁸⁸ A múzeumról 1913 szeptemberében riportot közlő *Pesti Napló* szintén az előbbi neveket sorolta fel, majd hozzátette: „Rajtuk kívül a gazdag családfejek nem nagy áldozatkészséget mutattak; a múzeum értékei jórészt a kisemberek, szerény viszonyok között élő vidékiek lelkesedéséből gyűltek egybe.”⁸⁹ A „zsidóhitű maecenásokat” illetően 1914 elején a múzeum részéről felszólaló Fabó Bertalan keserűbben fogalmazott: „A tudott és eléggé nem áldható buzgó kispártán kívül hol vannak ők, amikor a Magyar Zsidó Múzeumot kellene az első kezdet nyomasztó nehézségeiből egy kissé fölsegíteni? [...] Ha én a zsidó nagyurak és maecenások névsorát felállítanám a mi múzeumunk szempontjából, nekünk is fel lehetne kiáltani, mint az egyszeri színigazgatónak az üres ház láttára: »De sokakat látok, akik nincsenek itt!«”⁹⁰

Motiváció

Miért mecénáskodott a zsidó nagypolgárság?

Mario Fenyő, Fenyő Miksa fiának a *Nyugat* folyóiratról angolul 1987-ben, magyar fordításban 2001-ben megjelent könyvében úgy vélte, a folyóiratot a zsidó nagypolgárság azért támogatta, mert a lap által képviselt „nyitottabb, kozmopolitább, befogadóképesebb urbánus kultúra létrehozása, a modernizmus, a különböző szinteken a progresszió elfogadása – röviden a polgári kultúra megteremtése – volt egyértelműen a zsidó részvényesek személyes és osztályérdeke”.⁹¹ Ennek ellentmond, hogy az 1910-es évek elején a politikai hatalomban való – Tisza István által felkínált – részvétel érdekében a zömében zsidó nagypolgárság feladta az 1900-as évek első felében tett mérsékelt törekvéseit a társadalom polgári átalakulására. Mivel e réteg számára a demokrácia Hajdu Tibor szavaival „többé nem az emancipáció biztosítékát, hanem a forradalom veszélyét” jelentette,⁹² a politikai életben szinte egyöntetűen a *Nyugatot* hevesen utáló és szellemiségével diametrálisan szemben álló Tisza Istvánt támogatta. Az 1910-ben hatalomra jutó Munkapárt kötelékében a kormányzati hatalomba bekerült zsidó nagypolgárság Szabó Miklós kifejezésével a rendszerrel „csak bizonyos mértékű diszkrét kultúrpolitizmust, européer öntudatot állított szembe külön identitásként”.⁹³ A „zsidó részvényesek” esetében ez magyarázhatja a *Nyugat*nak juttatott támogatást.

⁸⁸ *Fabó Bertalan*: Jelentés a Magyar Zsidó Múzeumról. Egyenlőség, 1913. március 2. Melléklet 3–4.

⁸⁹ A budapesti zsidó-múzeum. Megnyitás előtt. *Pesti Napló*, 1913. szeptember 10. 8–9.

⁹⁰ *Fabó Bertalan*: A mi gyűjtőink és a „Múzeumbarátok”. *Egyenlőség*, 1914. január 4. Második melléklet 1.

⁹¹ *Fenyő M.*: *A Nyugat* hőskora i. m. 76.

⁹² *Hajdu Tibor*: Károlyi Mihály. Politikai életrajz. Bp. 1978. 114.

⁹³ *Szabó Miklós*: A magyar nemzeti liberalizmus, 1825–1910. In: Szabadság és nemzet. Liberalizmus és nacionalizmus Közép- és Kelet-Európában. Szerk. Dénes Iván Zoltán. Bp. 1993. 180.

A magyar képzőművészet társadalomtörténetének szentelt monográfiájában Szívós Erika úgy ítélte, a „felemelkedő nagypolgárság” azért pártolta a művészeteket, mert „az arisztokrácia mintáit átveve saját hatalmát, rangját és anyagi erejét kívánta reprezentálni”, illetve mivel a 19. század végére „a képzőművészet ismerete, szeretete a polgári műveltségeszménynek is részévé vált”.⁹⁴ Lehetséges, hogy bizonyos esetekben ez így volt, de a megállapítás számomra túl általánosító. Róka Enikő részben hasonló választ adott: „A zsidó polgárság a mecenatúra révén felfelé – a nemességhez, arisztokráciához való – igazodásának adta tanújelét, és a műpártolástól, gyűjteményépítéstől saját társadalmi státuszának emelkedését várta.” A szerző szerint Ernst Lajos „törekvése, hogy zsidó polgárból magyar nemesség legyen [...] analóg a korszak gazdag zsidó polgárságának törekvéseivel”.⁹⁵ Karády Viktornak már az 1980-as évek végén megfogalmazott, megfontolásra érdemes véleménye szerint azonban, ami szöges ellentétben áll a zsidó polgárság arisztokráciához való igazodási-hasonulási vágyáról szóló elmélettel, a művészetpártolás terén a hazai zsidóság „eredeti polgári magatartásmintákat” teremtett, „az asszimiláció tárgyából annak alanyává változott, s maga is asszimilációs góccá vált”.⁹⁶

Megítélésem szerint a zsidó nagypolgárságnak sem „zsidósága” – amely kifejezés esetében eleve kérdéses, vajon felekezeti státuszként, identitásként vagy származási adatként lenne értendő –, sem nagypolgári státusza és helyzete nem nyújt önmagában unikális magyarázatot a fenti kérdésre. Noha az indítékok nyilvánvalóan többfélék lehettek, az alábbiakban a feltehetően elsődleges motivációkra összpontosítok.

Egyesek nem a tudomány vagy a művészetek támogatásának őszinte vágyából adakoztak, hanem opportunistákból. A tanulmány elején említettem a nemesítést követően adakozó Flesch Alajost, illetve Deutsch Bernátot és Józsefet. Mások valószínűleg így próbálták elősegíteni a címadományozást. Ez magyarázhatta az 1890 márciusában Schossberger Zsigmond által az Akadémiának ajándékozott tízezer forintot. Bárósításának ugyanabban a hónapban megjelent híre mindenkit meglepett. „Az emberek kérdezik: Schossberger Zsigmond úr kicsoda? Micsoda érdemeket szerzett Schossberger Zsigmond úr? Miért kapta e kitüntetést?”, írta a *Budapesti Hírlap*, majd hozzátette: „feltűnő”, hogy az Akadémiának, valamint a hírlapírók nyugdíjintézetének felajánlott adományok közvetlenül a rangemelés előtt történtek, „mintegy bevezetőül a bárói kinevezéshez”.⁹⁷ Az ügyben a függetlenségi párti Meszlényi Lajos interpellációt intézett a király személye körüli miniszterhez, báró Orczy Bélához, akinek semmitmondó feleletére adott válaszában

⁹⁴ Szívós E.: A magyar képzőművészet társadalomtörténete i. m. 26.

⁹⁵ Róka E.: Nacionalizmus és modernizmus i. m. 118–119., 121.

⁹⁶ Karády Viktor: Zsidó identitás és asszimiláció Magyarországon I. *Mozgó Világ* 14. (1988) 8. sz. 41–42.

⁹⁷ Schossberger báró. *Budapesti Hírlap*, 1890. március 22. 1.

a képviselő már nyíltan a Schossberger által a Szabadelvű Párt kasszájába fizetett összeget jelölte meg a bárói cím magyarázataként.⁹⁸

Tekintve a közvélemény szerint kétes eszközökkel meggazdagodott Groedel Ármin törekvését, hogy lánya révén a hagyományos elitbe integrálódjék, az ő esetében is valószínű, hogy az Akadémiának 1902-ben küldött kétezer korona nem volt mentes némi hátsó szándéktól. Ha így volt, a siker nem maradt el. Groedel Ármin 1903-ban gyulafalvi előnévvel „a közjótékonyság terén szerzett érdemei elismeréséül” magyar nemes lett, majd 1905-ben magyar báró. Lánya, Groedel Paula bárónő 1913-ban immár reformátusként nagylányai Lónyay Istvánnal, néhai vásárosnaményi és nagylányai Lónyay Sándor császári és királyi kamarás fiával kötött házasságot. Az esküvőn Tisza István szolgált a vőlegény tanújaként.⁹⁹ Végül megemlíthetnénk Ernst Lajos esetét, akiről Róka Enikő meggyőzően kimutatta, hogy a Petőfi Társaságot vezető Herczeg Ferencnek 1909-ben tett ajánlata, miszerint a Petőfi-háznak ajándékozza a költőhöz kapcsolódó gyűjteményét, szintén összefüggött a műgyűjtő nemesi címre való – esetében meghíúsult – sóvárgással.¹⁰⁰

Másoknál, bár erre közvetlen bizonyítékkal nem tudok szolgálni, a mecénatúra a jótékonysághoz hasonlóan a nagypolgári státusz obligát velejárója lehetett. A művészetpártolás jelenthetett őszinte gesztust is, amely fakadhatott kifejezetten személyes indokból, lásd Ormody Vilmos alapítványát felesége emlékére, vagy lokálpatriotizmusból, így feltehetően a debreceni Lefkovits Arthur esetében, avagy a kultúra iránti tisztelet és a jószívűség egyvelegéből, mint Lukács Józsefnél. Hatvány Lajos esetében a modern magyar irodalom, különösen Ady Endre költészetének népszerűsítése iránti őszinte elkötelezettsége aligha megkérdőjelezhető.

Lehetséges netán, hogy ha egyvalami, úgy a kultúra modern irányzatai iránti vonzalom tekinthető a zsidó nagypolgárok mecénatúráját leginkább jellemző motívumnak? Amint Vas István írta önéletrajzában a „név legtágabb értelmében vett Lipótváros” kapcsán: „Olyan volt, amilyen volt, de annak, amit akkor új kultúrának neveztek, nemigen volt más befogadó közege, amire számítani lehetett. [...] Volt vagy három évtized, körülbelül Ady jelentkezésétől egészen a népi mozgalom kibontakozásáig, amikor ők voltak az egyedüli számottevő réteg, amelyik egyáltalában hajlandó volt új magyar kultúrát befogadni – az európairól nem is beszélve.”¹⁰¹ Csakhogy a nehezen vitatható tény, hogy a Lipótváros nyitottabbnak

⁹⁸ Az 1887. évi szeptember hó 26-ára hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója XVII. Bp. 1890. 330–331., 374–375.

⁹⁹ Házasság. Budapesti Hírlap, 1913. január 17. 9.; Házasság. Budapesti Hírlap, 1913. január 30. 11. A Groedel testvérek állítólagos korrupciós ügyeiről lásd *Zigány Árpád*: Panama-tanulmányok. Második sorozat. A máramarosi herceg. Bp. 1906.

¹⁰⁰ *Róka Enikő*: Ernst Lajos gyűjteménye és az Ernst Múzeum. Budapesti Negyed 9. (2001) 2–3. sz. 140–141.

¹⁰¹ *Vas István*: Mért vijjog a saskeselyű? I–II. Bp. 1981. I. 140., 156.

mutatkozott a kulturális modernítésra, mint a hasonló vagyoni szintű nem zsidó rétegek, nem jelenti azt, hogy ez a nyitottság a zsidó nagypolgárságon belül domináns vagy akár csak jellemző lett volna. 1905-ben a Lipótvárosi Kaszinó irodalmi díjat alapított költői, irodalomtörténeti, „esetleg” tudományos művek jutalmazására. Az egy évvel később megalakuló zsűriben Rákosi Jenő elnöklte alatt Heinrich Gusztáv, Beöthy Zsolt, Marczali Henrik, Alexander Bernát és Pollák Illés foglaltak helyet. Amint a nevek alapján gyanítható, megveszekedett modernitás jutalmazásáról itt nem lehetett szó, és nem is volt. Az első, 1908-ban kiosztott irodalmi díjban Gáspár Ferenc hajóorvos részesült *Föld körül* című művével. Három évvel később a kaszinó Herman Ottónak ítélte oda irodalmi díját, *A magyarok nagy ösfoglalkozása* címmel két évvel korábban megjelent munkájáért.¹⁰²

Végül, ha a Lipótvárosban divat volt is a művészeti modernség, nem biztos, hogy a rajongásban mindenki őszintén osztozott. Amint egy fiatal – nem ki-mondva, de egyértelműen zsidó és jómódú – leány magyarázza barátnőjének Molnár Ferenc kötetben 1909-ben megjelent tárcájában, „a mama modern képeket vásárol, pedig tudom, hogy nem érti őket és titokban imádja az olyan olajnyomatokat, a mikén fölkel a hold és egy pásztorfiú felfűtt pofával furulyázik”.¹⁰³

BOURGEOIS JEWISH PATRONS IN THE DUALIST ERA

By Miklós Konrád

SUMMARY

By the beginning of the twentieth century, the Jewish upper bourgeoisie had replaced the aristocracy as patrons of Hungarian scientific and, above all, artistic life. This article provides an overview of the main areas in which upper-class Jews distinguished themselves as patrons. The article then examines contemporary perceptions of this “Jewish” patronage, and concludes with some hypotheses about the motivations of the main Jewish patrons presented earlier. The article argues that the progressive acculturation of Hungary’s Jews, and their ever-increasing heterogeneity—a heterogeneity that is as much social as it is ideological and identity-based—makes it impossible to speak of any “Jewish patronage”, in the sense of an activity that had as its source in, or could be explained by, the Jewishness of the patrons.

¹⁰² A Lipótvárosi Casino 1905. évi jelentése és zárszámadása. Bp. 1906. 3–4.; A Lipótvárosi Casino 1906. évi jelentése és zárszámadása. Bp. 1907. 5.; A Lipótvárosi Casino 1908. évi jelentése és zárszámadása. Bp. 1909. 4.; A Budapesti Lipótvárosi Casino 1911. évi jelentése és zárszámadása. Bp. 1912. 4–5.

¹⁰³ *Molnár Ferenc: A kis tömzsi fekete fiú*. In: *Ketten beszélnek. Tárcák, rajzok*. Bp. 1909. 125.

STADIONOK KÖZADAKOZÁSBÓL

A korai sportpályák támogatói
az FTC és az MTK történetében, 1909–1912

Ha vetünk egy pillantást Pest 1908-ban kiadott térképére, azonnal észre vesszük a ma is jól ismert koncentrikus félgyűrűket: Kiskörút, Nagykörút. Azt is érzékeljük, hogy a Nagykörúttól kifelé haladva változik a térképi táj. Az Orczy úton túl már nem a lakóépületek uralkodnak a 20. század elején: ez a temetők, ipartelepek, kórházak, laktanyák, valamint a megállíthatatlanul szövődő indusztriális pókháló, a vasút egyszerre idegen, ijesztő és humánusát veszített vidéke – nemcsak az egykorú szemlélő, de még a 21. század nagyvárosi csatangolója, a posztmodern *flâneur* számára is, hiszen a hajdanvolt kültelki táj máig sokat őriz születési ideje arculatából.

A milliósá duzzadt nagyvárost átkaroló, sajátosan heterogén határvidék közepébe vágott ösvényt a harmadik félgyűrű: a Hungária körút. A Hungária a századfordulós metropolisz peremének főutcája. A Dunától és az ágas-bogas ferencvárosi rendezőpályaudvartól vezetni utazóját a polgári belkerületekbe nem illő, jellegzetesen határvidéki intézmények (a Ferenc József laktanya, a Népliget, a Ganz-gépgyár, a MÁV-főműhely, két tüzérségi és egy lovassági laktanya, a Köztemető, a hosszan nyújtózó lóversenytér, a Vakok Intézete, a Tébolyda, a Lipótvárosi pályaudvar) mellett, hogy egy likőr- és egy árpagyöngygyár között az újpesti rakpartban enyészsen el.

E határhelyzetből természetesen következik, hogy a 20. század elején a Hungária körút lesz a modern magyar sportpályák, röviden szólva a stadionok otthona is. A „proto-stadion”, a Millenáris, ahová az ezredévi ünnepélyek megálmódói nem futballmeccseket, hanem középkori lovagtornát és kerékpárversenyeket terveztek, maga is a Hungária vonzáskörében épült. A lóversenypálya mögötti, nyolcezres nézőterű Millenáris ugyanakkor már az avatását követő évben az első hazai futballmérkőzések otthonává lett, a lóversenypálya terébe pedig roppant gyorsasággal emelt stadionok toladtak, amelyek ma is meghatározzák a városképet.

A labdarúgás és vele a stadionok vonzereje tehát legyűrte a lóversenyt, és ostrom alá vette a pesti határvidéket. A Millenáris-pálya után másfél évtizeddel a Ferencvárosi Torna Club (FTC) költözött a Hungária–Üllői-keresztesződésbe. Egy évre rá pedig a Magyar Testgyakorlók Köre (MTK) nyitotta meg sporttelepe kapuit az FTC-pálya és a Millenáris közt szinte félúton. A sportpályák e sorát nevezhetjük századelős stadiontengelynek is, olyan térképződménynek, amely születése óta jelentős hatást gyakorol a szűkebb és tágabb környezetére, úgy is, mint a sport- és a nemzeti emlékezet helye.

A következőkben e tengely két fő eleme, az FTC- és az MTK-stadion körül bábáskodó társulatok, a Ferencvárosi Versenypálya Részvénytársaság és a Magyar Testgyakorlók Köre Sportpálya Részvénytársaság tagságának csoportképét igyekszem megfesteni. A vizsgálat a létesítményekhez szükséges földterület megszerzése és a másodiknak elkészült MTK-stadiont megnyitó mérkőzés közötti időtartamra összpontosít (1909–1912), és – mivel a Fővárosi Levéltár cégbírósi állagában őrzött eredeti részvénykönyvek adatain alapul¹ – reményeim szerint árnyalja majd a szóban forgó sportegyesületek korabeli társadalmi háttéréről alkotott képet. (Utóbbi közismerten elsősorban a felekezeti hovatartozáson alapul, az MTK-t zsidó, az FTC-t keresztény csapatként azonosítva.)² Az említett részvénytársaságok elsődleges (avagy bevallott) célja nem a nyereség volt, hanem az, hogy megteremtse a lehetőséget az egyesületi pálya megépítéséhez, a részvények vásárlói ezért bizvást tekinthetők az egyesületek „mecénásainak”. Legalábbis első pillantásra. Mielőtt azonban górcső alá vennénk a sportmecénások e részvénytársaságokba tömörült közösségeit, fordítsuk figyelmünket a stadiontörténet-írás és a sportmecenatúra fogalmainak megközelítéseire, valamint más nemzetek korabeli pályavállalkozásaira.

Mecénások vagy vállalkozók?

Összefűzhető-e sport és mecenatúra? Wray Vamplew a kérdésre tulajdonképpen tagadólagos választ ad azzal, hogy bővíteni javasolja a sportvállalkozó fogalmát, eltávolodva a kockázatvállalás és profitszerzés középpontba helyezésétől.³ Hiszen, mint mondja, ezek a sajátosságok „nem voltak mindig olyan kulcsfontosságúak egy olyan iparágban, amelynek termelési folyamatát gyakran az állam és az emberbaráti szervezetek támogatták”.⁴ A fenti belátásokból következőtve Vamplew imigyen érti a sportvállalkozókat: azok a személyek, „akik a sporttermékek

¹ Budapest Főváros Levéltára (a továbbiakban: BFL), VII.2.e Cégbírósi iratok (1876–1949), 1696 (1915), Ferencvárosi Versenypálya Rt., 1910–1943; BFL VII.2.e, Cégbírósi iratok (1876–1949), 3313 (1915), Magyar Testgyakorlók Köre Sportpálya Rt. (1912–1933).

² Az FTC és az MTK társadalomtörténetére, valamint a kapcsolódói identitásokra vonatkozó vizsgálatok közül üttörőnek tekinthető tanulmány: *Hadas Miklós – Karády Viktor: Futball és társadalmi identitás. Adalékok a magyar futball társadalmi jelentéstartalmának történelmi vizsgálatához*. Replika 5. (1995) 17–18. sz. 88–120. Ugyancsak megkerülhetetlen Szegedi Péter futballtörténeti alapvetésének „Zsidó MTK – keresztény FTC?” című fejezete. In: *Szegedi Péter: Az első aranykor. A magyar foci 1945-ig*. Bp. 2016. 80–110. Ugyanakkor mindkét műből kitűnik, hogy a korabeli szurkolói identitás földelítésének nehézségei (azaz a tömegek történeti némasága) miatt a klubok társadalmi háttéréről nem könnyű egyértelmű kijelentéseket tenni.

³ *Wray Vamplew: Products, Promotion, and (Possibly) Profits: Sports Entrepreneurship Revisited*. Journal of Sport History 45. (2018) 2. sz. 183–201.

⁴ Uo. 187.

kínálata terén a változás hajtóerejeként lépnek fel, megpróbálják növelni az iparág eredményességét, javítani a fogyasztói élményt vagy fölkelteni az érdeklődést a sporttermékek iránt olyan eszközökkel, mint például új piacok bevonása, új termékek létrehozása”.⁵ Utóbbiak lehetnek kevésbé kézzel foghatók is, mint például a bajnokságok megszervezése.

Számunkra különösen fontos a sportvállalkozó-definíció kifejtésének két további kitétele. Az egyik, hogy a klubrészvényesek között – legyenek bár szurkolók vagy befektetők – nem tekinthetünk mindenkit sportvállalkozónak, csak azokat, akik döntéseikkel valamilyen módon irányt képesek szabni a részvénytársaságba szervezett sportvállalkozás politikájának. A másik pedig, hogy Vamplew határozottan ajánlja az úgynevezett „társadalmi vállalkozó” (*social entrepreneur*) kategóriájának bevonását a sportvállalkozó szerepét tisztázandó, aláhúзва, hogy a profitkeresés, bár kezdettől része volt a modern sportnak, nem kizárólagosan határozta meg a (sport)ipar szerkezetét, sőt. Tevékenységével az említett társadalmi vállalkozó a társadalmi megtérülésre tör, ámbar lehetnek közben profitorientált üzleti céljai is.

Vamplew a főnti érveket a sportvállalkozó soktényezős tipológiájának kidolgozásában kamatoztatja. E tipológiáról annyit föltétlenül hasznos említenünk, hogy négy sportvállalkozás-alaptípus szerepel benne a sporttermékkel elérendő célok alapján. E célok: 1. közvetlen bevétel a sporttermékből (ilyen vállalkozástípus például a pályatulajdonos vagy egy jótékonyági szervezet), 2. közvetett bevétel (stadionépítők, sörgyarak, az eseményt közvetítő média stb.), 3. szellemi–pszichés bevétel (elismerés, reklámra – is – vágyó csapattulajdonos vagy jótékonyági szervezet), 4. nem profit jellegű cél (egészségesebb lakosságot vizionáló helyi vagy országos kormányzat, a fegyelem javítását kívánó iskola vagy erősebb szolidaritást előírányzó munkásszervezetek stb.).⁶ Mindebből látható, hogy a sportvállalkozót párhuzamosan több cél is sarkallhatja. A tipológiából kitűnik az is, hogy a mecenatúra fogalma gyakorta kerülhet átfedésbe a vállalkozás fogalmával, mindenekeelőtt a társadalmi vállalkozásával, ami segítségünkre lehet a későbbiekben tárgyalt sportrészvénytársaságok mögött fölsejlı eltérő szándékok azonosításában.

Ezek alapján föltehető a kérdés, hogy a sportvállalkozás fogalma nem érvényesíthető-e mindazokra a tevékenységekre, amelyeket a sportban mecenatúraként szokás fölfogni. A mecenatúra vizsgálatának talán legérdekesfeszítőbb dimenziója éppen az, hogy megragadható-e egyáltalán olyan támogatói gyakorlat, amelyből hiányzik az érdek. Kijelenthetjük-e, hogy a mecenatúra nem más, mint közvetett haszonra törekvő társadalmi vállalkozás?

⁵ Uo. 188.

⁶ Uo. 192.

Azt is észrevehettük, hogy Vamplew a sportvállalkozó természetrajzában fontos szerepet tulajdonít az aktivitásnak, a (történeti) ágenciának. Hozzá hasonlóan a sport és a közgazdaságtan kapcsolatát vizsgáló Stefan Szymansk is a személyes választás lehetőségét, az önkéntesség és az autonómiára törekvés mozzanatait emeli ki a modern sport fejlődéstörténetében. Hangsúlyozza, hogy ezek az értékek születésétől fogva a modern sport koncepciójának középpontjában álltak és állnak ma is,⁷ minthogy a modern, azaz az általánosan elfogadott szabályok szerint és testületi keretek között űzött sport a 19. századi Nagy-Britannia civil kezdeményezéseiből, klubalapítási lázából sarjadt ki. Mind e mögött az információk és a javak megosztásának vágya a hajtóerő. Esetünkben annak a belátása, hogy egy közösség egyszerűen könnyebben és olcsóbban juthat hozzá a kikapcsolódás és a játék lehetőségeihez (például egy sportpályához), mint ha tagjai egyenként próbálkoznának.

Ilyen előzmények után természetes, hogy Angliában kevésbé tekintették haszonszerzési manővernek az 1888-tól 1910-ig tartó időszakot, amikor harminchat profi futballklub alakult át üzleti, azon belül korlátolt felelősségű társasággá. Példájukat – ugyancsak Angliában – 1922-ig további negyvenegy egyesület követte. A klubgazdaság-történet e fordulatát az indokolta, hogy pénzre volt szükség a stadionok építéséhez, és megszerzésének felelősségét nem viselhetette csupán a klubvezetés. A részvényeket hagyományosan széles kör birtokolta, és a társulatiság e szellemével összhangban az egyesületi szabályzatok erősen korlátozták az osztalékfizetést vagy az igazgató kiemelt bérezését, kitartóan szembeszállva az időnként fölmerülő ellentétes szándékokkal.

Az angol csapatok jelentős része csaknem egy évszázadon át az ekkor, tehát a 20. század elején megszerzett területén és/vagy stadionjában maradt, valamint a részvénytársaságok pénzügyi szabályzata sem módosult sokáig. Új, jóval haszonközpontúbb korszak a Tottenham Hotspur és a Manchester United tőzsei bevezetésével kezdődött (1982 és 1991), amelyek nyomába csak 1995 és 1997 között húsz angol klub lépett.⁸ Az új tulajdonosok azóta jócskán megtapasztalhatták, hogy a sportvállalkozás nem mindig jövedelmező üzlet, legalábbis nem a közvetlen, monetáris haszonszerzés értelmében. Azért sem, mert közösségi beágyazottsága miatt a sportegyesület eladása egy cégre nézve igencsak nagy közvetett és közvetlen veszteségekkel járhat.

Összegezve a fenti megfontolásokat, megelőlegezhetjük a következtetést, miszerint a Ferencvárosi Torna Club és a Magyar Testgyakorlók Köre pályarészvényeseinek jelentős hányada – Vamplew meghatározása alapján – olyan sportvállalkozónak tekinthető, aki a stadiontól mint sportterméktől valamilyen, jellemzően

⁷ *Stefan Szymansk*: Economists and Sport History. *Journal of Sport History* 37. (2010) 1. sz. 71–82.

⁸ Uo. 79.

nem közvetlen hasznot remélt. Eközben a korabeli sajtó és a közvélemény egy része kezdettől profitközpontú üzleti vállalkozásnak tekintette a stadionépítést, holott a pályabevételekről nemigen értesülhettek biztos és elfogulatlan forrásból.⁹ A társadalmi hovatartozás föltérképezése talán a részvényvásárlás motivációiról is világosabb elképzelésekhez segít.

Megállapítható továbbá, hogy a labdarúgás történetének mércenarratívájában, az angol futballtörténetben egy lépéssel korábban hajtották végre azt a fordulatot, amit a magyar futball élcsapatai. Azaz az angol fejleményeket stadionügyben is árgus szemekkel figyelő hazai klubpotentátók egy meglévő mintát követtek, amikor részvénytársasági formát öltöttek, és segítségért a civil szférához fordulva vállalkoztak a stadionépítésre. Egyes szerzők ezzel szemben mégis alapvetőnek tartják azt a megfigyelést, miszerint az angolszász és a kontinentális stadionépítés finansziális folyamatai között az az alapvető különbség, hogy a kontinensen a stadionépítés mögött jellemzően intézményes (állami vagy önkormányzati) kezdeményezés és pénzügyi segítség húzódik.¹⁰ Megítélésem szerint azonban mind a hazai, mind a külföldi stadiontörténetek azt sejtetik, hogy a modern sportegyesületek intézményesülésének első évtizedeiben mindenképpen meghatározó volt a civil kezdeményezés. Fordulat inkább a két világháború között következett be, amikor a nemzetállamok kormányzó elitje fölismerte és tartósan bejelentette igényét a sportból kinyerhető politikai profitra.

A mecenatúra szerepe a stadionépítésben – példák Európából

Ha végigtekintünk a 20. század elejének európai futballtérképén, meglepő egyidejűségekre lelhetünk. (Azzal a nyilvánvaló kivétellel, hogy Anglia és Skócia a kezdetektől nagyjából félszázadon át egy-két évtizedes lépéselőnyben volt.)

⁹ „A »Ferencváros« sportpályát létesített. [...] Csak azzal törődött, hogy a Millenárisra ne menjen senki, hogy csak csődüljön a közönség az Üllői útra. Egészen megittasodtak, egészen belebetegedtek a sok belépődíj láttára”, állt az FTC-pálya nyitása után három hónappal „A Franzstadt beteg. Pályaharc, üzérkedés angolokkal. Veszélyben labdarúgó-sportunk amatőrösége” című cikkben a címlapon – Sport-Hírlap, 1911. május 27. 1. Az MTK-pálya nyitómeccsét így kommentálták: „Siker az egész vonalon, az MTK és táborokara meglegedetten távozik az új pályáról [...]. És következik a pénzosztogatás. A labdarúgószövetség kap ezer koronát, a pálya közel háromezretet, a két csapat is súlyos ezreket (bajnoki matchen ennyi jövedelemhez még nem jutottak egyesületeink).” – Az Ujság, 1912. április 2. 8. Ezzel egyidőben a szinte egyszerre emelt, sokezeres befogadó-képességű stadionok nyomán pénzesőt vizionáló közösségi képzet kritikája is megjelent, például a „Football pályák” című cikkben: „Talán egy év óta van az, hogy mikor a footballt emlegetik, akkor mindjárt díszítő jelzőnek hozzacsapják ezt a szavot, hogy »üzlet«. [...] Azt hiszik, hogy a footballal együtt jár a nagy bankók suhogása, az aranyak csengése. [...] Sajnos, az a köztudatban erőszakosan s jóformán alaptalanul bevitt »üzlet« szó lassankint kezdi megmarni a sportot, s addig-addig marja, amíg tényleg üzletet csinál belőle.” – Pesti Hírlap, 1913. január 12. 36.

¹⁰ Például *Szymansk, S.: Economists and Sport History* i. m. 80.

A stadionépítést rendszerint dinamikus népességnövekedés előzte meg a városokban, majd ugyanott a 19. század végén a modern sportok elterjedése. A labdarúgás a 20. század első évtizedében fokozatosan növelte népszerűségét, maga mögé utasítva a kerékpározást, rögbit vagy atlétikát mind a résztvevők, mind a nézők számát tekintve. Az áttörés – a földes–homokos pályák sebtiben ácsolt fa lelátóinak kezdetlegességéből eredő balesetek nyomán – több országban is közvetlenül az első világháború előtt következett be, a mérkőzésekre alkalmanként több tízezres nézőtömeg beáramlásával vagy akár gátolhatatlan beözönlésével. A döntéshozók ekkor kényszerültek rá, hogy megoldást keressenek a stadionkérdésre.

Kik voltak ezek a döntéshozók? Mint egyebütt, a 20. század elejének holland nagyvárosaiban is a futball provokálta ki a stadionépítést, holott ott is, mint mást, nem ez volt az egyedül kultivált sport. (Ahogy majd a stadionokban sem csak a labdarúgás eseményeinek biztosítanak helyet.) Amszterdam város vezetői, akik a polgáraikra nézve sérelmesnek találták a pályahiányt és ezzel összefüggésben a helyi csapatok sikertelenségét, hiába ajánlották föl, hogy ha bizonyos összeget sikerül a kluboknak összegyűjteniük, ugyanakkora summával kiegészítik, az 1908–1909-es próbálkozások eredménytelenül zárultak. 1911-ben azonban itt is bekövetkezett az áttörés. Pontosabban az összetörés, mégpedig a lelátóké az angol amatőrökkel vívott válogatott meccs alatt. A stadiont a következő évben egyharmad–kétharmad arányban városi közpénzből és magántőkéből építették meg, 25 évre átengedett városi területen. Valamivel később, 1915-ben az ország futballéletét huzamosan uraló rotterdami Sparta számára is könnyedén sikerült 125 ezer gulden összegű magántőkét gyűjteni a pályához.¹¹

A befektetők mindkét esetben a város vezetését meghatározó személyek voltak, a pénzügyi, kereskedelmi, ipari és politikai élet ismert alakjai, akik – hálózatot alkotva – számos helyi illetékességű testületben ültek egymás mellett. A patrónusi szerep életmódjuk és társadalmi rangjuk részét képezte, így a pályaeépítés támogatása csak egy volt számos emberbaráti feladatuk közül. Ilyen módon ők a társadalmi vállalkozók körébe sorolhatók, azon belül viszont egyszerre részesülhettek közvetett és közvetlen haszonban. Mert bár a részvénykibocsátó egyértelművé tette a támogatók számára, hogy a stadionépítés távlati célja a város felvirágoztatása, a nagyobb összeggel vagy idejekorán befektetők meghatározott számú ingyenjegyet is kaptak. Ez a modell a két hazai példa közül a hasonló kompenzációs rendszert följajánló MTK-éra hasonlít inkább, ámbar az FTC részvényesei között is akadt, aki hiányolta a jó helyre szóló részvényesi szabadjegyet.

¹¹ *Nicholas Piercey: Constructing Grounds: Spatial Change in Rotterdam and Amsterdam. In: Uő: Four Histories about Early Dutch Football, 1910–1920. London 2016. 33–71.*

A párizsi vezetőség korántsem volt ilyen nagylelkű, és 1924-ben a közelgő olimpia ellenére sem szavazta meg a nemzeti stadion megépítését,¹² a prágai önkormányzat pedig az egyesületekre és az államra hagyta az efféle igények kielégítését. Sajátos, hogy míg a cseh futballtörténet sokáig szinte a tökéletes tükörképe volt a magyarnak, a stadionügy némileg másképpen alakult. Prága egymással vetélkedő nagy klubjai (Sparta, Slavia, Deutscher Fußballclub) mind a Letná mezejére, egymás közvetlen szomszédságába települtek. A klubházzal és kerítéssel azért idővel fölszerelt pályákat csak Csehszlovákia megalakulása után váltották föl a grandiózus stadionok. Azok viszont állami finanszírozással és nemzeti célokkal épültek, nem elsősorban a futball, hanem a más szláv többségű államokban is kibontakozó Sokol tornamozgalom számára.¹³

A kontinentális stadionhistoriához képest összehasonlíthatatlanul nagyobb hagyományú brit kutatások tanulságait hosszan sorolhatnánk. Most mindössze az Everton és a Liverpool, azaz a Goodison Park és az Anfield pályáinak keletkezéstörténetét említem, amely mögött az Everton részvényeseinek több összefonódó okból történt szakítása húzódott.¹⁴ Az eltérő politikai nézetekre (tory kontra liberális) és vallási–morális különbségekre egyaránt visszavezethető egyesületbeli villongás végén a legjelentősebb részvényes, John Houlding az addigi Everton-pályán megalapította a Liverpoolt, az Evertonnak pedig új pályára kellett költöznie. A jelen tanulmány szempontjából talán az az eset legfontosabb tanulsága, hogy az Everton részvénytársaságában a kisztrésvényesek 88%-os többséget képeztek a Liverpool 56%-ához képest, és ezzel egyetemben az egyesület demokratikusabb, a közösség érdekeire jobban tekintettel lévő irányítását favorizálták.

A sportmecenatúrára vonatkozó brit, pontosabban a felekezeti viszonyokra különösen érzékeny skót kutatások ugyanakkor figyelmeztetnek arra is, hogy óvakodjunk a támogatások mögött rejlő indítékok leegyszerűsítésétől. A mecénások indíttatása a helytől és a sportágtól függően erősen különbözhetett és széles skálán mozoghatott, beleértve az egészségmegőrzést, a társadalmi összhang megélését, a presztízs növelését, a helyi idegenforgalom föllendítését, a fizikai erőnlét fokozását, a lehetőséget az alsóbb rétegek egyre bővülő szabadidejének erkölcsös eltöltésére stb.¹⁵ Fontos észrevétel továbbá, hogy miközben a klubok a versenyben maradás diktálta anyagi szükségletek miatt fordultak igen gyakran a

¹² *Robert W. Lewis*: *The Stadium Century: Sport, Spectatorship and Mass Society in Modern France*. Manchester 2018. 9.

¹³ *Martin Pelc*: *Football Stadiums and the Production of Space in Czech Cities until 1939*. *The City and History* 9. (2020) 2. sz. 43–59.

¹⁴ *David Kennedy–Michael Collins*: *Community Politics in Liverpool and the Governance of Professional Football in the Late Nineteenth Century*. *The Historical Journal* 49. (2006) 761–788.

¹⁵ *Neil. L. Tranter*: *The Patronage of Organised Sport in Central Scotland, 1820–1900*. *Journal of Sport History* 16. (1989) 3. sz. 246–247.

helyi pénzügyi és politikai elithez, ezek mecénási gyakorlatuk során nemcsak a maguk közvetlen vagy közvetett érdekeit érvényesítették, de a modern sport és a sportolók presztízst is növelték, részben az egészségesség és a sporttevékenységgel erősödő morál értékeinek hangoztatásával (mint a támogatásuk okával), részben társadalmi rangjuknak a sportolókra háruló dicsfényével. (Utóbbiak szívesen is forogtak az előbbiektől társaságában.) Az együttműködés tehát kölcsönösen gyümölcsözőnek találtatott.¹⁶

Ehhez képest milyen indítékok húzódhattak a Ferencvárosi Torna Club és a Magyar Testgyakorlók Köre pályavállalkozásainak támogatása mögött? Mivel egyenkénti válaszaik nem állnak rendelkezésünkre, társadalmi hovatartozásuk felvázolásával kísérhetünk meg közelebb kerülni a magyarázathoz. Ebben segítségünkre van, hogy egy korábbi tanulmányban már földeztettem az FTC és az MTK pálya-részvénytársaságainak történetét, ám elsősorban a sport üzletiesedésének vizsgálati szempontját érvényesítve.¹⁷ Az adakozók társadalmáról kevés szó esett, ezt a hiányt kell pótolnom az alább következő áttekintéssel.

Az FTC pályarészvényeseinek társadalma

Már az első stadionnak nevezhető pesti sportpálya,¹⁸ a már említett Millenáris is hamar részvénytársasági formát öltött. A részvények kibocsátása mögött sürgető pénzínség rejlett: a városi telken emelt pályát előbb, a millenáris ünnepségsorozat végeztével a lerombolástól, a későbbiekben az elhasználódástól kellett megmenteni. „A magyar sport fellendülése közös célunk és közös akaratunk”, olvashatták a potenciális vásárlók a pályahasználó egyesületekből szervezett Budapesti Torna- és Sportegyletek Versenypálya Szövetségének részvényjegyzési felhívásában (1897).¹⁹ Fontos különbség a későbbi fejleményekre nézve, hogy a 20 koronás részvényeket csak klubok, köztük az MTK, jegyezheték, illetve hogy a jegyzés olyan lassan haladt, hogy a pályaszövetség alelnökének saját vagyona fedezetével kellett kölcsönt fölvennie a pálya megmentésére.

¹⁶ *Matthew Lynn McDowell*: *The Origins, Patronage and Culture of Association Football in the West of Scotland, c. 1865–1902*. Doktori (PhD) disszertáció. University of Glasgow. 2010. 234. (<https://theses.gla.ac.uk/1654/>, letöltés 2023. júl. 1.)

¹⁷ *Baráth Katalin*: „Gegenpressing”. Az első stadionépítési láz részvénytársaságai: FTC és MTK (1908–1943). *Korall* 21. (2020) 81. sz. 100–137. A részvénytársaságok történetére vonatkozó megállapítások – amennyiben külön jegyzettel nem jelzem – ebből az előtanulmányból származnak.

¹⁸ Bár a szó szerepelt a lexikonok lapjain, azokból is, más forrásokból is kideríthető, hogy a (gyakran nagybetűs) Stadionként emlegetett építmény a város, de még inkább a nemzet első számú, reprezentatív versenypályáját jelentette. A nemzeti stadion diskurzusának hazai történetét lásd *Zeidler Miklós*: *A nemzeti stadiontól a Népstadionig*. In: *Üő: A labdaháztól a Népstadionig*. Sportélet Pesten és Budán a 18–20. században. Pozsony 2012. 209–314.

¹⁹ *Baráth K.*: „Gegenpressing” i. m.

A következő 10–15 évben, ahogy nemzetközi példák is mutatták, a modern sport népszerűsége léptéket váltott elsősorban azért, mert a labdarúgás és vele az alkalom a különböző közösségi, helyi vagy nemzeti identitások látványos összecsapásaira alig néhány év alatt bebetonozódott a tömegkultúrába. Az 1899-ben alakult – tehát az 1880-as évek sportegyesület-alapítási hullámához képest jelentős, a Millenárist működtető pályaszövetség születéséhez képest két éves késéssel – színre lépő FTC kivételes elánnal kapaszkodott föl a futball éppen meglóduló sikervonárára, és lett az 1910-es évek elejére sokszoros magyar bajnok.²⁰ Nem csoda, hogy hamar kinőtte a kezdetleges Soroksári úti (azaz ferencvárosi) pályát, és igényelt korszerű sporttelephez méltó területet a fővárostól, már ekkor is az Üllői út és a Hungária körút kereszteződésébe. A beadványban egyszerre hivatkoztak a focicsapat legutóbbi nemzetközi sikereire, a nemzeti sportélet Nyugathoz képesti lemaradására, valamint helyi érdekekre, azaz arra, hogy Ferencvárosban nincs korszerű sportpálya. A pálya olykori közcélú használatáért cserébe 1909-ben meg is kapták a fővárostól az engedélyt 10 évre azzal, hogy a lejárat után el kell takarítaniuk a területről minden építményt. A főváros szorosan fogta a pénzügyi felelősség gyepelőjét: megszabta, hogy „míg a befektetések teljesen törlesztve nincsenek”, a pályavagyont elkülönítetten kell kezelni az egyesületi vagyontól. Évente be is számoltatta a klubot.²¹

Ha tehát arra keressük a választ, hogy az FTC miért választotta a részvénytársasági formájú tőkeszerzést, részint a főváros pénzügyi előírásaiban találjuk meg. De nem lebecsülhető a részvénytársasági társulás korabeli közkedveltsége sem,²² amint az angol (vagy más külföldi) minta sem.²³ Ez idő tájt az amszterdami stadionépítők is Angliát keresték föl ihletért.²⁴

²⁰ A nemzeti bajnokságokat 1901-től jegyzi a sporttörténet. Stadionja megépítésének szezonjáig (1910–1911) a Ferencváros minden évben dobogón végzett, az élen pedig összesen hatszor. Az FTC–MTK párharc a jelen tanulmányban tárgyalt időszakban különösen kieleződött: 1909–1910 és 1912–1913 között minden bajnoki címet a Ferencváros, minden ezüstérmét az MTK szerzett meg. Helyezéseik a következő, 1913–1914-es bajnokságban cserélődtek meg. – *Szegedi P.*: Az első aranykor i. m. 93. Érthető tehát, hogy az 1910-es évek elejétől külföldi körutakra induló futballgárdák között ugyancsak az FTC aratta a legnagyobb sikereket számos nyugati egyesület legyőzésével, így szereve magának és a sportágnak országos hírnevet. – *Baráth Katalin*: A magyar futball útitelvel-irodalma és a globális identitás problémája (1911–1939). Korall 22. (2021) 85. sz. 47–71.

²¹ Amikor 1920 nyarán, a szerződés lejártával az FTC (az egyesület, nem pedig a részvénytársaság) hosszabbításért folyamodott a fővárosi közgyűléshez, már szó sem volt az építmények lebontásáról. A főváros összehangolta a versenypályák szerződéseinek határidőit, 1925-ig 250 ezer korona értékű befektetést írt elő, és ami talán a legfontosabb: bizonyos pályabevételi összeg fölött 2–10% részesedést a maga számára évi elszámolásban. Utóbbi biztosítandó a főváros bármikor betekintethet a pálya pénzügyi nyilvántartásába. – Fővárosi Közlöny, 1920. június 25. 333–335.; Budapest főváros törvényhatósági bizottsága közgyűlési jegyzőkönyvei, 1920. június 30. 81–83. (<https://tinyurl.com/yskjee9y>, letöltés 2023. aug. 1.)

²² A magyar kereskedelmi jog története. In: Magyar jogtörténet. Szerk. Mezey Barna. Bp. 2007. 204.

²³ Az FTC titkárai a tervezés előtt állítólag Angliába utaztak stadion-tanulmányútra (*Baráth K.*: „Gegepressing” i. m. 116.), ezért nem kizárható, hogy pénzügyi téren is Anglia mutatta a példát.

²⁴ *Piercey, N.*: Constructing grounds i. m. 51.

Az 1910. május 13-i részvénytársaság-alapítási tervezet 160 ezer korona összegyűjtését irányozta elő 100 koronás részvényekben, azzal a feltétellel, hogy a részvényesnek a jegyzéssel egyidejűleg a névérték 30%-át be kell fizetnie.²⁵ Meglehetősen optimizmusra vall, hogy június 20-ra tették a jegyzési lehetőség bezárulását, vagyis nem kételkedtek abban, hogy mindössze egy hónap alatt sikerül összegyűjteni azt az összeget (90 ezer koronát), amit időközben a bank a hitelfolyósítás feltételül szabott. (A fővároshoz egy évvel azelőtt benyújtott kérvényben még egy 60 ezer korona értékű pálya szerepelt, de a tervezés és a kivitelezés ideje alatt mind a Ferencvárosnál, mind az MTK-nál folyamatosan és jelentősen nőttek a költségek.)²⁶

A derűlátás nem volt alaptalan: „Tagadhatatlan, hogy FTC legutóbbi szenzációs sikerei nagyban hozzájárultak a vállalkozási kedv fellendítéséhez, mégis bámulatos az az érdeklődés és lelkes jóakarát, mellyel úgy magánosok, különösen a Ferencváros gazdag gyárosai és iparosai, élükön dr. Helvey Tivadarral, valamint a budapesti építőmesterek kiváló vezérkara [...] készséggel sietnek a magyar sport megerősítésére”. Május 23-ig sikerült is 90 ezer korona értékű részvényt eladni. Az eredményt és az addigi részvényjegyzők nevét, valamint a jegyzés helyét (a klub Ferenc körúti, Széchenyihez címzett törzskávéháza címét) a *Sport-Hírlap*ban közzölték.²⁷

„A Ferencváros gazdag gyárosai, iparosai, a fővárosi építőmesterek vezetői” – a lap szerint tehát bennük kell keresni az eladdig legeredményesebb magyar futballklub sportpályájának mecénásait. Mind a részvénytársaság 40 fős alapítói körének, akik egyébként nem mindnyájan jegyezték részvényt (!), mind a részvényük 30%-át az első közgyűlésig (1910. július 5.) befizetők 133 fős testülete jelentős számban tartalmazta az említett foglalkozási csoportokat. A 40 alapító közül négy nevezte magát építőmesternek, öt gyárosnak, öt mérnöknek vagy (mű)építésznek. E foglalkozáscsoportok tették ki aztán a részvényjegyzők jelentős arányát is (1. ábra). Huszonnyolcan jegyezték be IX. kerületi címet, egy-egy alapító VII. és X. kerületit, ketten-ketten I., VI. és VIII. kerületit, négyen pedig V. kerületit – vagyis túlnyomórészt valóban ferencvárosi kötődésű volt az alapítók csoportja.²⁸

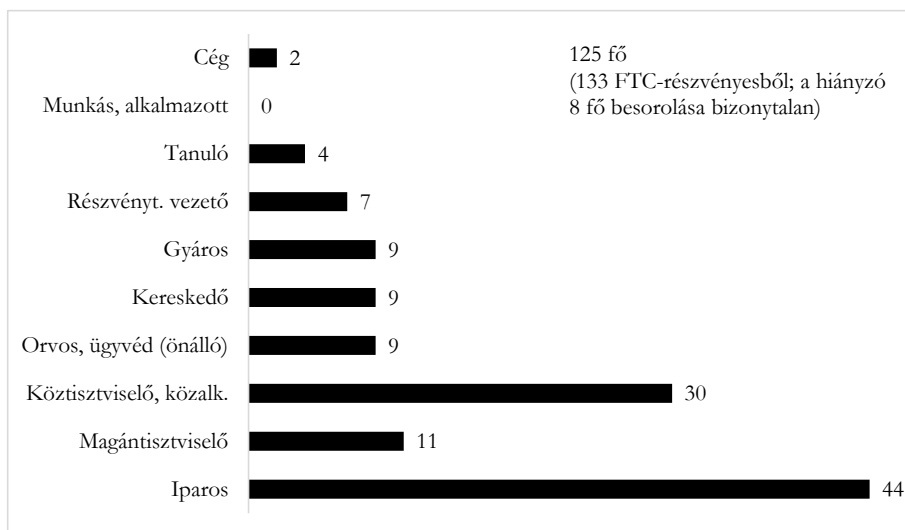
²⁵ BFL VII.2.e 1696 (1915), Ferencvárosi Versenypálya Rt., 1910–1943. – A levéltári dokumentum-együttes minden alapvető iratot tartalmaz, ami a részvénytársaság működésével kapcsolatos, köztük az eredeti részvénykönyvet és minden további részvényeslistát, tisztaíratot is, amely a tagság jelen elemzésének kiindulópontjával szolgál.

²⁶ Az MTK pálya-részvénytársaságának 1913-as beszámolója a nyereség elmaradását így indokolta: „Sporttelepünket az eredeti tervtől eltérőleg sokkal nagyobb befogadóképességűvé építettük, minek folytán a nézőtértség csupán az 1912. év végére készült el.” – *Banáth K.*: „Gegenpressing” i. m. 127. Mindez arra utal, hogy a költségek előzetes alábecslése (netán nyilvánosság előli titkolása) és a mihamarabbi megnyitás (bevételszerzés?) igénye rejtett a hitelfelvétel és a növekvő költségek mögött.

²⁷ *Sport-Hírlap*, 1910. május 23. 6.

²⁸ A ferencvárosi kötődés még többükre lehetett érvényes, ha figyelembe vesszük, hogy például Zwack Lajos, akinek a gyára a IX. kerületi Soroksári úton működött, Liszt Ferenc téri címet adott meg (VI. kerület), Wagner Géza, a Ferencvárosi Polgári Kör vezére pedig Akadémia utcait (V. kerület).

1. ábra A Ferencvárosi Versenypálya Részvénytársaság részvényjegyzőinek foglalkozásszerkezete (fő) 1910-ben²⁹

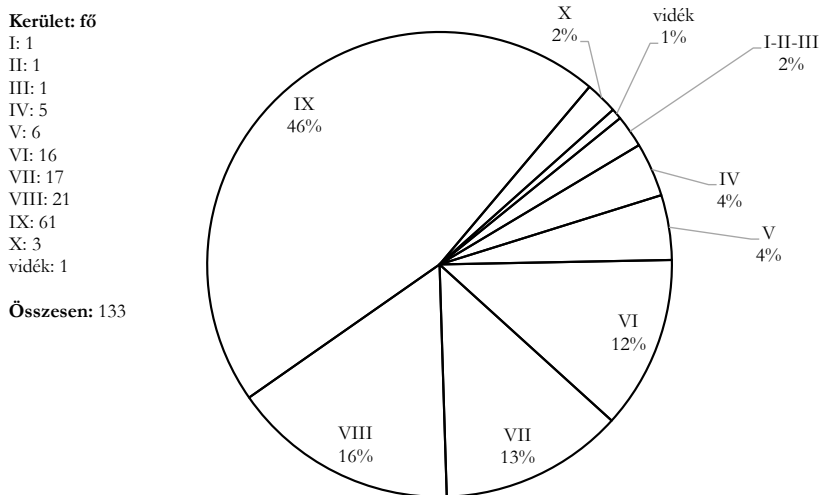
Forrás: BFL VII.2.e 1696 (1915), Ferencvárosi Versenypálya Rt., 1910–1943.

Az idézett cikk ugyanakkor nem emelte ki a jogász-közhivatalnok értelmiségiek rétegét, akik ismét csak meghatározó számban voltak jelen mind az alapítók, mind a részvényesek között. Előbbiek 40 fős közösségéből nyolc mondta magát ügyvédnek, hat pedig a főváros alkalmazásában állt mint ügyész, hivatalnok, fogalmazó, árvaszéki elnök vagy tanácsjegyző. Ugyancsak részvénytársaság-alapító volt három orvos(tudor), egy tanító és egy egyetemi tanár (Ballagi Aladár). Ez a réteg adott – az iparosok egy részével együtt – a kerületi és fővárosi politika mérvadó alakjai közül jó néhányat, élükön az ügyvéd és klubelnök Springer

²⁹ A 133 részvényvásárló közül 8 fő kilétét vagy foglalkozását nem sikerült bizonyossággal azonosítanom. (A lakcímeik azonosításánál ez a probléma nem állt fönn.) A foglalkozási kategóriák kialakításában azt az irányelvet követtem, hogy minél többet láttassak a részvényesek által „bevallott” foglalkozásokból, pozíciókból, és érzékelhetőek maradjanak a mérvadó foglalkozási csoportok. E téren elsősorban az MTK részvényeseinek „önbesorolásához” igazodtam, habár az MTK 137 részvényese között is akadt 6 fő, akinek a munkahelyi pozíciója nem volt egyértelmű. Az FTC részvényeseinek besorolása nagyobb beavatkozást – ha tetszik: kreativitást – követelt, egyszersmind az ítékezés szubjektivitásából adódó bizonytalanságok vállalását, mert csak az alapító tagok adták meg foglalkozásukat. A könnyebben értelmezhető csoportokon túl létre kellett hozni a „részvénytársasági vezető” kényszerkategóriáját is, amelybe leginkább azokat tettem, akiknél nem volt egyértelmű, hogy mi a jövedelemszerzésük elsődleges forrása, viszont felbukkantak részvénytársaságok igazgatóságában, felügyelőbizottságában. Itt kaptak helyett az „örökösök” is, akik nem egy általuk alapított családi cég jövedelméből éltek – ismét csak feltételezhetően. A meghatározó foglalkozási kategóriákat illetően azonban szerencsére jóval kevesebb kétely merült föl.

Ferencsel, aki hosszú évek óta próbálkozott a kerületi országgyűlési képviselőség megszerzésével, ám igyekezete csak a Fradi megdicsőülése után ért célta.³⁰ Ezeknek a vezéralakoknak a többsége a részvényjegyzők köréből sem hiányzott.

2. ábra A Ferencvárosi Versenypálya Részvénytársaság részvényjegyzőinek kerületi illetősége %-ban 1910-ben

Forrás: BFL VII.2.e 1696 (1915), Ferencvárosi Versenypálya Rt., 1910–1943

³⁰ *Baráth K.*: „Gegenpressing” i. m. 117–120. – Az 1910. május 13-ai keltezésű alapítási tervezet aláírói, azaz az FTC pálya-részvénytársaság alapítói az aláírás sorrendjében, az általuk megjelölt foglalkozással (kurzívval jelöltem a részvényt az alapító közgyűlésig nem vásárlókat): Dr. Wagner Géza ügyvéd, Schön Rezső építész, Retter Gyula műépítész, Dr. Virava József földbirtokos, Dr. Györy István ügyvéd, Dr. Köncs Boldizsár fővárosi tisztí ügyész, Dr. Cseley József orvostudor, *Pobuda Tivadar mérnök*, Horváth Ferenc fővárosi hivatalnok, Mattyók Aladár okleveles mérnök, Herz Lajos gyáros, Sturza Károly mérnök, Járitz Gyula fővárosi hivatalnok, Dr. Gregersen Endre ügyvéd, Székely Lipót [nincs foglalkozás]; Petrovits György kávéháztulajdonos, *Malaky Mihály tanító*, Dr. Hecht Ernő ügyvéd, Ehrlich Manó gyáros, Balog Hugó fővárosi segédfogalmazó, Dr. Epstein Manó orvos, Dr. Helvey Tivadar gyáros, *Zwack Lajos gyáros*, Horváth József ácsmester és építőmester, *Schneider Róbert építőmester*, Dr. Springer Ferenc ügyvéd, Weisz István postatakarékpénztári tiszt, *Dr. Schneider Béla ügyvéd*, *Wirth Ferenc Nándor építőmester*, Sorg Antal építőmester, Dr. Waigand József ügyvéd, Rosmayer Ferenc fakereskedő, Dr. Bayer Dezső gyógyszerész, Dr. Vita Emil fős. tanácsjegyző, *Dr. Kleineisel Jakab magánzó*, Dr. Ordódy Zsigmond orvos, Dr. Ballagi Aladár egyetemi tanár, Dr. Melly Béla fővárosi árvaszéki elnök, *Dr. Verebely Jenő ügyvéd*, Székely Miksa gyáros. Zwack Lajos végül nem, de cége, a Zwack J. és Társai jegyzett részvényt. (Ilyen módon a többi hiányzó is kapcsolatban maradhatott a versenypálya ügyével – Malaky Mihály például ebben az időben az FTC intézője volt, fivére, János pedig részvényes.)

A leginkább meghatározó közös jegy, amely az alapítók kisebb és a részvényjegyzők nagyobb csapatát összekötötte, az a ferencvárosi illetőség. (2. ábra) Kimondhatjuk, hogy az 1910 késő tavaszán létrejött Ferencvárosi Versenypálya Részvénytársaság egyértelműen lokális vállalkozás volt, amelyhez az ütemesen (nagy)iparosodó IX. kerület jellegzetes foglalkozási csoportjaiból szívesen csatlakoztak, akiknek telt rá. Úgy vélhették, hogy a sorozatos magyar bajnokhoz kapcsolódó projekt eleve sikerre ítéltetett, érdemes tehát pénzt áldozni rá. Ugyanakkor nem szabad kizárnunk a motivációk közül a megszorodott lakosságú kerület³¹ formálódó–átalakuló közösségének szolgálatát sem, hiszen a városatya részvényesek ott munkálkodtak például az évtizeddel korábbi klubalapításnál is. Akkor a kerületi országgyűlési képviselőt, Tolnay Lajost választották meg díszelnöknek.³² Nem kizárható persze az sem, hogy a már létező sportegyesületek népszerűségét is figyelembe vették, amikor a kerületi sportegyesület létrehozását szorgalmazták.

Miféle hasznot remélhettek a pálya részvényjegyzői a pénzüik fejében? Az 1911. február 12-én egy FTC–MTK meccsel átadott, bár még el nem készült stadion már az első félévben 36 635 korona nyereséget termelt. Ebből 25 ezer koronát fordítottak a pálya végül 250 ezer koronás összköltségének törlesztésére (az alapszabály 10 éves törlesztési időt írt elő),³³ tehát csekély osztalék jutott a 133 részvényesnek,³⁴ akik közül 45-en csak 1 részvényt vásároltak, 54-en pedig 2–9 darabot, vagyis a részvényes közösség 75%-a kisztrészvényesnek mondható. (10–20 részvényért 30-an fizettek, 20-nál, azaz 2000 koronánál többet mindössze négyen.) Ezzel az arányszámmal az FTC inkább az Everton részvénytársasági példáját látszott követni, mintsem a Liverpoolét. Ráadásul a húszas években teljesen abbamaradt a főleg törlesztésre fordított nyereség maradékán alapuló osztalékfizetés, miközben egyre gyakoribb jelenség lett, hogy az osztalékot nem vették fel a részvényesek.³⁵ Ez is megerősíti a korábbi sejtést: a részvények jegyzőit nem a

³¹ A 21 189 fős Ferencváros 1869-ben még a második legkisebb lélekszámú kerület volt (csak Kőbánya népessége múlta alul), ám 1910-re 83 826 lakosával nemcsak a budai, de a IV. és az V. kerületeknél is népesebbre duzzadt. – Budapest Székesfőváros Statisztikai Közleményei 53. Budapest félszázados fejlődése 1873–1923. Bp. 1925. 10. táblázat.

³² Sport-Világ, 1899. április 23. 8.; 1899. április 30. 10.

³³ Az alapszabály 30.§-a megszabta a pálya összköltségének 10 éves törlesztését, amellyel minden évben meg kellett terhelni a részvénytársasági mérleg „kiadások” rovatát, fokozatosan növekvő mértékben: az első évben az összköltség 8%-át, a tizedikben 12,375%-át tartoztak kifizetni. Hogy kinek fizettek (a hitelező banknak? esetleg a pályát működtető egyesületnek?), az nem szerepelt az alapszabályban. – BFL VII.2.e 1696 (1915), Ferencvárosi Versenypálya Rt., 1910–1943.

³⁴ Baráth K.: „Gegenpressing” i. m. 129.; BFL VII.2.e 1696 (1915), Ferencvárosi Versenypálya Rt., 1910–1943, A Ferencvárosi Versenypálya Részvénytársaság I. rendes évi közgyűlésének jegyzőkönyve, 1912. márc. 24.

³⁵ Az 1912-es év 50 746 koronás nyereségéből 45 813 koronát fordítottak törlesztésre, vagyis ismét csak többet, mint amennyit az alapszabály előírt. Ha a későbbi éveket tekintjük, az igazgatósági jelentésben „nagyon szép bruttó bevételűnek” nevezett 1919-es év sem lett a bőkezű osztalékfizetés esztendeje, mivel

közvetlen, pénzben kifejezhető haszon mozgatta, és Vamplew tipológiája szerint a szellemi hasznot vagy a nem profit jellegű célt keresők közé kell sorolnunk őket. Ugyanakkor a sportvállalkozó kategóriájába a jegyzés idején a kisrészvényesek is beleillenek, hiszen mindannyian aktívan elősegítették egy sportipari innováció, azaz egy stadion felépülését.

Az FTC nagyrészvényesei

Hogy pontosabban mit jelenthetett a szóban forgó közvetlen haszon, annak megértéséhez vessünk egy pillantást a nagyrészvényeseknek nevezhető mecénások (?) szűk csoportjára. Könnyű őket elkülöníteni, hiszen míg 20 részvényt jó néhányan vásároltak,³⁶ 20 és 50 közötti részvénytömeget senki, 50-et és annál többet csak négyen. Egyikük Wagner Géza volt, aki földbirtokosként jegyezte föl magát a részvénytársaság alapítói közé. Kortársai azonban ennél jóval sokréteűbb tevékenységéről ismerhették: „Dr. Wagner Géza jogtudor, ügyvéd, született 1842. november 22-én. A főváros törvényhatósági bizottsági tagja, a főváros közigazgatási bizottságának tagja, a pesti magyar evangélikus egyház felügyelője, az országos protestáns árvaegylet alelnöke, az ivánfenéki árvédelmi és belvízszabályozó társulat elnöke, a Zellerin-féle gyár r. t. elnöke, a belvárosi takarékpénztár igazgatósági tagja, az Országos a Képzőművészeti Társulat választmányi és igazgatósági tagja, a Vígszínház r. t. ügyvezető alelnöke” – írták róla az *Ország-Világ*ban 1900-ban.³⁷ További lényeges adalékkal szolgál Wagnerről a *Budapesti cím- és lakjegyzék*,³⁸ amely szerint a Budapesten számtalan telket és házat birtokló férfi a kerületi politika legfontosabb egylete, a Bakáts tér 14. szám alatt székelő Ferencvárosi Polgári Kör elnöke volt.³⁹ (Ugyanitt alakult meg az FTC is 1899-ben.) Vagyis a címe szerint egyébként a belvárosi Akadémia utcában honos Wagner a fővárosi-kerületi közélet megbecsült és jómódú doyenje volt.

a háború utáni javítási munkák költsége mindössze 1309 korona nyereséget hagyott a részvénytársaságnál, amelyet inkább átvittek a következő évre. (Mind az FTC-nél, mind az MTK-nál a részvények névértékének legfőljebb 5%-át fizethették ki osztalékként az alapszabályok rendelkezése szerint.)

³⁶ A pálya támogatói gyakran választották az 5, 10 vagy 20 db részvényből álló csomag vásárlását.

³⁷ Dr. Búsbaoh Péter: A Budapesti Ügyvédi Kamara jubileuma. Mesterség vagy hivatás? *Ország-Világ* 21. (1900) 12. sz. 232.

³⁸ Miként már említettem, az FTC pálya-részvénytársaság alapítói, vagyis a részvényjegyzők egy jó része a részvénykönyv elején feltüntette címét és foglalkozását, a részvényíveken részvényjegyzők azonban (az MTK részvényeseitől eltérően) nem. Azonosításukat a korabeli adatközlő sorozatok, azaz a Budapesti Cím- és Lakásjegyzék mellett a Magyarország tiszti cím- és névtára, a Mihók-féle, később Nagy Magyar Compass és a Központi Értesítő vonatkozó években (elsősorban 1909–1913-ban) kiadott számaiban, kötetekben való kereséssel végeztem el, szükség esetén kiegészítve online kereshető hírlapi adattárak (Hungaricana – www.hungaricana.hu; Arcanum Digitális Tudománytár – <https://adt.arcanum.com/hu/>) találatáival.

³⁹ Budapesti Cím- és Lakásjegyzék 1910. Bp. 1910. 496.

Wagner mellett 50 részvényt jegyzett a Budapesti Villamos Városi Vasút Részvénytársaság is. A társaság részvényjegyzésének okai a ferencvárosi vezéralakokéinál nehezebben fölfejthetők. Mindamellett a politikai befolyásszerzés mint motiváció nem kizárható, ha figyelembe vesszük, hogy a villamostársaságot a józsefvárosi klikkvezér botfai Hübös József (elnök, vezérigazgató) és fia, a Vázsonyi-párt józsefvárosi szervezője, Hübös Iván (vezérigazgató-helyettes) irányította.⁴⁰ Ők hozták volna a józsefvárosi részvényeseket ferencvárosi térnyerés céljából – vagy éppen a józsefvárosi részvényesek rokonszenvét kívánták elnyerni a szerepvállalással? A részvénykönyvbe ugyanakkor „Ágoston sk.”, azaz a villamostársaság helyettes igazgatója, Ágoston Miksa vezette be a jegyzést.⁴¹

„Faktum, hogy Budapest kilencedik kerületében fél győzelmet jelent az FTC színeiben küzdeni”, hírlett 1913-ban, amikor Springer Ferenc klubelnök bejutott a parlamentbe.⁴² Alighanem így volt ez már az 1910-es részvényjegyzés idején is, amely sajátos módon egybeesett az országgyűlési képviselőválasztás kampányhajrájával. Jakabffy Ferenc, a Nemzeti Munkapárt jelöltje a már emlegetett Ferencvárosi Polgári Kör Bakáts téri dísztermében mondta el kortesbeszédét; fivére, Imre mindeközben Józsefváros jelöltje volt. A kampányoló Jakabffy 50 részvényt vásárolt, és minthogy a Budapesti Építőmesterek, Kőműves-, Kőfaragó- és Ácsmesterek Ipartestületének elnöke volt, igencsak elképzelhető, hogy a részvénytársaságban nagy számban fölbukkanó ipartestületiek (azaz „a budapesti építőmesterek kiváló vezérkara”) önkéntes vagy elnökiileg ösztönzött részvényjegyzési buzgósága is az ő támogatását szolgálta.⁴³ Már csak azért is, mert utóbbiak csoportjára a kerületi sokféleség jellemző, nem pedig a pályarészvényesek lakó- vagy céges telephelyére általánosságban igaz ferencvárosi illetőség,⁴⁴ vagyis nem a lokálpatriotizmus mozgatta őket. (3. ábra)

⁴⁰ Horváth J. András: Önkormányzati képviselő-választások, 1867–1912. In: Önkormányzati választások Budapesten, 1867–2010. Szerk. Feitl István – Ignác Károly. Bp. 2010. 37.; Magyarország tiszti cím- és névtára. Szerk. A Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal. Bp. 1910. 320.

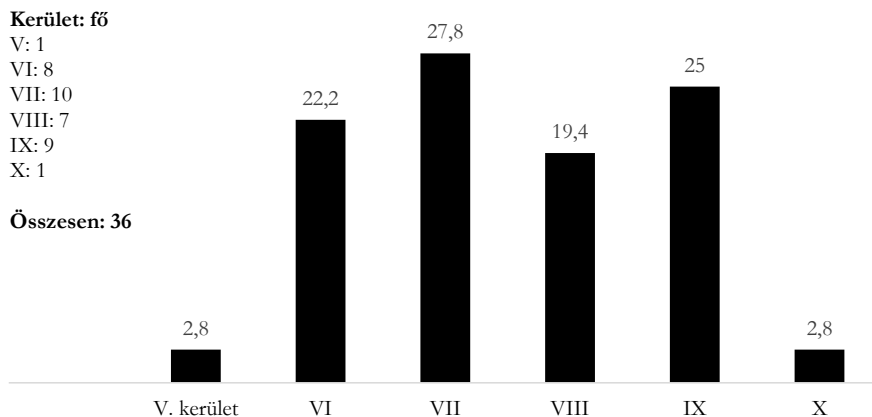
⁴¹ Mihók-féle Magyar Compass, 1910–1911. 38/2. Szerk. Dr. Galánthai Nagy Sándor. Bp. 1911. 959.

⁴² Sporthírlap, 1913. február 7. 3.

⁴³ Az építőiparosokat testületük alelnöke is támogatásra buzdította: „Szégyenítő az az állapot, hogy Budapest fővárosában, az iparnak és kereskedésnek gócpontjában kilenc választókerület közül csak két-tőben tud egy-egy iparos és kereskedő képviselőjelöltséghez jutni. Ez az elszomorító állapot kétszeres kötelességévé teszi mind az iparos, mind a kereskedő osztálynak, hogy ezeket a ritka iparos- és kereskedőjelölteket [...] győzelemre segítse. Reánk pedig, a budapesti építőmesterek stb. ipartestülete tagjaira, akik közvetlenül [sic!] ismerjük elnökünknek, Jakabffy Ferencnek önzetlenül tiszta jellemét [...], kétszeresen hárul ez a kötelesség. Fölkérjük ennél fogva tisztelt Tagtársat, hogy elnökünk képviselőjelöltségét a ferencvárosi és kőbányai választók körében található ismerősei és üzletfelei közt minél nagyobb körben terjeszteni, annak minél több hívet és szavazót szerezni méltóztassék. Budapest, 1910 április 28.” – Dr. Erős Sándor: Jakabffy Ferenc országgyűlési képviselőjelölt. Építő Ipar 34. (1910) 19. sz. 204.

⁴⁴ Jakabffy „kampányrészvényességét” a korabeli sajtó is megszéllőztette: „Érdekes dolgot mesél a lefolyt képviselőválasztások egyik aktusáról a Nagy Galeotto. E szerint a főváros IX. kerületében a nemzeti munkapárti jelölt: Jakabffy államtitkár 80 000 koronás ajándékot adott a Ferencvárosi Torna Club sporttelepe

3. ábra A Ferencvárosi Versenypálya Részvénytársaság részvényjegyzői közül az építőiparhoz köthetők (a részvényesek 27%-a, a részvényes iparosok 82%-a) kerületi illetősége %-ban 1910-ben

Forrás: BFL VII.2.e 1696 (1915), Ferencvárosi Versenypálya Rt., 1910–1943.

Ugyancsak a politikai indíttatás sejthető a legnagyobb részvényes, Helvey Tivadar vegyigár-tulajdonos 200 részvényre, azaz 20 ezer koronára rúgó nagylelkúsége mögött. Bár a nevét Heidelbergről Helveyre változtató vállalkozó⁴⁵ politikai ambíciói a végül megválasztott Jakabffy halála után, 1913-ban szökkentek igazán szárba azzal, hogy versenybe szállt a megüresedett képviselői helyért, hiába korteskedett az FTC zöld–fehér színeivel (mint fő pályarészvényes, korántsem alaptalanul), nem rúghatott labdába a klub elnöke, Springer Ferenc mellett. Helveytől ugyanakkor nem vitathatjuk el a sport becsülését sem, hiszen 300 fős Soroksári úti gyárában 1912-ben megszervezte a Helvey Sport Clubot, benne focicsapattal.⁴⁶ Utóbbira a sport szeretetén túl ösztönözhatték további célok is, amelyekről a dolgozat bevezetőjében is szó esett: az erkölcsi nevelés, a munkaadói népszerűség, a munkások megbecsültségérzete vagy éppen szabadidejük kitöltése – például politizálás helyett –, amire a cégtulajdonosokat a szabad vasárnapot elrendelő 1891-es

javára, melyért cserébe biztosította a maga részére a club tagjainak szavazatát és korteskedését. Hogy mindebből mi az igazság, azt persze tudni nem lehet. Hogy azonban a[z] FTC van olyan nagyhatalom a kerületében, amellyel számolni kell, azt elhisszük, sőt tudjuk, és örvendetesnek találjuk. Az is tény, hogy a[z] FTC vezetői a munkapárt jelöltje mellett szenvedelmes korteskedést folytattak. Valamint az is való, hogy a párt tollai zöld–fehér színben pompáztak, ami elég szokatlan Magyarországon. Hogy aztán az események és a regisztrált hír valóban tejttestvérek-e, azt bízunk kinek-kinek a fantáziájára.” – Nemzeti Sport, 1910. június 11. 18.

⁴⁵ Kincses Kalendárium. Bp. 1909. 501.

⁴⁶ *Banát K.*: „Gegenpressing” i. m. 120.

törvény indíthatta.⁴⁷ Megjegyzendő még, hogy a Jakabffy a Ferencvárosi Polgári Körben jelölő gyűlést 1910-ben Helvey – nem mellesleg az említett építőmester-ipartestület tagja is volt! – vezette. Nem elképzelhetetlen tehát, hogy Helvey a tetemes számú részvényt Jakabffy ferencvárosi pozícióit erősítendő jegyezte.

Ha tehát az FTC pályájának legjelentősebb támogatóit vesszük számba, az (aktuál) politikai haszonszerzés motivációja nehezen kizárható. Vagyis a helyben mozgolódó politikusok már az első világháború előtt észrevették, amit az országos erők még nem: a sportbéli siker politikai sikerre konvertálható. A Ferencvároshoz és a kerület meghatározó foglalkozási csoportjaihoz szorosan kötődő kisebb részvényesek indíttatásairól azonban kevés tudható. Tőlük nem vitatható el, hogy talán a helyi csapat sikere lelkesítette őket az anyagi áldozatra, és az ebből a kerületre háramló büszkeséget óhajtották továbbra is átérezni – ha lehet, ezentúl helyben, egy korszerű sportpályán és ott is „jó helyen”. Az utóbbi igénye egy 1913-as részvénytársasági közgyűlésen merült föl: „ha nagy mérkőzések vannak, sokszor a részvényesek jutnak a legrosszabb helyekre, és nem láthatják jól a mérkőzéseket”. A kérés anyagiassága, bár egyeseket fölháborított, mégis eredménnyel, azaz a részvényesek számára kedvezményesen megvásárolható szabadjegy bevezetésével járt.⁴⁸ A szabadjegyesek esetében aligha beszélhetünk csupán közvetett haszont szerző sportvállalkozókról. (Az iratokból nem derül ki, hányan éltek a lehetőséggel.) Ezt azért is fontos kijelentenünk, mert a Magyar Testgyakorlók Köre már a pálya-részvénytársaság alapítása idején páholyt, jegyeket, kedvezményeket ígért a leendő stadionban – ráadásul már akár egy darab részvény vásárlásától.

Az MTK pályarészvényeseinek társadalma

Ha a tárgyalt időszakot (1909–1912) vesszük alapul, az a – meglehet, hamis – meggyőződésünk alakulhat ki, hogy az MTK egyesületi döntéseinek első számú mozgatója az FTC volt. Ezekben az években, sőt 1913-ig az FTC futballcsapata aratta le a bajnoki babérokot, miközben az MTK mindannyiszor ezüstérmesként loholt a nyomában. (1914-ben aztán – hosszú szünet után – újra ők kerültek az élre, és 1926-ig ott is maradtak.) A Magyar Labdarúgó Szövetségben zajló perpatvarokban is az ellentétes oldalon találjuk őket. Az MTK a vetélytárs FTC stadionavatója után csupán két hónappal kért és kapott teltet a fővárostól, egyedülálló sporteredményeire (azaz olimpiai bajnokaira)⁴⁹ és egyesü-

⁴⁷ A törvény a hazai szociálpolitika első hullámának volt az eredménye, akár a szintén 1891-es betegbiztosítási törvény. Közös jellemzőjük, „hogy a kor közvéleménye nem tulajdonított nagyobb jelentőséget nekik”. – *Bódy Zsombor*: A „társadalom kora”. Munkásbiztosítás és munkaügy Magyarországon a 19. és a 20. század fordulóján. Aetas 19. (2004) 1. sz. 10.

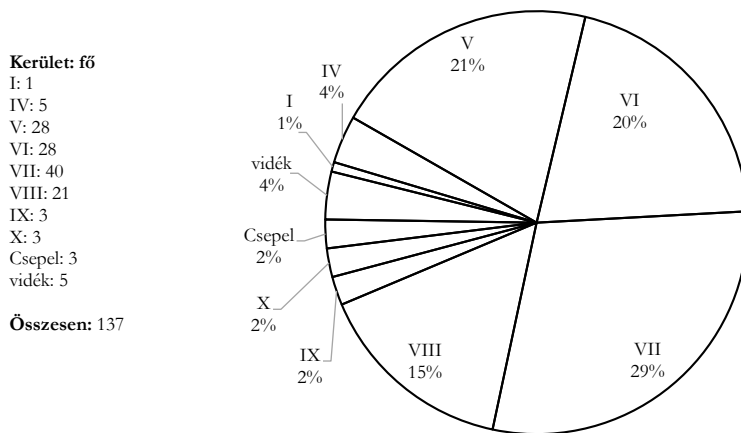
⁴⁸ 1913. március 30-i közgyűlés. BFL VII.2.e, 1696 (1915), Ferencvárosi Versenypálya Rt.

⁴⁹ Az 1908-as olimpia aranyérmeseire, Fuchs Jenőre (kardvívás) és Weisz Richárdra (birkózás) utaltak. – *Baráth K.*: „Gegenpressing” i. m. 112.

leti helyiségeinek szétszórtságára hivatkozva. A főváros, talán az FTC stadionsikeréből okulva, ezúttal már benyújtotta igényét egy elsőosztályú ingyenpáholyra, s ezen fölül – a 20 évre szóló szerződés lejárta után – minden létesítményre, amely a telepen megépül. Vagyis Budapest sem az FTC, sem az MTK esetében nem engedett területiális jogaiból, ily módon a főváros közössége a két stadionvállalkozás csendestársának is tekinthető.

Az MTK addig használt városi terei nem kapcsolódtak olyan szorosan egyetlen kerülethez, mint a Ferencvároséi. (Ezt a különbséget részben e sportklubok elnevezése is jelzi.) „Az egyesület tornahelyiségei a főváros Wesselényi utcai polgári iskolájában, vívó és birkózó helyiségei pedig a Ferenciek tere 3. szám alatt erre a célra átalakított souterrain helyiségben vannak. A tagok úszótrainingjüket részint a Rudas-, részint a Császár-fürdőben, football, füleslabda és atletikai trainingjüket pedig a Thököly úti ún. Millenáris versenypályán tartják”, érveltek a pályatelek kérvényében.⁵⁰ A szórtság ellenére is érzékelhető, hogy a klub nem a külkerületek felé gravitált. Ezt a részvénytársaság alakuló közgyűléséig a részvényük névértékének előírt 40%-át befizető 137 fő megadott címei is tükrözik: nem tartoznak egyértelműen egy kerülethez, mint a Ferencváros támogatói, de erzsébetvárosi címből kiemelkedően sok van, nyomában Teréz-, Lipót- és Józsefvárossal. (4. ábra)

4. ábra A Magyar Testgyakorlók Köre Sportpálya Részvénytársaság részvényjegyzőinek kerületi illetősége %-ban 1912-ben

Forrás: BFL VII.2.e 3313 (1915), Magyar Testgyakorlók Köre Sportpálya Rt. (1912–1933).

⁵⁰ Fővárosi Közlöny, 1911. november 31. 848.

Habár akad, aki az FTC és az MTK kezdeti különbségeit és versengését az eltérő etnikai–felekezeti–rétegbeli háttérrel magyarázza (német eredetű kispolgárság szemben a belvárosi liberális zsidó polgársággal),⁵¹ e csoportok asszimilációs törekvéseit hangsúlyozva, jelen dolgozatban inkább a térbeli és foglalkozásszerkezeti differenciát kutatom mint a társadalmi sportvállalkozás lehetséges indokait. Míg – mint láttuk – az FTC-nél a közös identitás legszélesebb alapját a konkrét lokalitáshoz való kötődés képezte, az MTK-nál valamivel bonyolultabb volt a térbeli képlet.

A foglalkozásszerkezeti arányok ismét jelentős különbségekre derítenek fényt. (5. ábra) Az FTC részvénytársaságában a (politikailag feltehetően motivált, kerületileg azonban nem olyan szoros kötődésű – lásd 3. ábra) iparosoké (35%) és a közhivatalt viselőké (24%) a jellegadó csoport, az MTK esetén ez a magántisztviselőké (32%), illetve ugyancsak az iparosoké (23%). Világos tehát, hogy a századelős stadiongründolásra a főváros anyagi áldozathozatalra alkalmas, V–IX. kerületi iparosait és tisztviselőit (álljanak bár ezek a köz- vagy a magánérdekek szolgálatában) lehetett föllekesíteni és cselekvésre bírni.⁵² A fizikai és a szellemi munka világának tehetősebbjei és/vagy áldozatkészebbjei fogtak tehát össze a máig működő elkerített városi sportterekért.

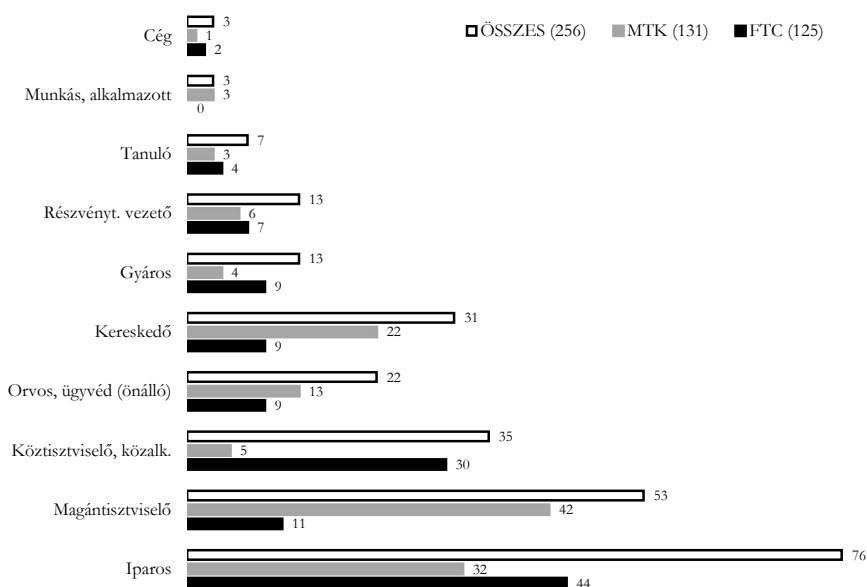
Az MTK stadionépítő társadalmáról szólva meg kell jegyezni, hogy az FTC-nél nagyobb tőkét, 200 ezer korona összegyűjtését irányozták elő, kétszer olyan drága, azaz 200 koronás részvényárral. (Lehetett azonban egynél kisebb, azaz hányadrészvényt is vásárolni.) A részvények eltérő ára miatt célszerű nem a részvények számát, hanem a részvényekért kifizetett összegeket egybevetni, amikor a két pálya-részvénytársaság kis- és nagyrészvényeseinek arányát állapítjuk meg. Ilyen módon végezve az összehasonlítást azt találjuk, hogy az MTK részvénytársaságának összesen 87%-át tették ki a legföljebb 900 koronát kifizetők, azaz a kisrészvényesek. (Az FTC esetében ugyancsak a legföljebb 900 koronát kifizetőket tekintettük kisrészvényesnek.) A két „drágább” kategóriába hasonló létszámban iratkoztak föl a részvényjegyzők: 5–10 részvényt (1000–2000 korona értékben) 7%-uk, 10-nél több részvényt 6%-uk jegyzett. Az utóbbit, tehát a 2000 koronánál többet fizetőket soroltuk a nagyrészvényesek közé, akiknek az aránya az FTC-nél 3%, vagyis az MTK-s nagyrészvényesek arányának fele. Összegzésképpen

⁵¹ *Hadas M. – Karády V.*: Futball és társadalmi identitás i. m. Az általam vizsgált egykorú forrásokban nincs a felekezeti diskurzusra explicit példa.

⁵² A sporthoz és/vagy sportegyesülethez kapcsolódás is árulkodó szempont lehet. Mivel ezen a téren még akad tisztázandó kérdés az egyes részvényesek sportkapcsolatait illetően, további bizonyításra szoruló állításként jegyezzük le az arányszámokat: a stadionépítő sportegyesülethez a részvényesek 24 (FTC) és 33 (MTK) %-a tartozott mint vezetőségi tag és/vagy sportoló, bármiféle sportegyesületi kapcsolata pedig a részvényjegyzők 30 (FTC) és 41 (MTK) %-ának volt. Érdekes lehet még az MTK magántisztviselőinek jelentős sportklub-kapcsolata és lojalitása: 40,5%-uk MTK-s, 12%-uk más egyesületi viszonyal bírt.

elmondható, hogy míg a kisorszvényesek alkották mindkét részvénytársaságban a túlnyomó többséget, a nagyrészvényesek jelenléte az MTK-t jellemezte jobban. Különösen érzékelhető ez az eltérés akkor, ha a nagyrészvényesek jegyezte összes részvény számát és értékét vetjük össze: az MTK 794 részvénye (158 800 korona) áll szemben az FTC 350 részvényével (35 ezer korona). Mindkét részvénytársaságban egy részvény ért egy szavazatot,⁵³ jelentős eltérés azonban, hogy az MTK részvénytársaságában egy testület: maga a klub, a Magyar Testgyakorlók Köre volt kiemelkedően a legnagyobb részvényes 609 részvénnyel.⁵⁴

5. ábra A Ferencvárosi Versenypálya Részvénytársaság (1910) és a Magyar Testgyakorlók Köre Sportpálya Részvénytársaság (1912) részvényjegyzőinek foglalkozásszerkezete (fő)⁵⁵

Forrás: BFL VII.2.e 1696 (1915), Ferencvárosi Versenypálya Rt. (1910–1943); BFL VII.2.e 3313 (1915), Magyar Testgyakorlók Köre Sportpálya Rt. (1912–1933).

⁵³ FTC-alapszabály (kelt 1911. október 26-án) 13.§, MTK-alapszabály 16.§ (1912. január 7.).

⁵⁴ Ráadásul az alapszabály szerint ugyancsak az MTK-t illette meg további 1000 db úgynevezett törzs-részvény is („kézpénzben nem fizetetik be”), amelyek után szintén járt a szavazati jog és az osztalék. Igaz, utóbbi csak a többiek, azaz az „elsőbbségi” részvényesek kifizetése után.

⁵⁵ Míg az FTC 133 részvényeséből 8, az MTK 137 részvényeséből 6 fő kiléte vagy besorolhatósága maradt bizonytalan. (Az általuk megadott lakcímeik ellenben azonosíthatók.)

Milyen hasznuk származhatott az MTK részvényeseinek a részvényjegyzésből azon túl, hogy a szakosztályaik működését végre egy helyen, a klub saját otthonában biztosíthatták és szemlélhették? Mindenekelőtt a jegyekhez, helyekhez és páholyokhoz való hozzájutás, amit az alapító okirat már egy részvény jegyzésétől ígért nekik. A kevésbé nyilvánvaló haszonvételek föltérképezéséért vessünk egy pillantást a pálya 1912. május 31-ei, FTC elleni avatómeccsét a Hungária úton 1:0-ra nyertő MTK alapítóira és nagyrészvényeseire.

Az MTK nagyrészvényesei

Míg az FTC részvénytársaság-alapítói (azaz akiknek az aláírása a részvénykönyv elején mintegy reklámként szerepelt) csaknem negyvenen voltak, köztük ügyvédek, építőiparban érdekeltek, gyárosok és közhivatalnokok, az MTK-éi mindössze nyolcan. A részvénykönyv aláírási ívei elé illesztett alapítási tervzetben szereplő aláírásuk rendjében, a nevük melletti minősítéssel ők alkották e csoportot: Brüll Alfréd (VI. Andrassy út 9.; az MTK elnöke és fővárosi bizottsági tag – a részvényeslistán már „magánzóként” szerepelt a legtöbb, 100 darab jegyzett részvény-nyel), Dr. Vázsonyi Vilmos (VI. Teréz krt. 24/a, ügyvéd, országgyűlési képviselő – nem jegyzett részvényt), Heteés Antal (V. Erzsébet tér 13., ügyvéd, székesfővárosi bizottsági tag – 20 darab jegyzett részvény), Röser Alfréd Edvin (VI. Aradi u. 10., az MTK alelnöke, kereskedelmi iskolai igazgató – nem jegyzett részvényt), Gara Arthur (VII. József krt. 31/b, bankigazgató – 10 darab jegyzett részvény), Rosenberg Emil (VIII. Szentkirályi u. 16., az MTK alelnöke, gyógyszerész – 20 darab jegyzett részvény), Dr. Schreyer Jenő (V. Perczel Mór u. 1., ügyvéd, a Kereskedelmi Csarnok titkára – 10 darab jegyzett részvény), Kohner Jenő (VI. Bajza u. 34/c, földbirtokos – „túljegyzés” indokkal⁵⁶ törölve a részvénykönyv listájáról).

Az alapítók tehát elsősorban a gazdasági szféra képviselői, miközben azért volt közülük a városi vagy országos politikához. Különösen Vázsonyi Vilmosnak, Terézváros országgyűlési képviselőjének, a Demokrata Párt vezetőjének. Brüll MTK-elnök baráti viszonyt ápolt a Vázsonyi-családdal, talán így vette rá a részvényt nem jegyző Vázsonyit az aláírásra, esetleg Vázsonyi maga akarta a liberális városi polgárság körében jól csengő nevével ösztönözni a potenciális adakozókat. De az is lehet, hogy épp fordítva: az MTK egyre jobban csengő nevével akarta Vázsonyi növelni a szavazótáborát. Az FTC stadiontörténetétől eltérően az MTK részvénytársaságát ugyanakkor csak Vázsonyi köti össze az országos politikával, aki az alapításon túl később nem vitt semmiféle további szerepet a stadionépítésben.

⁵⁶ Az ő részvényjegyzésére végül valószínűleg nem volt szükség, hiszen az összes kibocsátott részvény elkelt.

Föltehető, bár nehezen bizonyítható, hogy az MTK-részvényesek és -szurkolók közül jelentős számban lehettek Vázsonyi nézeteinek szimpatizánsai, akár azon okból, hogy Vázsonyi komoly tekintéllyel bírt a fővárosi irányításban is. Bárczy István, a tárgyalt időszak stadionokat és avatómeccseket szívesen látogató polgármestere is az ő közreműködésével nyerhette el posztját.⁵⁷

Az alapítók és a legnagyobb részvényesek köre különösen jelentős átfedést mutat, amennyiben a 10 és annál több részvényt jegyzők, tehát a legalább 2000 koronát e célra áldozók listáját vizsgáljuk. A 10 részvényt vásároló, jó néhány részvénytársaság vezetőségében fölbukkanó Gara Arthur azt a Józsefvárosi Bank és Takarékpénztárat igazgatta, amely a részvényvásárlást bonyolította. Többek közt ő fogadta a sajtót a pálya márciusi bemutatóján, alig pár hónappal a részvénytársaság 1912. januári alakuló közgyűlése után. Szintén 10 részvényt vásárolt Haraszi Samu, a pálya földmunkáiért felelő építési vállalkozó, akárcsak Schreyer Jakab udvari tanácsos fia, dr. Schreyer Jenő ügyvéd, akinek a neve 1906-ban a sporthírekben bukkant föl („második lett a 200 m.-es és 500 m.-es bajnokságban”, nem egyértelmű, de talán úszásról van szó).⁵⁸ Schreyert a stadionépítés idején a vagyontalanok jogvédelme mellett különböző országos kereskedelmi szervezetek vezető tisztségében találjuk, de legfőképp a Magyar Kereskedelmi Csarnok főtitkári posztján.

A 20 részvényt jegyző Heteés Antal – a család nemességét (galgóczi Heteés) elnyerő Hirschfeld Mórnak, a magyar termékek pályaudvari egyedárusítására jogosult nagykereskedelmi vállalat fejének testvére – 1904 előtt az MTK elnökeként ténykedett, de őt is több vállalkozás vezérkarában tüntették fel az egykorú compassok, jegyzékek, közlönyök.⁵⁹ A 20 részvényesek táborába tartozott még dr. Rosenberg Emil, a Rákóczi úti Csillag gyógyszertár tulajdonosa, egyben az MTK alelnöke is.⁶⁰ A Wellisch Nátán utóda építőipari cég 25 részvényt jegy-

⁵⁷ *Ignác Károly*: Budapest választ. Parlamenti és törvényhatósági választások a fővárosban, 1920–1945. Bp. 2013. 31.

⁵⁸ Nemzeti Sport, 1906. augusztus 19. 10.

⁵⁹ Heteés Mór a Bettelheim Miksa és Társa céget vitte sikerre (ő volt a társ). A cég- és családtörténetet „a magyar Buddenbrook-ház története” alcímmel foglalták össze. – Esti Kurir, 1934. május 29. 9. A fivér, a magát ügyvédnek és fővárosi bizottsági tagnak tituláló Heteés Antal az itt tárgyalt években (1909–1912) tagja volt például a Szállítmányozási és Iparbank Részvénytársaság igazgatóságának, a Délmagyarországi Hitelintézet Részvénytársaság igazgatóságának, az Országos Iparegyesület igazgatóságának, az Országos Irodalmi Részvénytársaságnak, az Adria Biztosító Társulat „trieszti választmányának”, valamint buzgón érvelt a fővárosi közgyűlésben és azon kívül (többek közt a Terézvárosi Kaszinóban) az úgynevezett Nagysugárút megépítése mellett. – Központi Értesítő, 1911. május 11. 1145.; Nagy Magyar Compass, 1912/1913. 40/1. 1390.; Magyar Ipar, 1912. április 24. 437.; Mihók-féle Magyar Compass, 1910/1911. 38/2. 621.; Budapesti Cím- és Lakásjegyzék 24. (1912) 557.; Budapesti Hírlap, 1912. október 13. 40.

⁶⁰ Érdekesség, hogy másfél évvel a pályaavatás után Rosenberg gyógyszerész „eltűnésétől” volt hangos a nyomtatott nyilvánosság. „Maga az atyja, Rosenberg Sándor dr. informálta a sajtót. Fiát, Emilt, külföldi útra küldötte. Ennek a kényszerűtnak az oka az, hogy Rosenberg Emil dr. itt a fővárosban túlságosan költekező életmódot folytatott, s így pazarlása tűrhetetlenné vált. [...] Rosenberg Emil dr.

zett. A cégvezetőknek, Adler Józsefnek és az udvari tanácsosi címmel kitüntetett Wellisch Arnoldnak nem okozott problémát, hogy cégük az FTC pályájának a kivitelezése és a pályaaavatási bankett vendéglátói tiszte után a konkurens sportklub ügyét is támogatta.⁶¹

A két legjelentősebb részvényes voltaképpen egy: Brüll Alfréd, a korszak *par excellence* sportmecenása és az MTK elnöke. A holokauszttól áldozatul esett Brüll jótékony hajlamait már ifjúságában a gyámjának kellett visszafognia, az egyetemen (amit végül nem végzett el) szegénysorsú diáktársai tandíjának kifizetésével hívta föl magára a köz figyelmét. Brüllt a hatalmas atyai vagyon kezelése kevésbé, az MTK felvirágoztatása és a hazai sportélet csúcsára juttatása annál inkább érdekelte. (Az ő esete alighanem a szellemi–lelki haszonra törő sportvállalkozóé.) Ezért sem lehetetlen, hogy „magánzó”-ként vett 100 darab (20 000 korona értékű) részvénye mellett az MTK által jegyzett 121 800 korona értékű 609 darab részvényt is ő fizette ki, habár bizonyítékra a részvénytársaság iratai között nem leltem.⁶² Ami bizonyos, hogy a saját és az egyesület részvényjegyzésénél is az ő aláírása olvasható.

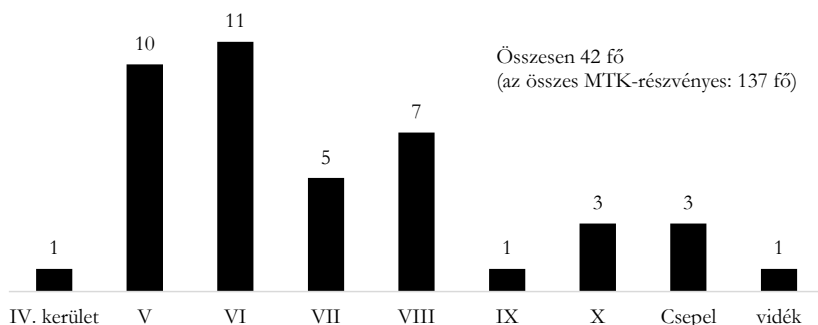
Az üzleti szféra és a stadionépítő-ipar képviselőinek vállára nehezedett tehát a Magyar Testgyakorlók Köre Hungária úti, az FTC Üllői úti stadionjánál első körben színvonalasabbra és drágábbra sikerült pályája. Sajátos egyébként, hogy mennyi „fiút”, azaz vagyont és nevet szerzett apák, fivérek mellett felnőtt férfit találunk az MTK-s nagyrészvényesi körben: Brüll, Schreyer, Rosenberg, de még tán Wellisch Arnold és Heteés Antal is közéjük sorolható. Ezen fölül az FTC stadionépítésének politikai kampányokban edződött nagyrészvényesi gárdájával összevetve az MTK részvényes vezetői valamivel szorosabban kötődtek a sportélethez és az anyaklujukhoz. A nagyrészvényesek magáncégekbeli érdekeltségei összefüggettek a magántisztviselői réteg látványos bevonódásával is a stadionfinanszírozó akcióba – a céges kapcsolathálókat aktiválása az ő köreiket könnyedén elérhette. Persze az is lehetséges, hogy már korábban is az MTK (és akár Vázsonyi Vilmos ideái) mögött sorakozott föl a Lipótvárostól a Józsefvárosig húzódó utcák ipari, pénzügyi, kereskedelmi magánvállalkozásainak féhérgalléros népe.

negyvenéves, rokonszenves ember, aki kora fiatalságától a legelőkelőbb bécsi és budapesti körökben szívesen látott vendég volt. [...] Rosenberg könnyelmű életmódja volt az oka, hogy másfél év előtt elhagyta a felesége és hazaköltözött az édesanyjához.” A válás után az idősebb Rosenberg megfosztotta fiát cégtársi címétől, és Németországba küldte. – Budapesti Hírlap, 1913. szeptember 26. 10.

⁶¹ Nem minden FTC-részvényesnek nyílt módja ezen a „lunch”-ön mulatni: Wellisch az asztalnál „keresetlen szavakban emlékezett meg mindazokról, akik a pálya létesítése körül érdemeket szereztek, majd Springer Ferenc elnök végigkalauzolta a vendégeket, akiknek soraiban ott láttuk: a kerület képviselőjét: Jakabffy Ferencet, Toperczér Kálmán előljárót, botfai Hűvös Ivánt, Köncs Boldizsár dr.-t, továbbá Helvey, Herz, Machlupp, Zwack részvénytársasági igazgatósági tagokat és másokat. [...] A társaság kedélyes hangulatban sokáig együtt volt, és csaknem a délutáni matchek kezdetéig ott maradt Bárczy polgármester is.” – Az Ujság, 1911. február 14. 19.

⁶² Brüll Alfrédrol összefoglalóan lásd *Baráth K.*: „Gegenpressing” i. m. 125–127.

6. ábra A Magyar Testgyakorlók Köre Sportpálya Részvénytársaság részvényjegyzői közül a magántisztviselők jellemző adatai (fő): kerületi illetőség 1912-ben

Forrás: BFL VII.2.e 3313 (1915), Magyar Testgyakorlók Köre Sportpálya Rt. (1912–1933).

7. ábra A Magyar Testgyakorlók Köre Sportpálya Részvénytársaság részvényjegyzői közül a magántisztviselők jellemző adatai (fő) 1912-ben

Összesen 42 fő
(az összes MTK-részvényes: 137 fő)

Forrás: BFL VII.2.e 3313 (1915), Magyar Testgyakorlók Köre Sportpálya Rt. (1912–1933).

Összegzés

A modern, szabálykönyvek és egyesületi keretek közt úzótt sport, azon belül is a labdarúgás rendkívüli népszerűsége tett szert a 20. század elején Európában. Elsősorban ez a történeti fejlemény teremtette meg az igényt a városok nyilvános teréből kiszakított, lépcsőzetes lelátókkal felszerelt sportlétesítmények, azaz a stadionok megépítésére, ahol a szurkolói csoportok és a játékosársadalom többszintű elhatárolása és fegyelmzése zajlott és zajlik ma is. A korabeli sportegyesületek Skóciától Budapestig üzleti, leginkább részvénytársasági formában valósították

meg ezt az igényt, ily módon gyűjtve maguk köré a kisebb és a tehetősebb támogatókat is, hogy civil forrásból biztosítsák a pályaépítéshez szükséges tőkét, amely egyben a banki hitelfelvétel alapját is képezte.

Miért adtak pénzt magánemberek a stadionépítésre? Egy efféle adakozó mecénásnak nevezhető-e? Mind a Ferencvárosi Torna Club és a Magyar Testgyakorlók Köre részvénytársaságának fővárosi társadalma, mind az egykorú külföldi példák arra mutatnak, hogy az adakozás hátterében leginkább a közvetett haszonszerzés mozgatórugói rejtettek. E haszon sokféle lehetett a konkrét politikai célok elérésétől az átalakuló helyi közösség identitásának, a lokálpatriotizmusnak, a város imázsának erősítésén túl a győzelmi vágy kielégítéséig vagy az életcél megtalálásáig stb. A közvetett haszonvétel középpontba helyezése miatt fontos kiemelni, hogy a társadalom történetének emez idő- és témaszegletében a mecénásé helyett helyesebb inkább a társadalmi vállalkozó fogalmával élni, pontosabban a társadalmi sportvállalkozóval.

Összevetve az FTC és az MTK pályaépítő részvénytársaságainak lokális és foglalkozásbeli kötődéseit, úgy találjuk, hogy előbbi túlnyomórészt egy kerület, a Ferencváros tehetősebbjeit mozgatta meg, közülük is elsősorban a közszféra képviselőit (kiváltképp a főváros hivatalnokait), illetőleg a helyi politika vezéralakjait. Fontos támogatói csoport volt az iparosoké is, akiknek a szerepvállalásában nagy súllyal eshetett latba a politikai indíttatás, konkrétan a részvényjegyzéssel egyidőben zajló parlamenti képviselőválasztás. Miközben az iparosok az MTK részvénytársaságában is jelentős számban képviseltették magukat, az MTK-stadion ügye leginkább a gazdasági szférában tevékenykedőket mozgatta meg, köztük is főként a magántisztviselők jellegadó csoportját. (A 6. és 7. ábra e csoport néhány sajátosságát mutatja: kerületi illetőségüket, sportegyleti kapcsolódásukat, iparági hovatartozásukat, cégen belüli pozíciójukat.) Ami az MTK pályarészvényeseinek kerületi viszonyait illeti, ott elsősorban VII., valamivel kisebb arányban V., VI. és VIII. kerületi illetőségeket találunk. Ha a stadionépítés támogatása mögötti motivációkat keressük, az FTC-nél a futballcsapat kiemelkedő sikereinek és ebből következő népszerűségének politikai tőkésítésére és helyi szintű közösségidentitás-építő erejére egyformán gyanakodhatunk. Bár a politikai mozzanat az MTK támogatásában is szerepet játszhatott, feltételezésem szerint a sport, azaz az FTC-vel való versengés és az egyesületi kötődés (vagyis a kötődés az egyesület reprezentálta imaginárius közösséghez) inkább ösztönözhetette a támogatókat, amit az MTK legnagyobb részvényes volta is jelez. A pályarészvényesek társadalmának szemrevétele végén, utolsó tanulság gyanánt rámutathatunk arra, hogy az első hazai stadionok ügyére tisztviselők és iparosok, ügyvédek és kereskedők – azaz a budapesti polgárok – egyaránt szívesen áldoztak. Ugyanakkor a főnti csoportok áldozatkészségüket nem egyazon mértékben fejezték ki az egyesületek irányába, és e téren különösen a köz- és a magántisztviselők csoportjának érdeklődésében tapasztalható szembeszökő eltérés.

STADIUMS FROM PUBLIC DONATION
Supporters of Early Football Grounds in the History of FTC and MTK, 1909–1912

By Katalin Baráth

SUMMARY

Sport as pursued according to set rules and within an institutional framework, especially football, became exceptionally popular in Europe in the early twentieth century, and this popularity created the demand for the establishment of sports institutions detached from the public space of the city, furnished with terraced stands (stadiums), where the multi-level separation and disciplining of supporting groups and players' society has been going on ever since. Early sports associations channelled this demand into a business form, most frequently its limited company version, so gathering well-to-do supporters, in order to provide the capital needed to construct stadiums from civil sources, which simultaneously served as the basis for bank loans.

The society backing the limited company behind the Ferencváros Athletic Club (FTC) and the Hungarian Athletes' Circle (MTK), and the contemporary foreign cases alike seem to show that donation was chiefly motivated by the hope of indirect gain. This gain could be of various shapes, from the accomplishment of concrete political goals through the strengthening of the identity of a local community, of local patriotism or the image of the city, to the simple satisfaction of the desire to win. This centrality of gain has led the author to favour the concept of social (sports) entrepreneur instead of that of patron in the analysis.

Róka Enikő

AZ ÉRTÉKHALMOZÁS CSENDES ÉVTIZEDEI

A Fővárosi Képtár története, 1959–1989

Ha e tanulmány alcímét egészen pontosan akarnánk megfogalmazni, az a következőképpen hangzana: az első Fővárosi Képtár megszüntetése, a képzőművészeti gyűjtés újrakezdése, a második Fővárosi Képtár előtörténete és újraalapítása. E körülményes – és épp ezért elvetett – alcím egyes elemei pontosan követik a 20. század második felének radikális politikai fordulatait, melyek a múzeumügyre, és így az egyes gyűjtemények sorsára is döntő hatással voltak. Történetünk illeszkedik a törések ellenére megőrzött szellemi folytonosságnak és a többszöri újrakezdéseknek a hazai intézménytörténetből jól ismert narratíváiba.

A tanulmány a gyűjteményre mint történeti és szellemi konstrukcióra koncentrálnak.¹ Példákon keresztül igyekszik megrajzolni a lehetőségeket, az irányokat és az összefüggéseket, nyomon követni azt a folyamatot, ahogyan a gyűjtemény kialakításában a várostörténeti szempont mellett egyre hangsúlyosabb szerepet játszott a művészettörténeti kánon, és ezzel több évtized szisztematikus munkájának eredményeként létrejöhett az ország egyik legjelentősebb képzőművészeti gyűjteménye. A tanulmány megírása során alapvetően elsődleges forrásokra támaszkodtam, a múzeumi adattárban, irattárban megőrzött, korábban nem kutatott dokumentumokra, emellett a bekerült és megőrzött tárgyak nyomán igyekeztem körvonalazni két markánsan elkülönülő muzeológus generáció szemléletmódját és három évtized gyűjtéstörténetét.

Szerzői pozícióm nem független, 2014–2023 között magam is vezetőként dolgoztam a Budapesti Történeti Múzeum (BTM) tagintézményében, a Kiscelli Múzeumban, azon belül a Fővárosi Képtárban. Személyes érintettségem okán az időhatárokat szűkebbre szabtam, s saját működésem kezdetéhez képest negyedszázaddal korábban lezárom vizsgálódásaim körét.

Előzmények

Budapest képzőművészeti mecenatúrájának kezdetei a városeyesítés utáni évekre datálódnak. Kezdetben a városi közügyek terén érdemeket szerzett személyek arcképeit és városképeket gyűjtötte a főváros, majd a századforduló felé közeledve

¹ A kutatás kiindulópontja egy, a Fővárosi Képtár gyűjteményéből 2022-ben Balatonfüreden, a Vaszary Galériában megrendezett kiállítás és annak katalógusa volt. – Rippl-Rónai Józseftől Maurer Dóráig. Válogatás a Fővárosi Képtár modern gyűjteményéből. Kiállítási katalógus. Szerk. Árvai Mária – B. Nagy Anikó – Róka Enikő. Balatonfüred 2022.

már a korszak képzőművészeti kánonjába illeszkedő történeti és zsánerképeket is vásároltak. Műpártoló programjukban megfogalmazták a fiatal művészek támogatásának szándékát, pályázatokat írtak ki látképek, szobrok, emlékművek elkészítésére. Bárczy István főpolgármesteri időszakára tehető a főváros tudatos, modern képzőművészeti gyűjteményezési koncepciójának kialakítása, melyben nagy szerepet játszott a „székesfővárosi műtárgyak gondozójának” funkcióját betöltő Márffy Ödön festő. A távlati cél egy fővárosi modern galéria létrehozása volt, erre azonban csak a két világháború között kerülhetett sor, azt követően, hogy 1928-ban megvásárolták a Károlyi-palotát. Az 1932 novemberében született törvényhatósági tanácsi határozat elrendelte a Fővárosi Képtár létesítését a Károlyi-palotában a „székesfőváros már meglévő anyagából”.

A képtár első igazgatója Csánky Dénes lett, az ő rendezésében nyílt meg 1933-ban a Károlyi-palotában Budapest Székesfőváros Képtárának első kiállítása.² 1935-ben a Szépművészeti Múzeumba távozó Csánky Dénestől a képtár vezetését az 1932-től beosztott muzeológusként dolgozó, kiváló képességű Kopp Jenő vette át. Kopp a 19. század végétől a mindenkori jelenig tartó gyűjtésben teljességre törekedett. A művészeket három csoportra osztotta, s a konzervatívok, az egykor forradalmi, ám „mára már lehiggadt” idősebb nemzedék, valamint a „még kiforratlan” egészen fiatalok műveinek a gyűjtését – legalábbis elvileg – egyaránt fontosnak tartotta.³ Valójában azonban sok kortársához hasonlóan ő is tartózkodott a szélsőségektől, s a „túlzásoktól mentes”, mértéktartó modernizmus, az „öszinteség” és egyéni hangnem képviselését látta Mednyánszky László, Szinyei Merse Pál, Ferenczy Károly, a fiatalabbak közül pedig Bernáth Aurél vagy Aba-Novák Vilmos munkásságában.⁴

A Fővárosi Képtár szerzeményezési programjában mérvadó volt a főváros álláspontja, mely szerint nem kívánt a Szépművészeti Múzeummal rivalizálni. Tudomásul véve az állami gyűjtemény elsőbbségét, Kopp Jenő már beosztottként is rendszeresen konzultált a Szépművészeti Múzeum egykori igazgatójával, Petrovics Elekkel, majd Csánky vezetése alatt is folytatódott a két múzeum együttműködése. Ez a gyakorlatban azt jelentette, hogy a „beérkezett mesterek” főműveit a Szépművészeti Múzeum, olyan jelentős alkotásait pedig, melyek valamilyen

² *Erdei Gyöngyi*: Műpártoló Budapest 1873–1933. (A város arcai) Bp. 2003. 5–96.; *Földes Emília*: A Fővárosi Képtár története és gyűjteménye 1890–1945. Bp. 1998. 8–15.; *Földes Emília*: A mecénás főváros. A Fővárosi Képtár. A Budapest Galéria és a Fővárosi Képtár kiállítása. Kiállítási katalógus. Szerk. Fitz Péter. Bp. 2014.

³ *Kopp Jenő*: Budapest Székesfőváros új szerzeményeinek kiállítása. Magyar Művészet 13. (1937) 1. sz. 15–36.; *Uő*: A Fővárosi Képtár kiállítása. Városok Lapja 36. (1941) 9. sz. 102.; *Uő*: A harmadik nemzedék. Magyar Művészet 15. (1948) 2. sz. 95–98.

⁴ *Kopp Jenő*: A Fővárosi Képtár képei. Bp. 1943; *Földes E.*: A mecénás főváros i. m. 108–111.; *Földes E.*: A Fővárosi Képtár története i. m. 15–16.

okból kifolyólag a Múzeum számára érdektelenek voltak, a Székesfővárosi Képtár vásárolta meg.⁵ A két gyűjtemény tehát az összehangolt munka eredményeként mintegy kiegészítette egymást.

Megszüntetés és újakezdés

Noha Kopp Jenő 15 éven keresztül folytatott gyűjteményfejlesztési és kiállítási programja kiemelkedő volt, 1947-ben politikai tisztogatás áldozata lett, elbocsájtották, s helyét a Szépművészeti Múzeumból érkező, a Magyar Kommunista Párthoz kötődő Pogány Ödön Gábor (1916–1998) vette át. Az átadás-átvétel nem zajlott zökkenőmentesen, a leltárak nem egyeztek, az anyagot újra fel kellett mérni.⁶ E munka során ismerhette fel Pogány, hogy a Szépművészeti Múzeum és a Fővárosi Képtár magyar művészeti anyaga együtt egy új, önálló nemzeti képtár alapja lehet. A Nemzeti Galéria létrehozására irányuló első tervek a negyvenes évek végén fogalmazódhattak meg, Pogány képtári működése idején, majd 1950-ben utódja, Végvári Lajos terjesztette be ezeket a Népművelési Minisztériumnak.⁷

1949-ben létrehozták a Múzeumok és Műemlékek Országos Központját (MMOK), ami lényegében a múzeumok államosítását jelentette.⁸ Az egykori Székesfővárosi Múzeumot 1949-ben állami tulajdonba vették, 1950-tól a Fővárosi Képtár várostörténeti vonatkozású képeit⁹ – több mint ezer tárgyat – elkezdték átadni a Székesfővárosi Múzeumnak, melyet 1951-ben Budapesti Történeti Múzeumnak (BTM) neveztek át.¹⁰ 1950–1953 között a MMOK igazgatóhelyettese Pogány Ödön Gábor lett, és ide került a Fővárosi Képtár is, ami megkönynyítette, hogy 1953-ban a képtár a Szépművészeti Múzeum kezelésébe kerüljön át. 1953-ban az államosításban kulcsszerepet játszó MMOK megszűnt, Pogány egy rövid időre a BTM igazgatóhelyettese, majd 1956-tól a Szépművészeti Múzeum főigazgató-helyettese lett. Ebből a pozícióból érte el 1957-ben a Magyar

⁵ *Földes E.*: A mecénás főváros i. m. 107.

⁶ Budapest Főváros Levéltára (a továbbiakban BFL) IV.1409.c Polgármesteri Ügyosztályok Központi Irattára, 1948. XI. 3803. Jelentés a Központi számvevőség V. ügyosztályának a Fővárosi Képtár Igazgatóságánál 1948. január 13 – április 7. között tartott leltári vizsgálatáról.

⁷ *Sinkó Katalin*: Nemzeti Képtár. „Emlékezet és történelem között”. A Magyar Nemzeti Galéria Évkönyve / Annales de la Galerie Nationale Hongroise 2008. Bp. 2009. 61.; *Földes E.*: A mecénás főváros. i. m. 131.

⁸ 1949. évi 13. sz. törvényerejű rendelet. VIII. fejezet – Magyar Közlöny, 1949. nov. 16. 23.; *K. Végvári Lajos*: A Budapesti Történeti Múzeum az alapítástól az ezredfordulóig. Szerk. Bodó Sándor. (Monumenta Historica Budapestiensia XI.) Bp. 2003. 81.

⁹ *Földes E.*: A mecénás főváros i. m. 139.

¹⁰ Budapesti Történeti Múzeum (a továbbiakban BTM) Régészeti Adattár, Archiv igazgatási iratgyűjtemény, Középkori Osztály iratai. KOia 1951-112. A Múzeumok és Műemlékek Országos Központja levele Dr. Gerevich László főigazgatónak, 1951. márc. 29. Itt szeretném megköszönni Éder Katalinnak és Ternovác Adélnak a kutatáshoz nyújtott segítségét.; *K. Végvári Lajos*: A Budapesti Történeti Múzeum i. m. 97.

Nemzeti Galéria (MNG) megalapítását a Fővárosi Képtár gyűjteményének és a Szépművészeti Múzeum magyar anyagának egyesítésével.¹¹

Nem telt bele sok idő, és a fővárosi képzőművészeti gyűjtemény hiánya lépésre ösztönözte a budapesti városvezetést. Egy 1961-ben keletkezett jelentés tanúsága szerint a Fővárosi Tanács Népművelési Osztálya már 1956-tól vásárolt műveket kortárs alkotóktól, ám a „[...] gyűjtési profil akkor még nem volt pontosan körvonalazva. A vásárlásokat egy általános érdekű, modern képzőművészeti gyűjtemény igénye jellemezte.”¹² A szórványosan fennmaradt, hiányos és a szerzeményezés pontos idejét nem jelölő jegyzékek alapján valóban nem rajzolódik ki koncepció: tájképek, portrék, csendéletek egyaránt megtalálhatóak voltak az anyagban. Ezeket a műtárgyakat 1958-ban átadták a Budapesti Történeti Múzeumnak, státuszukat azonban rendezni kellett, így az igény és a szükség egyaránt szerepet játszott a gyűjtemény létrehozásában és a következő években a hosszútávú koncepció kialakításában.

A Fővárosi Tanács 1959. december 18-án tárgyalta azt a Budapest kulturális tevékenységéről szóló jelentést, amely a képtári gyűjtemény újraalapítása szempontjából döntőnek bizonyult. Dr. Gyalmos János, a Fővárosi Tanács Végrehajtó Bizottságának elnökhelyettese által felolvasott előterjesztésben a kultúrát harci fegyverként értelmező ideologikus keretben és ennek a propagandisztikus funkcionak alárendelve jelent meg a képzőművészet, s célként Budapest szocialista fejlődésének művészi megörökítése fogalmazódott meg. „Képzőművészeti jellegű intézménnyel a Fővárosi Tanács nem rendelkezik. [...] Hiányként kell megemlítenünk, hogy a főváros nem tudja befolyásolni a festőművészeket Budapest életét, szocialista fejlődését, szocializmust építő dolgozóinak életét ábrázoló művek alkotásában. Megismétlődő pályázatok útján el kell érniünk, hogy a Budapesti Történeti Múzeum keretében Budapestre vonatkozó képzőművészeti gyűjtemény kialakuljon.”¹³ Egy ennek nyomán rendezett zártkörű vitát követően a Fővárosi Tanács határozatában képzőművészeti pályázatok kiírását és egy új képzőművészeti gyűjtemény létrehozását döntötte el: „A tanács [...] utasítja a végrehajtóbizottságot, hogy hirdessen pályázatot [...] olyan képzőművészeti alkotásokra, amelyek a főváros mai életét, a fővárosban folyó építőmunkát, a fővárosi dolgozók mindennapi életét szocialista-realista módon tükrözik és törekedjék ilyen tartalmú gyűjtemény létrehozására.”¹⁴ Ekkor még nem merült fel a történeti anyag szerze-

¹¹ *Földes E.*: A mecénás főváros. i. m. 123–143.; *Sinkó K.*: Nemzeti Képtár i. m. 51–71.

¹² BTM Régészeti Adattár, leltározatlan iratanyag (a továbbiakban: BTM RA ia.), Bertalan Vilmos: A Budapesti Képzőművészeti Gyűjtemény helyzete és fejlesztési terve, 1961. máj. 23. 6–7.

¹³ BFL XXIII.101.a.1. Budapest Főváros tanácsülések jegyzőkönyvei. Jegyzőkönyv Budapest Főváros Tanácsának 1959. december 18-án megtartott rendes üléséről, 46–47., 69–71.

¹⁴ Uo. 165/1959 határozat, 186.

ményezése, és a hangsúly kizárólag kortárs művek megalkotásának támogatására, valamint azok gyűjtésére helyeződött: az 1956-tól működő, ám valószínűleg inkább személyes kapcsolatokon, semmint bármiféle koncepción alapuló fővárosi képzőművészeti mecenatúrának kívántak jogi és végre szakmai keretet adni.

Budapest Főváros Tanácsának 1959. december 18-án hozott döntése nyomán újra létrejöhett a képzőművészeti gyűjtemény, egyelőre a Budapesti Történeti Múzeum Újkori Osztályán belül, helyileg a Kiscelli Múzeumban.¹⁵ 1960 decemberében az MNG és a BTM közösen szervezett egy kiállítást *A felszabadult Budapest művészete* címmel a Magyar Nemzeti Galéria Kúria-beli épületében, és erről a tárlatról az új fővárosi gyűjtemény számára már bőven vásároltak kortárs képzőművészeti anyagot.¹⁶ Emellett – szintén az 1958. decemberi határozat szellemében – a Fővárosi Tanács kiírt egy kortárs képzőművészeti pályázatot is, „a főváros életével összefüggő képzőművészeti alkotásokra”, ezzel mecénásként újabb művek létrehozását is lehetővé tette. A pályázati anyagból szintén válogattak a kiállításra, és ezek részben később be is kerültek a gyűjteménybe.¹⁷ A Nemzeti Galériában megrendezett kiállítást követően 1961 májusában a Kiscelli Múzeumban nyílt meg azonos címmel ennek a tárlatnak a második verziója, ahol a főváros által nemrég megvett műtárgyakat is láthatta a közönség.¹⁸

Nem szorul különösebb magyarázatra, hogy négy évvel az 1956-os forradalom után a „felszabadulás” 15. évfordulójának kiemelt emlékezet- (és felejtés)politikai jelentősége volt, s a kulturális programok megszervezésében az állami szervek és a tanácsok szorosan együttműködtek. Ebbe illeszkedett *A felszabadult Budapest művészete* kiállítás, melynek katalógusába a bevezetőt ugyanaz a Pogány Ödön Gábor írta, akinek döntő szerepe volt a Magyar Nemzeti Galéria megalapításában, a képtár anyagának elvételében.¹⁹ Pogány immár a Magyar Nemzeti Galéria

¹⁵ A jogelőd Székesfővárosi Múzeum városábrázolásait és a várostörténeti jelentőségük okán megszerzett műalkotásokat a Kiscelli Múzeumban őrizték, amely fővárosi tulajdonban volt, és a Székesfővárosi Múzeum részeként funkcionált. Ezeknek az alkotásoknak a nagyobb része sosem tartozott az egykori Fővárosi Képtár anyagába, mindig is a Székesfővárosi Múzeum gyűjtése volt, ezért az intézményi kontinuitás miatt a Budapesti Történeti Múzeum őrzésében maradt. Egy kisebb részt pedig a Fővárosi Képtár művészi szempontból nem elég magas minőségűnek, de várostörténetileg érdekesnek minősített anyagából az MNG-be való beolvasztás előtt, 1950-től átadták a BTM-nek. Az 1950–57 között zajló gyűjteményi átszervezések alapos kutatása eddig nem történt meg.

¹⁶ Ezekre a vásárlásokra a főváros 280 000 Ft-ot biztosított a múzeumnak. – Kiscelli Múzeum – Fővárosi Képtár irattára (a továbbiakban: KM–FKI) Képzőművészeti vásárlások 280 000 Ft felirátú dosszié

¹⁷ Egy fennmaradt jelzetlen és datálatlan irat szerint a pályázatra 264 mű érkezett be, a Képzőművészeti Alap zsűrije ebből 88-at vélt bemutatásra alkalmasnak. – KM–FKI Képzőművészeti vásárlások dosszié; Esti Hírlap, 1960. szeptember 13. 2.

¹⁸ KM–FKI Képzőművészeti vásárlások dosszié; Esti Hírlap, 1960. november 19. 2.

¹⁹ Pogány Ödön Gáborról lásd *K. Végh K.*: A Budapesti Történeti Múzeum i. m. 214., 217., 221.; *Sinkó K.*: Nemzeti Képtár i. m. 61–75.; Magyar múzeumi arcképcsarnok. Szerk. Élesztős László – Bodó Sándor – Viga Gyula. Bp. 2002. 708–709.; *Földes E.*: A mecénás főváros i. m. 122., 132–143.

első főigazgatójának rangos és megdönthetetlen pozíciójából, a kiemelkedő művészettörténeti jelentőségű első képtári gyűjtemény birtokában megengedhette magának, hogy Budapest sajátos művészeti profilja mellett érveljen, s ezzel alátámassza az új budapesti képzőművészeti gyűjtemény létjogosultságát. Véleménye szerint a főváros nemcsak a pezsgő művészeti közélet, kiállítási nyilvánosság miatt játszott jelentős szerepet a 19–20. századi képzőművészet alakulásában, de „ez a folyamat elképzelhetetlen lett volna Budapest forrongó atmoszférája, az erősödő munkásmozgalom és a hozzá csatlakozó demokratikus értelmiség intellektuális központjának befolyása nélkül”. Az ízlésbeli és politikai radikalizmus nézete szerint itt kapcsolódott össze, s ebben rejlik sajátossága: „A szocialista realizmus legbecsesebb tradícióit a főváros teremtette meg, nem túlzás tehát legújabbkori képzőművészetünk legfejlődőképesebb törekvéseit »budapesti iskola« néven összefoglalni.”²⁰ Ennek alátámasztására az 1950-es évek közepétől megváltozó, a modernizmus egyes elemeit és művészeit elfogadó kánon szellemében a Nyolcak művészcsoporthoz, Derkovits Gyula és a Szocialista Képzőművészek Csoportjának példáját emelte ki, majd külön kitért a felszabadulás utáni időszak monumentális műfajaira.²¹ Ez utóbbiak Pogány érvelésében Budapest képzőművészeti jelentőségének máig tartó folytonosságát mutatják, s mint látni fogjuk, hamarosan a múzeum gyűjteménygyarapításának is a fókuszába kerültek. Az 1959. évi tanácsi határozathoz képest újdonság Pogány szövegében az elődök, a két világháború közötti, korábban formalistának bélyegzett modern alkotók beemelése, s ezzel Budapest művészetére vonatkozóan a 19. századtól és különösen a századfordulótól kontinuos és rendszerkompatibilis (művészet)történeti narratíva megteremtése. Felmerülhet a kérdés, hogy Pogány pálfordulásának mi lehetett az oka. Bár egyértelmű forrásunk erre vonatkozóan nincsen, sejthető, hogy az új ideológiai alapokon létrehozandó gyűjtemény az ő helyzetét már nem rendíthette meg, sőt, bizonyos értelemben biztonságot is adhatott. Pogány, aki a negyvenes évektől számos változást élt meg a múzeumügyben, aktív szereplője volt a gyűjteményi átrendezéseknek, pontosan tudta, hogy jobb, ha a főváros egy második, saját múzeuma kezelésében lévő gyűjteményt épít, mert ezzel biztosítható, hogy

²⁰ A felszabadult Budapest művésze. Kiállítási katalógus. (A kiállítást rendezte: Bertalan Vilmos, Csap Erzsébet, Kovács Ferenc, Pogány Ö. Gábor, Polgár Károly és Szabó István.) Összeáll. Csap Erzsébet. Bp. 1960. 5–7.; *Seenger Ervin*: Az Újkori Osztály – Kiscelli Múzeum – története. In: Tanulmányok Budapest Múltjából XVI. Szerk. Tarjányi Sándor. Bp. 1964. 40.

²¹ Ennek paradigmátikus példája az 1956–57 körül nyugvópontonra jutott Derkovits-vita. Lásd *Timár Árpád*: Derkovits-vita, 1954–56. In: *Artes Salubres V. Derkovits Gyula centenáriuma*. Szerk. Lőrincz Zoltán. Szombathely 1994. 37–51.; *Standaesky Éva*: Kisajátítások. Derkovits a változó időben. In: *Derkovits. A művész és kora*. Szerk. Bakos Katalin – Zwickl András. (A Magyar Nemzeti Galéria kiadványai 2014/2.) Bp. 2014. 122–135.

a kultúrpolitikai pozíciókban beállt esetleges változások se módosítsák a létrejött és számára tökéletesen megfelelő status quot.

Az MNG-vel való együttműködés, a kultúrpolitikai és ideológiai legitimáció, valamint a sikeresen megrendezett tárlat nem maradt hatástalan. A kiállítás előkészítése és megvalósítása során felélénkült az egyeztetés a Fővárosi Tanács Népművelési Osztálya és az alá tartozó BTM között, a kezdeti gyűjteményépítési koncepció finomodott és kibővült. A fennmaradt iratokból úgy tűnik, kétféle álláspont feszült egymásnak. Bertalan Vilmos (1911–1985), a BTM Újkori Osztályának vezetője a korábbi (1956–1961 közötti) gyűjtési elveket kárhoztatta, mert azokat szerinte „bizonyos fokig egy szűkkörű »városi« szemlélet korlátozta”,²² ezzel szemben a Népművelési Osztály számára 1961. május 23-án benyújtott *A Budapesti Képzőművészeti Gyűjtemény helyzete és fejlesztési terve* című elaborátumában a művészet és társadalom összefüggéseit hangsúlyozta a főváros történeti kontextusában. Bertalan Pogánnal szorosan együtt dolgozott *A felszabadult Budapest művészete* kiállításon, és sejtetően képzőművészeti kérdésekben vallott nézeteik sem álltak távol egymástól. A gyűjtés irányai kapcsán így fogalmazott: „A szigorúan értelmezett várostörténeti szemlélettől el is tekinthetünk azoknál a művészeknél, akiknek működése egyrészt szorosan Budapesthez kapcsolódik, másrészt ha művészettörténeti jelentőségük, az adott történeti pillanatban betöltött haladó szerepük ezt indokolja.”²³ Bertalan tehát – óvatosan ugyan, és a kultúrpolitikai szempontból értelmezhető „haladó” kifejezés mögé bújtatva, de – ezzel teret nyitott a gyűjtési program kitágítása előtt, kérdés már csak az volt, hogy ezt elfogadja-e a Fővárosi Tanács.

A budapesti kulturális jelentést 1959-ben benyújtó Dr. Gyalmos János Bertalan Vilmossal szemben a múzeum urbanisztikai jellegének megtartása mellett érvelt. A Fővárosi Tanács Népművelési Osztálya Képzőművészeti Csoportjának 1961. június 8-án megrendezett kibővített értekezletén Dr. Gyalmos egyértelműen megfogalmazta, hogy a múzeumnak a „Budapest a művészetben” témához megfelelő anyaggal kell rendelkeznie, vagyis a városábrázolások és a városban megjelenő alkotások begyűjtése a fő feladata. A koncepcionális eltérések mellett az időhatárok kérdése is felmerült, s Bertalan az ülésen nyíltan rá is kérdezett: „van-e mód 1945 előtti anyagok beszerzésére?” Mivel az 1959-es határozatban csak kortárs képzőművészeti pályázati anyag szerepelt, ez döntő jelentőséggel bírt a jövőre nézve. A budapesti köztéri szobrászat múzeumi archiválásának feladata és a város monumentális építészeti dekorációinak megőrzése billentette át a döntéshozókat,

²² BTM RA ia. Bertalan Vilmos: Helyzetjelentés a szintetikus feldolgozási feladatok terén való előrehaladásról, 1961. máj. 15. 2.

²³ BTM RA ia. Bertalan Vilmos: *A Budapesti Képzőművészeti Gyűjtemény helyzete és fejlesztési terve*, 1961. máj. 23. 4–5.

és ezzel megnyílt az út az 1945 előtti tárgyak szerzeményezése felé. „Nem csak az élőművészet gyűjtése a cél. Törekedni kell, hogy a köztéri szobrok kismintái, valamint az épületdíszítések vázlatai teljes számban a múzeum anyagában legyenek” – jegyezte meg Gyalmos, aki végül finoman visszavonulva, a gyűjtőkör meghatározásának szakmai döntését a BTM felelősségi körébe utalta. Az ülés összefoglalása szerint a jelenlévők egy – pontosan nem értelmezett „urbanisztikai jelleg kialakítására” hivatott – vásárlási bizottság felállítása mellett voksoltak, elhárítva magukról a felelősséget. Még egy pont szerepelt a végszóban: meg kell teremteni a szervezeti előfeltételeket ahhoz, hogy a múzeum „helyi történeti múzeumává” váljon.²⁴

De mit akart valójában Bertalan, amikor javaslatában szélesebb keretet és perspektívát adott a gyűjtésnek? Fenti programadó írásában utalt a nagy elődre, a Fővárosi Képtárra, és annak rekonstrukcióját lehetetlennek ítélte: „A Fővárosi Képtár megszűnésével támadt hiányt pótolni alig lehet, ami a felszabadulás előtti korokat illeti. Így egy általános érdekű – a Magyar Nemzeti Galériával azonos profilú – magyar képzőművészeti gyűjteményt létrehozni nem lehet.”²⁵ Realistának tűnő kijelentése ellenére a következő évtizedek fejlesztései épp az ellenkezőjét támasztják alá: valójában egy olyan országos gyűjtemény építését indította el, amely – ahogyan az egykori Fővárosi Képtár is – két évszázad magyar művészetét ölelte fel.²⁶ Nem szorul magyarázatra, hogy a kultúrpolitikai kontextus, a normák és az elvárások eltértek a két világháború közötti korszaktól, és nem csak a kortárs művészet tekintetében. Így pontos rekonstrukcióról nem beszélhetünk, de – mint látni fogjuk – az új gyűjtemény a következő évtizedek során szellemileg jelentős részben az elődintézmény értékeit vitte tovább. Az MNG-vel párhuzamosan formálódó gyűjtést a mindvégig hangsúlyozott Budapest-fókusz legitimálta, de e címszó alatt jelentős részben más irányt szabtak a gyarapításnak. Már 1960-ban nekiláttak, majd a következő időszakban szisztematikusan folytatták olyan 19. és 20. századi nem kortárs művek szerzeményezését, amelyek a korszak képzőművészeti kánonját tükrözték, és sokkal inkább az MNG gyűjtőkörébe illettek volna.²⁷ Ezek nem kapcsolódtak sem a szorosan, sem a tágan értelmezett Budapest tematikához, hacsak nem annyiban, hogy minden művész

²⁴ BTM Régészeti Adattár, Intézménytörténeti dokumentációs gyűjtemény (a továbbiakban: BTM RA M.) 321/1961. Jegyzőkönyv a Budapesti Történeti Múzeum Újkori Osztályán 1961. június 8-án, a Fővárosi Tanács Népművelési Osztálya Képzőművészeti Csoportjának kibővített csoporttervezetéről.

²⁵ BTM RA ia. Bertalan Vilmos: A Budapesti Képzőművészeti Gyűjtemény helyzete és fejlesztési terve, 1961. máj. 23. 4–5.

²⁶ *Földes Emília*: Bevezető. In: Új szerzemények a Budapesti Történeti Múzeum Fővárosi Képtárában. 1985–1995. Bp. 1995. oldalszám nélkül.

²⁷ BTM Régészeti Adattár, Kiscelli Múzeum iratanyaga (a továbbiakban: BTM RA KMia.) 127/1960. Budapesti Történeti Múzeum – Kiscelli Múzeum 1960. II. félévi munkaterve.

megfordult, hosszabb-rövidebb ideig működött vagy kiállított pályája során a fővárosban. Néhány tipikus példát hadd említsek ebből a korszakból. 1961 végén megvásárolták Mednyánszky László *A fronton* című olajképét, mely az indoklás szerint „a művész önarcképe is egyben, csak városképekből álló Mednyánszky gyűjteményünk mellett hézagpótló”, valamint Székely Bertalan *V. László és Czillei* egyik kisebb verzióját, mely „a művész Múzeumunkban őrzött alkotásait szerencsésen egészíti ki”.²⁸ Ezek egyértelműen csak egy hagyományos magyar képtári kollekción találhatták volna meg a helyüket, és nem egy várostörténeti kontextusban. A képzőművészeti gyűjteményezési programban innentől az egész korszakban párhuzamosan futott két koncepció, az urbanisztikai és a művészet-történeti, de – mint látni fogjuk – egyre inkább az utóbbi vált dominánssá.

1961-ben megkezdődött a Népművelési Osztály által 1956-tól vásárolt és 1958-ban átadott, valamint az 1959–1961 között beszerzett műtárgyanyag átleltározása a törzsgyűjteménybe.²⁹ Már itt kirajzolódott, hogy a korábbi fővárosi vásárlási politika és a múzeumi célok és szempontok nem teljesen fedték egymást, ugyanis csak azokat a műveket vették törzsléltárba, amelyeket művészileg megfelelőnek ítélték, s amelyek a korszak művészeti kánonjának vitathatatlan darabjai voltak (Czóbel Béla, Ferenczy Béni, Szőnyi István, Márfy Ödön, Kondor Béla, Bernáth Aurél, Ferenczy Károly, Ferenczy Noémi, Medgyessy Ferenc, Rudnay Gyula stb. alkotásait). A kérdést, hogy mi legyen a maradék sorsa, azzal oldották meg, hogy a gyengébb minőségűnek vagy a gyűjtőkörbe nem illőnek ítélt alkotásokat megtartották, de külön kezelték és „csere, ajándékozás vagy reprezentáció céljára” kívánták felhasználni. Ez lett az úgynevezett „FK” gyűjteményi egység, melynek formálódását tehát közvetlenül a fővárosi kultúrpolitika befolyásolta, évtizedeken keresztül fennmaradt, és a benne őrzött művek „tanácsok, tanácsi szervek, kerületi kultúrotthonok” dekorációs céljaira letétbe adhatóak voltak.³⁰

Ezzel párhuzamosan a Fővárosi Tanács Népművelési Osztálya a BTM Újkori Osztályával közösen rögzítette a leendő gyűjtemény feladatait, azaz a kortárs képzőművészeti alkotásokra vonatkozó pályázatok meghirdetésének, a közvetlen megbízásoknak és a rendelkezésre álló pénzügyi keret felhasználásának a módját, valamint rendelkezett a három festőből, három szobrászból és egy iparművészből

²⁸ BTM RA ia. Vásárlási felterjesztés, 1961. dec. 14.

²⁹ BTM RA KMia. 127/1961. Józsa Ödön Népművelési Osztály leirata a BTM főigazgatójának, 1961. máj 26.; valamint KM–FKI Jegyzőkönyvek 1960– dosszié. 172.180/4/1961/XI., Budapest Főváros Tanácsa Végrehajtó Bizottságának Népművelési Osztálya a BTM főigazgatójának, Tájékoztató a Fővárosi Képzőművészeti Gyűjtemény feladataira vonatkozóan, 1961. okt. 12.

³⁰ BTM RA ia. Bertalan Vilmos: A Budapesti Képzőművészeti Gyűjtemény helyzete és fejlesztési terve, 1961. máj. 23. 7.; Lásd KM–FKI Jegyzőkönyvek 1960– dosszié. Józsa Ödön Népművelési Osztály leirata a BTM főigazgatójának, 1961. okt. 12.

álló Képzőművészeti Tanácsadó Testület megalapításáról.³¹ Utóbbi feladata a vásárlási javaslatok elbírálása volt, tagjai – a BTM főigazgatója vagy képviselőjében az Újkori Osztály vezetője mellett – jelen voltak a kiállításokon, műteremlátogatásokon, és részt vettek a muzeológusok javaslatainak az elbírálásában az úgynevezett „vásárlóbizottsági” üléseken, melyekre évente kétszer-háromszor került sor. A végső döntést azonban a BTM mindenkorai főigazgatójára bízták, s a tanács Népművelési Osztályának vezetője csak vitás esetben volt jogosult beavatkozni, ami nagyfokú szabadságot jelentett a gyűjtemény építésében. Az egyeztetések nyomán megalakult, majd 1961 decemberében először össze is ült a Képzőművészeti Tanácsadó Testület. Tagjai ekkor a korszak elismert és fontos pozíciókat betöltő művészei, Domanovszky Endre, Szentiványi Lajos, Mikus Sándor, Olcsai Kiss Zoltán és Pátzay Pál voltak, az iparművészetet Juhász László belsőépítész képviselte.³² Később, a hetvenes évek első éveiben a jegyzőkönyvekben megjelent Kokas Ignác, Somogyi József, valamint Fónyi Géza és Reich Károly neve is.

1961 őszén a Népművelési Osztály a gyűjtemény jellegét már Bertalan bővebb művészettörténeti koncepcióját tükrözve határozta meg. Eszerint feladatuk „a főváros mai képét, életét és művészetét szocialista-realista módon tükröző művek megszerzése és ezen túl a gyűjtemény XIX. és XX. századi részének oly módon való fejlesztése, hogy az Budapestet és művészetének fejlődését töretlenül megjelenítse”.³³ A gyűjtemény részletes fejlesztési programjában immár a „várostörténet tágabb értelmezése valamint kiemelkedő képzőművészeti alkotások megszerzése” szerepelt, és ebbe a keretbe gyakorlatilag bármit bele lehetett illeszteni, amit a szakemberek megőrzésre méltónak tartottak.

Legsürgősebb és egyben legnehezebb feladatként „jeles mesterek alkotásainak felkutatását és megszerzését” jelölték meg. Összeállítottak egy hiánylistát, egy Madarász Viktortól Derkovits Gyuláig tartó névsort, amely jól tükrözte a hivatalos kánont: éppúgy hiányoztak belőle az avantgárd művészek, mint a két világháború közötti neoklasszicista és római iskolás alkotók.³⁴ A terv kidolgozásában Bertalan

³¹ KM–FKI Jegyzőkönyvek 1960– dosszié. 172.180/2/1961/XI, Budapest Főváros Tanácsa Végrehajtó Bizottságának Népművelési Osztálya Intézkedés, 1961. aug. 30. és 172.180/1961/XI, 1961. szept. 26.

³² KM–FKI Jegyzőkönyvek 1960– dosszié. 172.180/1961/XI, Budapest Főváros Tanácsa Végrehajtó Bizottságának Népművelési Osztálya a BTM főigazgatójának, 1961. szept. 26.; *Földes E.*: A Fővárosi Képtár története i. m. 18–19. A Képzőművészeti Tanácsadó Testület pontos összetételéről nincsenek adataink minden időszakból.

³³ KM–FKI Jegyzőkönyvek 1960– dosszié. 172.180/4/1961/XI. Főváros Tanácsa Végrehajtó Bizottságának Népművelési Osztálya a BTM főigazgatójának, Tájékoztató a Fővárosi Képzőművészeti Gyűjtemény feladataira vonatkozóan, 1961. okt. 12.

³⁴ A névsor a következő: Madarász Viktor, Izsó Miklós, Than Mór, Huszár Adolf, Fadrusz János, Gyárfás Jenő, Munkácsy Mihály, Paál László, Szinyei Merse Pál, Ferenczy Károly, Thorma János, Réti István, Csók István, Rippl-Rónai József, Derkovits Gyula. – KM–FKI Képzőművészeti gyűjtemény

Vilmos mellett minden bizonnyal részt vett a művészettörténészként 1954-től a múzeumban dolgozó Tőkeiné Egyri Margit (1931–2018), valamint Cifka Péterné Elischer Brigitta (1932–2015).³⁵ Bertalan ízlése és az ő közreműködésük határozta meg a következő évtized szerzeményezéseit, nekik köszönhető a századelő modern alkotásainak gyors begyűjtése, a nagybányai és posztnagybányai festészet erőteljes jelenléte a gyűjteményben.³⁶ Széles körű kapcsolatokat ápoltak gyűjtőkkel, még élő művészekkel és leszármazottaikkal, így számukra cseppet sem tűnt lehetetlennek egy olyan anyag összeállítása, amely kiemelkedő alkotásokkal reprezentálja a 19–20. századi művészet történetét. A másik oldalról is teljes volt a támogatottság: amennyiben a Képzőművészeti Tanácsadó Testület a vásárlás mellé állt (s szinte mindig így történt), a Fővárosi Tanács jelentős összegeket bocsátott a múzeum rendelkezésére.³⁷ 1961 végére a szervezeti átalakítás is megtörtént, és a BTM Új és Legújabbkori Osztályán belül megalakult a Kultúrtörténeti csoport, amely a képzőművészeti, építészeti és a fotógyűjteményt foglalta magába.³⁸

Gyűjteményépítés 1959–1973

A Fővárosi Tanács, a BTM és a Képzőművészeti Tanácsadó Testület között létrejött konstrukció, a kialakított ügymenet lényegében a muzeológusok, művészettörténészek kezébe adta a fejlesztés irányának kijelölését, így hosszútávra tervező, következetes munka vehette kezdetét. A szakemberek bízhattak benne, hogy a fővárosi hivatalnokok valójában nem ismerik az egyes művészpályákat vagy alkotásokat, így minden kérvény elfogadásra kerül. Ha bármi kétség merült volna fel, esetleg a mű tárgya miatt politikai aggályok fogalmazódhattak volna meg, igyekeztek jó előre megvédeni, alátámasztani álláspontjukat. Így történt például 1962-ben, amikor a Bizományi Áruház Vállalat (BÁV) Szent István körúti fiókjából Kernstok Károly IV. Károly koronázását ábrázoló olajfestményét javasolták megvásárlására. Cifka Péterné már a szakértői

gyarapítás és egyéb jegyzékek. Jelentés a Budapesti Történeti Múzeum Újkori Osztálya Képzőművészeti Gyűjteményének állapotáról 1961–1966. Bp., 1966. máj. 23. Cifka Péterné aláírásával

³⁵ Tőkeiné Egyri Margit egy, nem sokkal a halála előtt készült interjújában úgy nyilatkozott, hogy valójában az ő mentőölete volt, hogy budapesti művészek alkotásait gyűjtsék, és így nem kell ragaszkodni a városi témához. – Gréczi Emőke: „Kiscsell volt a szerelem, fűtetlenül, romosan” – Tőkei Ferencné Egyri Margit, a Kiscelli Múzeum egykori igazgatója. Interjú. MúzeumCafé 9. (2015) 48. sz. 118–123.

³⁶ *Andrási Gábor*: Óbuda nincs messze. A Fővárosi Képtár új állandó kiállítása. Új Művészet 1. (1992) 10. sz. 4–10.

³⁷ BTM RA ia. Főváros Tanácsa Végrehajtó Bizottságának Népművelési Osztálya a BTM főigazgatójának. A Fővárosi Képzőművészeti Gyűjteménnyel kapcsolatos feladatok szabályozása, 1961. szept. 26.

³⁸ BTM RA ia. 975/1/1961. A Budapesti Történeti Múzeum Szervezeti és Működési Szabályzata, 1961. okt. 2.

véleményben sietett leszögezni, hogy a mű „jelentősége, hogy a koronázást kritikai szemlélettel ábrázolja”.³⁹

Ami a pénzügyi háttérrel illeti, 1960-tól a rendelkezésre álló évi 280 000–300 000 forintból 150 000 forintot a múzeum egyenesen megkapott, az összeg másik felét a főváros „pályázatokra és közvetlen megbízásokra” magánál tartotta, de ami fennmaradt ebből, azt az év végén átadta a múzeumnak.⁴⁰ Az évek során ez némileg változott, hol kicsit csökkent a keret, vagy mind a 300 000 forintot odaadták, de lényegileg és nagyságrendjében nem változott. Az emlékművek kisimintáinak vásárlására és öntetésére egy külön, ezen felüli, 1960 körül 100 000 forintos, majd változó léptékű költségvetés állt rendelkezésre. Az alapítás utáni években emellett még a Művelődésügyi Minisztérium is biztosított évi plusz 100 000 forintos „vásárlási keret”-et a fővárosi képzőművészeti gyűjtemény fejlesztésére,⁴¹ ami jól mutatja a fővárosi mecénatúra és az állami kultúrpolitikai szempontok összekapcsolódását: a cél egy fővárosi, de országos jelentőségű múzeum, s azon belül képzőművészeti gyűjtemény létrehozása, és az ideológiailag megfelelő kortárs művészet támogatása volt. Ezek elképesztő összegek voltak, így valósnak tűnik Tőkeiné Egry Margitnak egy 2015-ös interjúban tett megjegyzése, miszerint „néha a főváros több pénzt bocsátott a rendelkezésünkre a vásárláshoz, mint amennyiből a Magyar Nemzeti Galéria gazdálkodhatott [...] olykor helyzeti előnyünk volt a galériához képest”.⁴² Egyértelmű és egykorú forrás arra vonatkozóan, hogy miért vállalkozott a főváros ilyen léptékű anyagi áldozatra, az eddig feltárt dokumentumokból nem olvasható ki. Minden bizonnyal több tényezőre vezethető vissza e jelenség, amiben éppúgy szerepet játszhatott az első gyűjtemény elvesztésének megrázkódtatása és az abból táplálkozó újjáépítő lendület, mint a politikai igény, hogy a főváros az új ideológiai keretbe helyezve kulturális vezető szerepét demonstrálni tudja. A 1960-as évek elejére rendelkezésre állt a fővároshoz méltó és politikailag is vállalható gyűjteményépítési koncepció, emellé könnyen be lehetett állni anélkül, hogy az első gyűjtemény pótlására vonatkozó szándék explicit kifejezést nyert volna.

A fővárosi mecénatúrájának, valamint az intézmény és az ott dolgozó szakemberek viszonylagos függetlenségének köszönhetően az újjáalapítás utáni másfél

³⁹ KM–FKI Vételi akták 1963–65 dosszié, Bertalan Vilmos levele a BTM Főigazgatóságának, Cifka Péterné szakértői véleményével, 1962. júl. 28.; a mű ltz. KM. 62.219

⁴⁰ BTM RA M. 150/1961. Józsa Ödön Népművelési Osztály vezetőjének a levele a BTM főigazgatóságának. Képzőművészeti vásárlási keret, 1961. márc. 14. Az 1960-as évek közepén úgy tűnik, hogy a történeti anyag vásárlására szánt összeg 150 000 Ft-ról 100 000-re, a szoborminták, a bronzöntés és a monumentális alkotások külön kerete 100 000-ról 75 000 Ft-ra csökkent. – KM–FKI Vételi akták 1963–65 dosszié.

⁴¹ BTM RA ia. Fővárosi Tanácsa Végrehajtó Bizottságának Népművelési Osztálya a BTM főigazgatóságának. A Fővárosi Képzőművészeti Gyűjteménnyel kapcsolatos feladatok szabályozása, 1961. szept. 26.

⁴² Gréczy E.: „Kiscell volt a szerelem” i. m. 120.

évtizedben rendkívül gyorsan gyarapodott a gyűjtemény. Noha a várostörténeti jelleg megmaradt, nem volt kizárólagos, sőt, a következő évtizedek folyamán fokozatosan eltolódott a hangsúly a művészi minőség és a művészettörténeti jelentőség irányába, egyelőre óvatosan, szinte kimondatlanul.⁴³ Az újraalapításkor határozottan urbanisztikai szempontot képviselő Dr. Gyalmos János a Népművelési Osztályról 1965-ben a BTM főigazgató-helyettesi székébe került, de az iratok szerint sem ő, sem a BTM főigazgatója (1961–1972 között Tarjányi Sándor történész) nem szólt bele a Képzőművészeti Tanács döntéseibe.

Az 1960–1970-es években bekövetkezett gyűjteményépítési konjunktúra a szakmai hitelesség és a stabil pénzügyi keretek mellett további tényezők szerencsés együttállásának volt köszönhető. „E gyűjtési munka során hetenkint látogatjuk a BÁV boltjait, és kutatjuk a magángyűjtőknel esetleg fellelhető műtárgyakat”⁴⁴ – írták az 1960-as munkatervben, s a sorok mutatják az ezekre az évekre jellemző dinamikát és a fókuszot. Az egyetlen legális műkereskedelmi cég, az 1951-ben alapított Bizományi Áruház Vállalat számos üzletet működtetett, és 1961-ben megtartotta első aukcióját is. Bár az árak az 1960-as években fokozatosan emelkedtek, összességében igen alacsonyak voltak.⁴⁵ A modernizmus nagymesterei vagy közvetlen leszármazottjai még éltek, s mivel nem sok lehetőségük volt tárgyaik értékesítésére, gyakran adták el azokat a múzeumoknak, így legalább azt gondolhatták, hogy azok méltó helyre kerülnek. Néhány, a két világháború között létrehozott, rendkívül színvonalas magángyűjtemény ekkor hullott szét, s az örökösökkel kapcsolatban álló muzeológusok igyekeztek a minőségi tárgyakra lecsapni. Ha ezt az alapítás utáni két évtizedben nem teszik, a történeti gyűjtemény felépítése a nyolcvanas évektől, különösen a rendszerváltástól kezdve a megváltozott műkereskedelmi viszonyok között már lehetetlen lett volna.

A hiánylistán szereplő 19. századi alkotók műveit szisztematikusan begyűjtötték az 1960-as évek folyamán. Bár főművek már nemigen bukkantak fel a piacon, kisebb darabok, grafikák, előkészítő vázlatok, repetíciók és redukciók még

⁴³ A Képzőművészeti Tanácsadó Testület jegyzőkönyveinek tanúsága szerint az 1960-as években kifejezetten művészettörténeti szempontok szerint értékelték és javasolták a tárgyak megvásárlását. – KM–FKI Jegyzőkönyvek 1960– dosszié.

⁴⁴ BTM RA KMia. 127/1960. A Budapesti Történeti Múzeum – Kiscelli Múzeum 1960. II. félévi munkaterve.

⁴⁵ *Molnos Péter*: A titkos gyűjtemény. Bp. 2013. 10–14. Ha csak az 1966–1970 közötti vásárlási jegyzékeket tekintjük át, a századforduló nagymesterei alkotásainak volt a legmagasabb ára. Ferenczy Károly festményei 20 000–40 000 Ft-ért, Rippl-Rónai „Szüleim 40 éves házasság után” című képe 45 000 Ft-ért került be. Ehhez képest Tihanyi Lajos „Nagybányai utca” című művéért sokkal alacsonyabb árat, csak 8000 Ft-ot, Farkas István „Fekete nők” című képéért még kevesebbet, 5000 Ft-ot fizettek. A kortárs művészet árát ezekhez viszonyítva magasán jegyezték: Kondor Béla portréja Pilinszky Jánosról 8000, Bernáth Aurél „A művészettörténet” című falképének vázlata 25 000 Ft-ba került. – KM–FKI Képzőművészeti gyűjtemény gyarapítás és egyéb jegyzékek dosszié.

rendelkezésre álltak.⁴⁶ Székely Bertalan számos mennyezet tervét, Lotz Károly, Madarász Viktor egy-egy olajképét, Ferenczy István, Izsó Miklós és Strobl Alajos szobrai is sikerült megszerezni magánszemélyektől és a BÁV boltjaiból. Az egyik kiemelkedő találat Szinyei Merse Pál *Mályvák* (1868–1869) című kisméretű festménye volt, melyet 1965-ben vettek meg a családtól.⁴⁷

Ebben az időszakban hunyt el két jeles gyűjtő, Fruchter Lajos (1882–1953) és Radnai Béla (1891–1962), akiknek a két világháború között kialakított kollekcója átvészelte a háborút, s viszonylag egyben megőrződött. Haláluk után családjuk – minden bizonnyal anyagi okokból – lassan kezdte eladogatni a tulajdonukban lévő műtárgyakat, s a múzeum több kiemelkedő jelentőségű alkotást tudott tőlük megvásárolni képzőművészeti gyűjteménye számára.⁴⁸ A századforduló nagymestereinek művei mellett a kortárs művészetre is nyitott, a Greshamkör művészeit pártoló és Derkovits Gyulát támogató Fruchter Lajos anyagából kerültek be például Ferenczy Károly *Lovagló gyermekek* (1905), Farkas István *Fekete nők* (1931), Derkovits Gyula *Család (Proletárcsalád)*, 1932) és Bernáth Aurél *Hegedűművésznő* (1930) című festményei.⁴⁹

A rajzok iránt elkötelezett Radnai Béla gyűjteményéből a múzeum olyan kiemelkedő papírmunkákat vett meg 1963-ban, a gyűjtő halála után, mint az *Ünnepi szónok* (1930), a *Vázlat a Gond-hoz* (1933), és a *Dinnyevők* (1932) Derkovits Gyulától, vagy Kernstok Károly több, életművének legfontosabb korszakából származó, vízparti lovasokat ábrázoló rajzát.⁵⁰ A kapcsolat Radnai özvegyével később is megmaradt: az 1960-as években folyamatosan vásároltak a gyűjteményből, majd 1971-ben Ferenczy Noémi *Múzsza* (1938) című gobelinje is tőle került a múzeumba.⁵¹ A grafikák ára amúgy is nagyon alacsony volt, a műfaj remekműveit viszonylag olcsón lehetett megszerezni, így a muzeológusok nagy számban válogattak a századfordulótól a kortársakig.

⁴⁶ A 19. századi műhelygyakorlathoz tartozott, hogy a festők saját műveikről azonos méretű (repetíció) vagy kisebb másolatot (redukció) készítettek.

⁴⁷ Ltsz. KM. 65.145; KM–FKI Jegyzőkönyvek 1960– dosszié. Jegyzőkönyv a Képzőművészeti Tanácsadó Testület 1965. április 28-án tartott üléséről.

⁴⁸ A Radnai-gyűjteményről lásd Magyar művészet 1900–1950. Radnai gyűjtemény, Győr. Szerk. Kolozsvári Marianna. Bp. 2005; Péter András: Fruchter Lajos gyűjteménye. Magyar Művészet 7. (1931) 61–107.; Bodnár Éva: A magyar műgyűjtés történetéből. Fruchter Lajos gyűjteménye. In: A Magyar Művészettörténeti Munkaközösség Évkönyve, 1953. Lyka Károly 85. születésnapja alkalmából. Szerk. Herczeg Ferencné. Bp. 1954. 633–660.; *Rockenbauer Zoltán: Egy gyűjtemény élete. Az ötven esztendeje elhunyt Fruchter Lajos emlékére.* Európai Utas 14. (2003) 1. sz. 37–43.

⁴⁹ Ltsz. KM. 63.7, KM. 65.138, KM. 63.7, KM. 65.139

⁵⁰ Ltsz. KM. 63.27, KM. 63.25, KM. 63. 29, KM. 63.30–32; KM–FKI Jegyzőkönyvek 1960– dosszié. Jegyzőkönyv a Képzőművészeti Tanácsadó Testület 1963. április 30-án tartott üléséről.

⁵¹ KM–FKI Vételi felterjesztések 1971 dosszié. Vételi felterjesztés a Képzőművészeti Tanácsadó Testület 1971. április 24-én tartott ülésének döntése alapján; ltsz. KM. 71.22

A szegedi születésű, majd Esztergomban letelepedett orvos, Völgyessy Ferenc gyűjteményéből származott, s örökösétől, Völgyessy Szomor Sándortól vásárolták meg az 1960-as években például Kernstok Károly *Úrvacsora* (1921), Tihanyi Lajos *Nagybányai utca* (1909), Medgyessy Ferenc *Súroló asszony* (1913) és Rippl-Rónai József *Szüleim 40 éves házasság után* (1897) című műveit.⁵² Völgyessy Ferenc személyes és szoros kapcsolatban állt Rippl-Rónai özvegyével, Lazarine Baudrionnal, s a festő 1897-es műve közvetlenül tőle került hozzá,⁵³ ahogyan minden bizonnyal Medgyessy szobra is.⁵⁴

Rippl-Rónai másik főművét, a *Fivéremeim (Lajos és Ödön)* (1918) című festményt és Derkovits Gyula *Piaci barkás csendéletét* (1932) Köves Oszkártól (1902–1975) vásárolták meg.⁵⁵ Köves az 1930-as évektől gazdagodó gyűjteményétől 1963-ban vált meg, amikor úgy döntött, hogy elhagyja az országot, és az Egyesült Államokban élő családjához csatlakozik; e művek ekkor kerültek a Fővárosi Képtár gyűjteményébe.⁵⁶

Köveséhez hasonlóan az 1930-as évektől formálódott Szilágyi Sándor kollekcója, 1965-ben egyik kedvencének, Szőnyi Istvánnak a *Vasárnap délután* (1934) című munkáját vették meg tőle, Derkovits *Önarcképe* (1933) pedig közvetítőn keresztül jutott el gyűjteményéből a múzeumba.⁵⁷ Hidas Lászlótól, aki Szinyeitől Czóbelig ívelő festészeti válogatást őrzött, 1970-ben Ferenczy Károly *Hegyibeszéd* (1897) és Paál László *Sziklás erdőrésztlet* (1874 körül) című képét vette meg a képzőművészeti gyűjtemény. A két tárgyért összesen 150 000 forintot fizettek, vagyis az évi keret felét ezekre a vitathatatlan jelentőségű művekre fordították.⁵⁸

Berény Róbert grafikáit,⁵⁹ a Szocialista Képzőművészek Csoportjához tartozó Dési Huber István *Építőmunkás* (1932–1933) című szénrajzát⁶⁰ az elhunyt

⁵² Ltsz. KM. 68.79, KM. 68.57, KM. 68.80, KM. 68.56

⁵³ A múzeumi Képzőművészeti Tanácsadó Testület 1968-as jegyzőkönyvében ugyanis megjegyezték, hogy „Medgyessy Ferenc szobra – melynek első tulajdonosa Rippl Rónai József volt – kitűnő példány”. Völgyessy jogtalanul tartott tulajdonszerzése 1949-ben perhez vezetett. Lásd *Gáspár Ferenc: Viharfelhők a Róma villa felett. A Rippl-Rónai hagyaték utóélete. A Kaposvári Rippl-Rónai Múzeum Közleményei. Kaposvár 2016. 407–419.*; KM-FKI Levélmásolatok 1968. dosszié. Bertalan Vilmos 1968. febr. 16-i kérvénye.

⁵⁴ KM-FKI Levélmásolatok 1968. dosszié. Jegyzőkönyv a múzeumi Képzőművészeti Tanácsadó Testület 1968. július 30. üléséről.

⁵⁵ Ltsz. KM. 63.89, KM. 63.90; KM-FKI Jegyzőkönyvek 1960– dosszié. Jegyzőkönyv a Képzőművészeti Tanácsadó Testület 1963. május 31-én tartott üléséről.

⁵⁶ KM-FKI Jegyzőkönyvek 1960– dosszié. Jegyzőkönyv a Képzőművészeti Tanácsadó Testület 1963. május 31-én tartott üléséről.

⁵⁷ Ltsz. KM. 62.211, KM. 64.57. A fejezetben szereplő magángyűjteményekről: *Ébli Gábor*: Budapest, műgyűjtők városa. Beszélő 10. (2005) 3. sz. 142–153.

⁵⁸ Ltsz. KM. 70.16, KM. 70.17; KM-FKI Vételi felajánlás másolatai 1970 dosszié. Vételi felterjesztés a vásárlóbizottsági ülés 1970. március 21-én tett javaslatai alapján.

⁵⁹ KM-FKI Jegyzőkönyvek 1960– dosszié. Jegyzőkönyv a Képzőművészeti Tanácsadó Testület 1961. december 4-én tartott üléséről.

⁶⁰ Ltsz. KM. 64.85; KM-FKI Jegyzőkönyvek 1960– dosszié. Jegyzőkönyv a Képzőművészeti Tanácsadó Testület 1964. szeptember 19-én tartott üléséről.

művészek özvegyeitől vásárolták meg. Ferenczy Károly festményei közül volt olyan, amelyet még fiától, a szobrász Ferenczy Bénitől vettek meg,⁶¹ majd további képek Béni halálát követően a feleségétől kerültek a gyűjteménybe 1966–1967 során.⁶² Bortnyik Sándor Gáspár Ferenc első feleségét, Fenyő Katát ábrázoló portréját (1921 körül) a második feleségtől vásárolták meg 1970-ben.⁶³

A kortárs alkotásokat közvetlenül a kiállítások állományából vagy műtermekből vásárolták. Az ármegállapításban 1964-ig a Művelődésügyi Minisztérium alá tartozó Képzőművészeti Alap Lektorátusi Osztálya, majd 1964-től 1982-ig a Képző- és Iparművészeti Lektorátus játszott kulcsszerepet.⁶⁴ A BTM esetében a válogatásban és a döntésben Bertalan Vilmosnak volt meghatározó szava. A Képző- és Iparművészeti Lektorátusban végzett szaklektori munkájának köszönhetően viszonylag széles rálátása volt a korszak elfogadott, támogatott művészeinek munkásságára. A lektorátusi zsűrizések a műtermekben történtek, így Bertalan Vilmos bejáratos volt azokhoz a művészekhez, akik állami megrendeléseket kaptak, látta a frissen elkészült vagy akár még félkész munkákat is. Logikus hát, hogy a kortárs gyűjtés kezdetben a pályáját a két világháború között kezdő és az 1950-es években már befutott nemzedékre (amely Bertalan saját generációja volt), a szocialista realizmustól elmozduló, állami megrendeléseket és monumentális megbízásokat kapó körre összpontosított.

Az erős szakmai összefonódást a múzeumi szerzeményezésben részt vevők egyéni érdekei is erősítették. A Képzőművészeti Tanácsadó Testület első, 1961. december 4-ei ülésének jegyzőkönyvét áttekintve kínosan szembeötlő, hogy az összes képzőművész zsűrortól jelentős értékben vásároltak. A befolyásos Domanovszky Endre, Pátzay Pál és Szentiványi Lajos több darabbal is szerepelt a listán, sőt ez utóbbi grafikáinak értékét a testület önhatalmúlag duplájára emelte, felülbírálv a Képzőművészeti Alap árbecslését. Mikus Sándor esetében egy nagyobb kollekciónak megvásárlásának a szándékát rögzítették, Domanovszkytól és Szentiványitól pedig közvetlenül rendeltek a jövőben elkészítendő műveket.⁶⁵ A későbbiekben sem ment ez másként, de ezzel hosszú távon biztosított volt a bizottság lojalitása: a fennmaradt iratok tanúsága szerint a javaslatok „csont nélkül”

⁶¹ KM-FKI Jegyzőkönyvek 1960– dosszié. Jegyzőkönyv a Képzőművészeti Tanácsadó Testület 1966. szeptember 5-én tartott üléséről.

⁶² KM-FKI Jegyzőkönyvek 1960– dosszié. Jegyzőkönyv a Képzőművészeti Tanácsadó Testület 1967. május 27-én tartott üléséről.

⁶³ Ltsz. KM. 70.30; KM-FKI Vételi felajánlás másolatai 1970 dosszié. Vételi felterjesztés és szakértői vélemény, 1970. ápr. 20.

⁶⁴ Itt szeretném megköszönni Horváth Györgynek, hogy mindig segít eligazodni a korszak hivatali ügymenetének útvesztőiben.

⁶⁵ KM-FKI Jegyzőkönyvek 1960– dosszié. Jegyzőkönyv a Képzőművészeti Tanácsadó Testület 1961. december 4-én tartott üléséről.

átmentek. A Képzőművészeti Tanácsadó Testület alkalmanként kikérte külső szakértők véleményét, köztük a rajzművészet tekintetében Pataky Dénesét, aki például nemcsak ebben a minőségében tűnt fel, de mint eladó is: Hantai Simon két különleges, korai akvarelljét ő ajánlotta fel megvásárlásra.⁶⁶

Az újraalapított fővárosi képzőművészeti gyűjtemény első másfél évtizedében az eredetileg meghirdetett programnak megfelelően a megvásárolt kortárs műtárgyak jelentős arányban budapesti monumentális munkák voltak. Németh Lajos művészettörténész már évekkorábban felhívta a figyelmet a képzőművészetben megjelenő monumentalitás iránti igényre,⁶⁷ s Pogány Ödön Gábor *A felszabadult Budapest művészete* című kiállítás katalógusában is hangsúlyozta ezen alkotások jelentőségét. A kiállítás rendezésében aktívan részt vevő Bertalan Vilmos osztotta ezt a koncepciót, ráadásul a Fővárosi Tanács ezek megszerzését nemcsak elvárta, de jelentős összegekkel támogatta is. A köztéri szobrokhoz kapcsolódó vázlatok, kisminták közül Kerényi Jenő *Felvonulók* (1953) című szobrának verziója már 1961-ben része lett a kollekciónak, s 1963-ban megvették a ferihegyi reptérre tervezett aktszobrának (1958 körüli) vázlatát is.⁶⁸ Somogyi József eredetileg Dunaújvárosba készített *Martinásza* (1953) mint az 1950-es évek szocialista realizmusával szakító, modernizálódó művészeti kánon kulcsműve nem kismintával, hanem közép méretű verzióban került be a gyűjteménybe.⁶⁹ Az épületdekorációs célt szolgáló műfajok közül például megvásárolták Barcsay Jenő Nemzeti Színházbeli mozaikjának 1:1 léptékű kartonját (1965), vagy Sarkantyú Simon Madách Színházba készítendő pannójának terveit (1961).⁷⁰

Bertalan nemcsak generációja jól pozícionált művészei iránt volt elkötelezett, de a korszak kedvelt luxus műfajának, a falikárpitnak is rajongója volt. Nem csoda, hogy ez a monumentális műfaj is korán megjelent a gyűjteményben: Hincz Gyula *Népek barátsága* című 1956-os gobelinjét szinte az újraalapítás után azonnal, 1961-ben megszerezték.⁷¹ Bertalant foglalkoztatta a Képzőművészeti Tanácsadó Testületben részt vevő Domanovszky Endre művészete, s nemcsak műtárgyakat vásárolt tőle az 1960-as években, de néhány évvel később önálló monográfiát is szentelt Domanovszky gobelinjeinek.⁷² 1954–1964 között az iparművészeti

⁶⁶ Ltsz. KM. 67.40, KM. 67.39; KM–FKI Jegyzőkönyvek 1960– dosszié. Jegyzőkönyv a Képzőművészeti Tanácsadó Testület 1967. november 5-én tartott üléséről.

⁶⁷ *Németh Lajos*: Új monumentális művészet felé. Domanovszky Endre, Kerényi Jenő és Somogyi József művészetéről. Szabad Művészet 9. (1955) 4. sz. 153–164.

⁶⁸ Ltsz. 61.122, KM. 63.116; KM–FKI Jegyzőkönyvek 1960– dosszié. Jegyzőkönyv a Képzőművészeti Tanácsadó Testület 1966. szeptember 5-én tartott üléséről.

⁶⁹ KM–FKI Jegyzőkönyvek. 1964-es vásárlási papírok dosszié. Jegyzőkönyv a Képzőművészeti Tanácsadó Testület 1967. május 27-én tartott üléséről.

⁷⁰ Ltsz. KM. 65.215, KM. 63.121; KM–FKI Vételi akták 1963–65 dosszié.

⁷¹ Ltsz. KM. 61.211; KM–FKI Képzőművészeti vásárlások dosszié.

⁷² *Bertalan Vilmos*: Színek varázsa. Domanovszky Endre gobelinjei. Bp. 1977.

szaklektor Domanovszky György volt, Domanovszky Endre testvére. Minden bizonnyal ez a kapcsolatrendszer is közrejátszott abban, hogy Bertalan gyakran részt vett a gobelin szakzsűrizésben. 1967-ben, a budavári épületegyüttesben elsőként, megnyílt a BTM központi intézménye, a Vármúzeum,⁷³ s ennek dekorálása jó alkalmat adott Bertalannak, hogy e műfajban műveket tudjon megrendeltetni: így került a várba többek között Domanovszky *Budapest egyesítésének centenáriuma* (1973) című hatalmas falikárpitja.⁷⁴

A lektorátusi munkában részt vevő Bertalan 1974-ben azonnal értesülhetett arról, hogy a Magyar Kereskedelmi Kamara nem tart igényt Kondor Béla *A szentek bevonulása* (1971–1972) című képére. Az eredendően a kamara Kossuth téri székházának igazgatói tárgyalójába készült mű végső formájában szintén gobelin lett volna, de mivel a festői részletek nem voltak áttehetőek falikárpitba, a zsűri úgy döntött, hogy nem szöveti meg. A téma pedig – szentek jelenléte – olyan ellenérzéseket váltott ki a megrendelőből, hogy nem kívánta kihelyezni, így Bertalan meg tudta szerezni azt a múzeum számára azzal az indokkal, hogy az az újonnan megnyitott Vármúzeumot fogja díszíteni.⁷⁵

Azonban nem csak az 1950-es években befutott, majd az évtized folyamán a szocreáltól elmozduló, művészileg sikeresen modernizálódó nemzedékhez tartozó alkotások kaptak helyet a gyűjteményben. Bertalan Vilmos jó szemmel válogatott, s ennek köszönhetően Csernus Tibortól 1963-ban egy Boccaccio-illusztáció (1963), Vilt Tibortól 1966-ban – többek között – az egy évtizeddel korábban készített *Kentaur* (1956),⁷⁶ majd később, a hetvenes évek folyamán számos további szobor került be a képtárba. Schaár Erzsébettől már 1960-tól vásároltak:⁷⁷ a *Fekvő nő* (1964) című művel 1970-ben, a *Belső tér/Kapuk* (1968) című kompozícióval 1971-ben gyarapodott az anyag.⁷⁸ A fiatalabb művészek közül Kondor Bélától az 1960-as évek elejétől számos grafikát, festményt megvettek – többek

⁷³ *Róka Enikő – Leposa Zsóka*: Gyűjtés és állami reprezentáció a Budapesti Történelmi Múzeumban. In: 1971. Párhuzamos különidők. Szerk. Hegyi Dóra et al. (Fővárosi Képtár katalógusai 161.) Bp. 2018. 57.

⁷⁴ Szépművészeti Múzeum – Magyar Nemzeti Galéria, Lektorátusi adattár. D/7/5-6. iratdossziék; *Gál Csaba*: A vörös fonál mentén az 1960-as és 70-es évek textilművészetében. In: 1971. Párhuzamos különidők i. m. 94–65., 298–299.

⁷⁵ Ltsz. KM. 76.14; *Fertőszögi Péter*: Aki nem kapott falakat. Kondor Béla murális munkái a források tükrében. In: Neve korszakot jelöl. Tanulmányok Kondor Béla művészetéről. Szerk. Uő – Horváth Gyöngyvér – Marosvölgyi Gábor. Bp. 2017. 112–114.; *Horváth György*: Adalékok Kondor Béla sors-történetéhez. Művészettörténelmi Értesítő 69. (2020) 2. sz. 196–197. A művet csak 1976-ban lelőzték be.

⁷⁶ Ltsz. KM. 65.156, KM. 66.203

⁷⁷ Schaár Erzsébet: Semmelweis Ignác portréja, 1960; ltsz. KM. 61.204

⁷⁸ Ltsz. KM. 70.1, KM. 71.30; KM–FKI Jegyzőkönyvek 1960– dosszié. Jegyzőkönyv a Képzőművészeti Tanácsadó Testület 1969. december 3-án tartott üléséről; KM–FKI Vételi felajánlás másolatai 1970 dosszié. Felterjesztés a vásárlóbizottsági ülés 1969. december 3-án tett javaslatai alapján.

között *Pilinszky János arcképét* 1964-ből –, s a gyűjtés a művész halála után is folytatódott.⁷⁹ Az Európai Iskola művészeinek példaképei, választott elődei közül Ámos Imrétől 1967–1968 folyamán több tucat grafika is a gyűjteménybe jutott.

Gyűjteményépítés 1973–1989

1972-ben meghalt Dr. Gyalmos János, és 1973-ban Bertalan Vilmosra bízták a főigazgató-helyettesi feladatokat.⁸⁰ Kapcsolatrendszere, a képzőművészeti közéletbe való beágyazottsága (hiszen aktív tagja volt a Képző- és Iparművészek Szövetségének, a Képzőművészeti Alapnak és a *Művészet* folyóirat szerkesztőbizottságának is)⁸¹ predesztinálta erre, ám közeledve a nyugdíjkorhatárhoz kevés ideje maradt arra, hogy ebből a magasabb és biztosabb pozícióból régi elképzelését, a képzőművészeti gyűjtemény önállóvá formálását megvalósítsa. Kinevezését követően a minőségben és mennyiségben eddigre megerősödött képzőművészeti anyagra alapozva gyorsan, még 1973-ban átvitte a szervezeti módosítást: a BTM-en belül önálló szervezeti egység lett a képzőművészeti gyűjtemény, melyben az újkori osztály nagyszámú várostörténeti vonatkozású képzőművészeti tárgyait, valamint az 1959–1960-ban újraindított művészeti gyűjtemény történeti és kortárs anyagát egyesítették.⁸² Korábban, talán Gyalmosnak a várostörténeti gyűjteményről vallott álláspontja miatt, többnyire igyekeztek hivatkozni a művek megvételekor azok Budapesthez való kötődésére. A helyzet azonban 1973-tól megváltozott, és a státuszemelkedés, a függetlenedés hatása azonnal észlelhetővé vált a hivatalos iratokban: 1974-től az éves jelentésben már *expressis verbis* megjelent a „művészi minőség” mint alapvető gyűjtési szempont,⁸³ s nem telt bele sok idő, az önálló Fővárosi Galéria gondolata is felmerült. Bertalan 1974-ben ugyan nyugdíjba ment, de művészeti tanácsadóként megmaradt Horváth Miklós főigazgató (1972–1982) mellett, s nem kizárt, hogy a Fővárosi Galéria koncepciója is tőle származott.

Érdeemes hosszabban idézni a BTM 1975. évi öt éves tervének szövegéből, mert az 1960-as években kijelölt gyűjteményépítési irányok mögött húzódó, az első Fővárosi Képtár rekonstrukciójára vonatkozó – akkor még kimondatlan – szándék ebben a szövegben már teljesen egyértelműen megfogalmazódott:

⁷⁹ Ltsz. KM. 66.204

⁸⁰ *K. Véghe K.*: A Budapesti Történeti Múzeum i. m. 132.

⁸¹ BTM RA M. 520-89. A Budapesti Történeti Múzeum 1973. évi beszámoló jelentése, 1973. dec. 10. 42.

⁸² *K. Véghe K.*: A Budapesti Történeti Múzeum i. m. 131.; *Földes E.*: A Fővárosi Képtár története i. m. 23.

⁸³ BTM RA M. 521-89. A Budapesti Történeti Múzeum 1974. évi beszámoló jelentése, 1974. dec.

„A Képzőművészeti Osztály eddig több évtizedes gyűjtése ezen elvek alapján megteremtett egy olyan gyűjteményi bázist, amely lehetővé teszi, hogy az V. ötéves terv időszakában ismét megvalósuljon a Fővárosi Galéria. A Fővárosi Galéria létrehozását nemcsak a történelmi hagyomány – tehát az, hogy volt Fővárosi Képtár – indokolja, hanem az [is], hogy Budapest mint szűkebb társadalmi és kulturális környezet meghatározza a fővárosban élő számos művész szemléletét, kifejezőmódját, alkotó módszerét. E meghatározó tényező a műalkotás lényegét képező tartalomban jelentkezik elsősorban. Ezek a tények viszont igénylik, hogy a szocialista Budapest képzőművészetének önálló Galériája legyen, önálló épületben. [...] A BTM az V. ötéves tervben fontos feladatának tartja egyrészt a Képzőművészeti Osztály gyűjteményének fenti szempontok szerinti továbbfejlesztését, másrészt kidolgozni a konkrét tervet a Fővárosi Galéria ismételt megvalósítására.” A Fővárosi Képtár emléke és példája évtizedeken keresztül folyamatosan ott húzódott a gyűjteményépítő tevékenység mögött, és ez a megfelelő pillanatban, immár egy erős gyűjteménnyel és önálló szervezeti egység keretében meg is fogalmazódott. Ugyanebben a dokumentumban már egy saját kiállítótér szükségességét is hangsúlyozták három lehetséges helyszínt megjelölve: egy peremkerületet (Csepel vagy Újpalota, feltehetően a munkásság közelsége miatt), a Szentháromság utca 2-t (ahol 1967 előtt a BTM középkori anyaga volt), illetve a Kiscelli Múzeum templomát kiállítás céljára átalakítva (később ez valósult meg).⁸⁴

A gyűjteményépítést mindig erősen meghatározza a muzeológusok személyes kapcsolatrendszere és generációs hovatartozása. Cifka Péterné 1974-ben a Szépművészeti Múzeumba távozott, a gyűjtést ekkortól Tőkei Ferencné Egrý Margit vezetésével egy új művészettörténész-muzeológus generáció folytatta, Földes Emília (1946–2002, 1971-től az éremtár, 1974-től a festészeti gyűjtemény vezetője) és Mattyasovszky Zsolnay Péter (szül. 1946, 1973-tól a grafikai gyűjteményért felelős muzeológus).⁸⁵ Az ő esetükben a Fővárosi Képtár történetének kutatása, az elveszett gyűjteménnyel felvállalt kontinuitás a közelmúlt megrázkódtatásaiból és saját jelenükkel szembeni állásfoglalásukból fakadt. Egy gyűjtemény elvesztése trauma, amelyet az érintett generációk tovább örökítenek, vagyis több nemzedék identitását áthatja. Ez történt a Fővárosi Képtár esetében is. Az 1970-es évek elején ráadásul a saját bőrükön tapasztalhatták meg a politika–kultúrpolitika újabb radikális fordulatát, a politikai visszarendeződést. A hatalom játszmáinak kiszolgáltatott értelmiség a múltban keresett menedéket, a jövőképét veszített történészek egy nemzedékének (Hanák Péter, Litván György,

⁸⁴ BTM RA M. 144–79. A Budapesti Történeti Múzeum V. ötéves (1976–1980) terve, 1975. okt. 1. 5–6., 15.

⁸⁵ Magyar múzeumi arcképcsarnok i. m. 93–95., 280–281.

Szabó Miklós stb.) a századforduló eszmetörténeti kutatása saját demokratikus gyökereik keresését, a Kádár-korszak jelenéből való kiszakadást jelentette, segítve ugyanakkor a jelen értelmezését, a „hogyan jutottunk idáig” kérdésének a megválaszolását is.⁸⁶ Az értelmiség identitáskeresésének jegyében a magyar századelő kutatásának reneszánsza következett be, s a képzőművészeti gyűjtemény muzeológusai is ebbe az irányba indultak el. A századfordulóra aranykorként tekintettek, joggal, hiszen ez nemcsak a modern művészet áttörésének korszaka volt hazánkban, de egyben a fővárosi mecenatúra fénykora is: Bárczy István főpolgármesteri működése idején (1906–1918) a főváros egyértelműen és következetesen felvállalta a modern művészet támogatásának és gyűjtésének a feladatát.⁸⁷ A képzőművészeti gyűjtemény művészettörténéseinek szemében a kommunista hatalom a Fővárosi Képtár gyűjteményének 1953-as önkényes elvételével magát az önkormányzatiság eszményét vitatta, s a municipalitás modern ethoszától fosztotta meg az intézményt, tágabb értelemben a közösség egészét. Ezért logikusan és jogosan vált életre szóló muzeológusi küldetéssé az egykori gyűjtemény szellemi és „fizikai” rekonstrukciója, az előtörténet kutatása és megírása, valamint a gyűjtemény újraépítése. S hogy feladatukat milyen kiválóan végezték, arról egyfelől Földes Emília gyűjteménytörténeti publikációi tanúskodnak,⁸⁸ másfelől maga a begyűjtött, rendkívül gazdag anyag.

A következő évtizedekben Tőkeiné támogatásával Földes és Mattyasovszky a várostörténeti grafikák és festmények, valamint a 20. századi modernizmus emlékeinek megszerzése mellett az avantgárd törekvésekre nyitottan, elsősorban a fiatalabb nemzedékek gyűjtésére összpontosított. Mattyasovszky Péter egy 2020-ban készített interjúban így emlékezett vissza: „Tőkeiné nem igazán szolt bele semmibe. Ugyanakkor férjének [Tőkei Ferenc, sinológus] köszönhetően olyan kapcsolati hálójával rendelkezett, amely egyfajta védőernyőt jelenthetett számunkra. Nem voltak akkoriban a ma szokásos vásárlási bizottságok. Mindössze annyi megkötés volt, hogy bizonyos összeghatár felett szükség volt külső szakértői véleményre. Külső szakértőként leggyakrabban Németh Lajost, Kovács Pétert vagy Kovalovszky Mártát kértük fel.”⁸⁹ A Fővárosi Képtár fennmaradt iratanyagában 1973-tól valóban csak közvetlen vásárlási felterjesztéseket találunk, a korábbi vásárlási bizottságoknak nincs nyoma, ami nyilvánvalóan összefügg azzal is, hogy a Képzőművészeti Tanácsadó Testület két oszlopos tagja, Domanovszky Endre és Szentiványi Lajos

⁸⁶ *Litván György*: Előszó. In: Magyar gondolat – szabad gondolat. Bp. 2008. 7–11.

⁸⁷ *Erdei Gy.*: Műpártoló Budapest. i. m. 84–131.

⁸⁸ *Földes E.*: A Fővárosi Képtár története i. m.; *Földes E.*: A mecenás főváros. i. m.

⁸⁹ Interjú Mattyasovszky Péterrel. BTM Kiscelli Múzeum – Fővárosi Képtár, 2020. febr. 4. Kérdőzők: Árvai Mária, B. Nagy Anikó, Róka Enikő. Az interjú megtalálható a Kiscelli Múzeum – Fővárosi Képtárban.

1974-ben, illetve 1973-ban elhunytak. Az egyszerűbb ügyeket innentől egyenesen a muzeológusok terjesztették be vezetőjük, Tőkeiné aláírásával. A kortárs műveket ugyan továbbra is a Képző- és Iparművészeti Lektorátus zsűrije árazta, ám ezeknek már nem kellett egy újabb bizottsági jóváhagyáson átesniük. Nagyobb összegű vásárlásoknál pedig már valóban nem a vásárlási bizottság érdekeltté tette, meggyőzése számított, hanem a külső szakértők tekintélye és szakmai érvekkel alátámasztott véleménye segítette a gyűjteményépítést. 1975-ben például Szobotka Imre korai kubista korszakából özvegyétől két olajfestményt és két akvarellt vásároltak, s a rangos pozícióban lévő dr. Bodnár Évát, a Magyar Nemzeti Galéria Új Magyar Képtárának osztályvezetőjét bízták meg a szakvélemény elkészítésével.⁹⁰ A neves művészettörténész Németh Lajost rendszeresen felkérték véleményezésre, legyen szó történeti anyag megvételéről vagy a legfrissebb kortárs művekről. Csernus Tibor *Nádas* (1964) című képeinek 1977-es és Lakner László *Saigon* (1969) és *Suba* (1970) című festményeinek 1978-as vásárlásakor Németh részletes indoklását nemcsak a magas ár kívánta meg, de a művészek helyzete is, hiszen mindketten disszidáltak.⁹¹ Jól megtámogatva azonban végül ezek a felterjesztések is átmentek a szűrőn, és a tárgyak a gyűjteménybe kerültek.⁹² Olyan, ideológiailag igen problematikusnak tűnő szobrok kismintáinak megvásárlása sem ütközött akadályba, mint a Szabadság téri négy égtájat megjelenítő irredenta kompozíciók. A főigazgatónak írt felterjesztésben elegendő volt a fővárosi köztéri szobrászat begyűjtésére hivatkozni, a Fővárosi Tanácshoz benyújtott éves jelentésben pedig már csak Kisfaludy Stróbl Zsigmond neve és a cím, *Észak* szerepelt, ami vélhetően semmit nem mondott a fővárosnál adminisztratív pozícióban dolgozó feletteseknek.⁹³

A megváltozott, lazított műtárgy-szerzeményezési ügymenet, valamint a múzeumba lépő fiatal művészettörténész nemzedék szemlélete jelentős hangsúlyeltolódást okozott a következő évtizedekben. Az 1977-es munkajelentésben megfogalmazott célok mutatják, hogy jól érzékelték az előző generáció által hagyott hiányokat, és ezek sürgős megszerzését jelölték meg feladatukként: „Feltétlenül szükséges a két világháború közötti, valamint a közelmúltban készült jelentős festmények megvásárlása. Ezzel fokozatosan pótolják a gyűjteményben kevésbé

⁹⁰ Ltsz. 75.18-21; KM–FKI Vásárlások 1975–76 dosszié. Bodnár Éva: Szakvélemény Szobotka Imre hagyatékából történő művek vásárlására, 1975. ápr. 30.

⁹¹ Ltsz. KM. 77.39; KM. 78.77; KM. 78.78; Mattyasovszky visszaemlékezése szerint az 1977. évi „Képek, szobrok a 30 év magyar művészetéből” című kiállításon többen számon kérték, hogy merik Csernus és Lakner munkáit kiállítani, „hiszen disszidáltak”. – Interjú Mattyasovszky Péterrel i. m.

⁹² KM–FKI Műtárgyvásárlás 1977, 1978, 1979 dosszié, Németh Lajos: Szakmai vélemény Lakner László festményeiről, 1978. ápr. 12.; valamint *Uő*: Szakértői vélemény Csernus Tibor „Nádas” című olajképéről, 1977. nov.

⁹³ KM–FKI Műtárgyvásárlás 1977, 1978, 1979 dosszié. Vételi felterjesztés, 1979. ápr. 11.; BTM RA M. M.526-89. A Budapesti Történeti Múzeum 1979. évi beszámoló jelentése.

képviselt korszakot (Korniss, Kassák).⁹⁴ Az első gyűjteményépítési tervekben egyáltalán nem szerepeltek a két világháború közötti neoklasszicista vagy római iskolás alkotók, ám az 1970-es évektől elkezdtek összeszedni a legfontosabb művészek (Aba-Novák Vilmos, Patkó Károly, Vilt Tibor) kiemelkedő korszakaiból egy-egy jellemző vagy fontos darabot, ami szintén visszakapcsolódást jelentett az első képtár Kopp Jenő nevével jelzett időszakához.⁹⁵ Ebben a korszakban Vajda Lajos és az Európai Iskola művei már hazai magángyűjteményekbe is bekerültek,⁹⁶ és az 1970-es évek közepétől a muzeológusok is ezek beszerzésére törekedtek. Korniss Dezsőtől 1976-ban a *Kis feszület* (1947) című alkotását, Hegyi Lóránd művészettörténésztől Korniss későbbi, már az 1960-as években készült, 15 lapból álló grafikai anyagát, majd 1977-ben *Ellentét* (1947) című művét vették meg.⁹⁷ Anna Margit *Festőnő és műzsája* (1969) című képe 1977-ben,⁹⁸ az *Angyal* (1948) pedig 1978-ban jutott a BTM képzőművészeti gyűjteményébe.⁹⁹ Ez utóbbi esetében Mattyasovszky Péter a felterjesztésben azzal érvelt, hogy „e korszakban készült műveket ma már szinte lehetetlen vásárolni”.¹⁰⁰ Bálint Endre *Magyar Prométheusz* (1969) című festményét szintén 1978-ban Kolozsváry Ernő gyűjtőtől vásárolták,¹⁰¹ 1976-ban pedig Kassák Lajos egy festménye, az 1950-es években készült *Fekete krétakör* is bekerülhetett.¹⁰²

Mattyasovszky találó megfogalmazása szerint nemzedéke – és az ő személyes – tapasztalata az volt, hogy a „periférián bátrabb lehet az ember [...] nekünk is az volt a szerencsénk, hogy ott volt a Nemzeti Galéria”.¹⁰³ Eszerint hosszú ideig nem voltak szem előtt, az MNG mellett csendben, szinte láthatatlanul, de szisztematikusan folyhatott a gyűjtés. Ebből a pozícióból lépett ki a színre a gyűjtemény 1977-ben, amikor a Budapesti Történeti Múzeum központi épületében, a Budavári Palota Vármúzeumának termeiben – egy, a válogatást legitimáló varsói bemutatót

⁹⁴ BTM RA M. 147-79. A Budapesti Történeti Múzeum 1977. évi munkaterve, 1976. dec. 6.

⁹⁵ Ltsz. KM. 76.50, KM. 74.10, KM. 76.51, KM. 77.40

⁹⁶ *Mravik László: A hatvanas évek magyar műgyűjtése.* In: Hatvanas évek. Új törekvések a magyar képzőművészetben. Szerk. Nagy Ildikó. Bp. 1991. 36.

⁹⁷ Ltsz. KM. 76.12, KM. 76.35-76.49, KM. 77.1; KM-FKI Vásárlások, felajánlás, felterjesztés, szakértői vélemény 1975–76 dosszié. Képzőművészeti vásárlásaink 1976-ban, valamint vételi felterjesztés, 1976. máj. 10.

⁹⁸ Ltsz. KM. 77.13; KM-FKI Műtárgyvásárlás 1977, 1978, 1979 dosszié. Vételi felterjesztés, 1977. febr. 3.

⁹⁹ Ltsz. KM. 77.16; KM-FKI Műtárgyvásárlás 1977, 1978, 1979 dosszié. Vételi felterjesztés, 1978. ápr. 17.

¹⁰⁰ KM-FKI Műtárgyvásárlás 1977, 1978, 1979 dosszié. Vételi felterjesztés, 1978. ápr. 17.

¹⁰¹ Ltsz. KM. 78.46; KM-FKI Műtárgyvásárlás 1977, 1978, 1979 dosszié. Vételi felterjesztés, 1978. febr. 2.

¹⁰² Ltsz. KM. 76.11; KM-FKI Vásárlások, felajánlás, felterjesztés, szakértői vélemény 1975–76 dosszié. Képzőművészeti vásárlásaink 1976-ban.

¹⁰³ Ennek példái a korszakban a hazai intézményrendszerben a pécsi Janus Pannonius Múzeum és a székesfehérvári István Király Múzeum voltak. – Interjú Mattyasovszky Péterrel i. m.

követően – megrendezték a *Képek, szobrok a 30 év magyar művészetéből* című kiállítását. A kiállítás – Árvai Mária kutatásai szerint – egyértelműen a Németh Lajos *Modern magyar művészet*¹⁰⁴ című kötetében (1968) megjelenő képzőművészeti értékrendet tükrözte, és az 1959 óta gyarapodó gyűjtemény első átfogó nyilvános megjelenése volt.¹⁰⁵ Ehhez hasonló modern anyagot korábban csak Székesfehérváron lehetett látni,¹⁰⁶ ezért óriási jelentősége volt annak, hogy a fővárosban, azon belül is egy kiemelt kulturális helyszínen, a Vármúzeumban került a műtárgyegyüttes a látogatók elé.¹⁰⁷ A kiállítás meghozta a gyűjtő tevékenység vágyott elismerését: Rózsa Gyula *Népszabadságban* megjelent kritikájában igényes műgyűjtőnek nevezte a múzeumot: „Évtizede írja már a kritika, hogy a főváros képzőművészeti múzeuma jól vásárol, hogy [...] példásan jó műgyűjtő.”¹⁰⁸ A bemutató különösen a nonfiguratív művészet, az Európai Iskola és követőinek nagyarányú felvonultatása miatt tűnhetett kockázatosnak,¹⁰⁹ ezért pozitív sajtófogadtatását külön kiemelték az éves beszámolóban, hangsúlyozva, hogy a cikkek elismerik, hogy megfelelő „marxista-leninista szemlélettel” mutatták be az elmúlt 30 év képzőművészetét.¹¹⁰ A kiállításához kapcsolódóan szerzeményezésre is lehetőség nyílt: Deim Pál, Schaár Erzsébet, Vilt Tibor, Szántó Piroska, Bálint Endre, Lakner László stb. művein kívül ekkor vásárolta meg a Fővárosi Tanács a BTM számára Ország Lili *Rekviem* (1963) című sorozatát is.¹¹¹ Ország Lilinél Mattyasovszky már járt korábban, így néhány képét már 1976-ban megvették,¹¹² majd halála után a hagyatékából jelentős

¹⁰⁴ Németh Lajos: *Modern magyar művészet*. Bp. 1968.

¹⁰⁵ Árvai Mária: „Modern magyar művészet 1977-ben Budapesten”. Németh Lajos: *Modern magyar művészet*, 1968. In: *Látkép 2021. Művészettörténeti tanulmányok*. Szerk. Árvai-Józsa Kitty et al. Bp. 2021. 119–126.

¹⁰⁶ Fehérvári kiállítások 1963–1993. Összeáll. Kovács Péter et al. (A Szent István Király Múzeum Közleményei 44.) Székesfehérvár 1994; *Izinger Katalin*: „Ha résnyire kinyílt egy ajtó, oda mi betettük a lábunkat.” Merészség és megfontoltság. Tíz év kiállításai és az 1972-es Elképzélesek című kiállítás a székesfehérvári múzeumban. In: 1971. Párhuzamos különidők i. m. 44–53.

¹⁰⁷ „Végre nem kellett vidékre menni ahhoz, hogy jól válogatott, jól rendezett kiállítást láthassunk felszabadulás utáni képzőművészetünkről.” – *Nagy Zoltán*: *Harminc év képei és szobrai*. Kritika [Új sorozat] (1977) 9. sz. 30–31.

¹⁰⁸ *Rózsa Gyula*: *Egy igényes műgyűjtő. Válogatás harminc év művészetéből a Vármúzeumban. Népszabadság*, 1977. június 19. 9.

¹⁰⁹ „[A]z Európai iskola és a hozzá csatlakozó nonfiguratív törekvések így olyan súlyt kapnak a tárlat összképében, amellyel sosem rendelkeztek az elmúlt harminc év alatt” – írta Horváth Teréz kritikájában, s bár ezt aránytalanságnak vélte, a varsói bemutatóval, az avantgárd iránt vonzódó lengyel művészeti közegek való megfeleléssel magyarázta. – *Horváth Teréz*: *Képek és szobrok harminc év magyar művészetéből*. Népszava, 1977. július 22. 5.

¹¹⁰ BTM RA M. 524-89. A Budapesti Történeti Múzeum 1977. évi beszámoló jelentése.

¹¹¹ Ltsz. KM. 77.38.1-7; KM-FKI Műtárgyvásárlás 1977, 1978, 1979 dosszié. Budapest Főváros Tanácsa Végrehajtó Bizottságának Művelődésügyi Főosztálya Dr. Horváth Miklósnak, a BTM főigazgatójának, 1977. okt. 19-én.

¹¹² Ország Lili: „Barlang”, „Hírnök”, „Születés” és „Sárkányölő Szent György” című festményei az 1958-as Ikon sorozatból; ltsz. KM.76.68–KM.76.71

anyag, többek között az 1980-ban, a BTM Vármúzeumában Tőkeiné Egry Margit és Deim Pál rendezésében bemutatott *Labirintus*-sorozat (1974–1978) egy része, valamint kollázsok és rajzok kerültek a gyűjteménybe.¹¹³

1980-ban Tőkei Ferencné Egry Margit a Magyar Nemzeti Galériába távozott, őt korábbi helyettese, Földes Emília követte az osztályvezetői poszton. Mattyasovszky Zsolnay Péter folytatta munkáját a grafikai gyűjtemény kurátorként, az éremanyagot Krómer Ágnes, a metszettárat pedig B. Nagy Anikó gondozta. Az évi 450 000 forintra nőtt műtárgyvásárlási keret kiegészült a főváros külön műpártolási költségvetéséből elnyert nagyarányú támogatásokkal (amelyeket csak kortárs művek vásárlására lehetett fordítani), sőt esetenként egyes műtárgyak megvételét célzottan is támogatták.¹¹⁴

Az 1980-as években a múzeum folytatta a gyűjtés korábbi stratégiáját: a történeti anyag hiányainak pótlását a két világháború közötti és közvetlenül azt követő időszakra koncentrálni.¹¹⁵ Ennek jegyében vásárolták meg 1980-ban Vajda Lajos *Leányikon* (1936) című művét, 1983-ban Gross Bettelheim Jolán 36 grafikáját és Molnár Farkas egyedülálló kollázsát; 1985-ben pedig Horváth Károly gyűjtőtől – Anna Margit, Bán Béla, Bálint Endre, Barta Lajos stb. művei mellett – Rozsda Endre egyik fontos korai festményét.¹¹⁶

A kortárs művek gyűjtése tekintetében az oldódó kultúrpolitikai közegben némi elmozdulás volt tapasztalható: innentől a közép- és fiatalabb generációtól – az IPARTERV művészeitől és néhány, az új nemzedékhez tartozó alkotótól – is nagy számban vásároltak tárgyakat, hozzájárulva ezzel kanonizációjukhoz. Hencze Tamás és Baranyai András számos grafikáját 1980-ban, Siskov Ludmill *Rugby* (1968) című festményét 1989-ben vették meg.¹¹⁷ Nem volt akadály annak sem, hogy az ironikus politikai utalásokat hordozó munkák a múzeumba kerüljenek, ahogyan azt Harasztý István *Szinkronhiba* című mobilszobrának 1982-es, vagy *Patkányfogó* (1979) című, az érem műfaji határait feszegető művének 1980-as megvétele mutatja. Ez utóbbit, a hét műből álló sorozat többi darabjával együtt ráadásul nem is közvetlenül a BTM, hanem Budapest Főváros Tanácsának Művelődésügyi Főosztálya vásárolta meg, s adta át a gyűjteménynek.¹¹⁸ Az 1980-as évek máso-

¹¹³ Interjú Mattyasovszky Péterrel i. m.; *Árvai M.*: „Modern magyar művészet 1977-ben Budapest” i. m. 119–126.

¹¹⁴ *Földes E.*: Bevezető i. m. oldalszám nélkül

¹¹⁵ BTM RA M. 228-82. Budapesti Történeti Múzeum 1981. évi munkaterve, 6–7.

¹¹⁶ Ltsz. KM. 80.126, KM. 83.91–83.126, KM. 83.85, KM. 85.3; KM–FKI Vételi felterjesztés 1982, 1983, 1984, valamint Vételi felterjesztés 1980–81 dosszié.

¹¹⁷ Ltsz. KM. 81.10–13, KM. 81.40–49, KM. 89.7; KM–FKI Vételi felterjesztés 1980–81 és Vételek 1988–1989 dosszié. Vételi felterjesztések, 1980. dec. 10., 1989. márc. 23.

¹¹⁸ Ltsz. ÉI. 81.7.; KM–FKI Vételi felterjesztés 1982, 1983, 1984 dosszié. Vételi felterjesztés, 1982. dec. 9.

dik felére már a neoavantgárd generáció művei és a legújabb kortárs tendenciákhoz sorolható alkotások is elkezdtek bekerülni a gyűjteménybe: Galántai György *Szabadság-börtön* című műve,¹¹⁹ El Kazovszkij *Az utolsó állat és a ruméliai csillag* és még számos további alkotása,¹²⁰ Erdély Miklós grafikái,¹²¹ és még sorolhatnánk.

1983-ban a Kiscelli Múzeum az épületrekonstrukció befejezését egy átfogó, a gyűjteményt a 18. századtól a kortársakig bemutató képzőművészeti kiállítással ünnepelte, melyet a muzeológusok munkáját végig támogató Németh Lajos nyitott meg.¹²² A rendezés alkalmat adott a meglévő anyag értékelésére, a hiányok felmérésére és az új irányok kijelölésére.¹²³ Keserü Ilona 1969-es *Forma III.* (1969), *Szuszéktanulmány* (1968) és *Hullámos* (1972) című képeit 1983-ban épp erre az új kiscelli gyűjteményi kiállításra hivatkozva vették meg, mint „létfonosságú” darabokat.¹²⁴

Bár a szerzeményezés friss szemlélettel haladt, és a gyűjtemény végre több alkalommal is láthatóvá vált, ezzel párhuzamosan mégis kezdetét vette egy hosszan tartó legitimációs válság. Mattyasovszky elbeszélése szerint az 1980-as évektől „folyamatosan jelen volt a félelem, hogy elveszik az anyagot, viszik a Galériába, mert nincs ennek létjogosultsága, minnek a fővárosnak önálló gyűjtemény, amikor ott a Nemzeti Galéria”.¹²⁵ Már az 1977-es kiállításon feltűnt, hogy nem lehet tovább a Budapest fókuszú gyűjtés címszava mögé bújni, hiszen az amúgy dicsérő szándékú kritikákban megfogalmazódott, hogy az évtizedek alatt összeállt kollekción jobban mutatja a háború utáni művészet irányait, mint a Magyar Nemzeti Galéria gyűjteménye.¹²⁶ A generációkon átívelő trauma, a kollektív emlékezet táplálta azt a félelmet, hogy az MNG hiányai esetleg a BTM képzőművészeti gyűjteményével lennének pótolhatók. A helyzetet csak nehezítette, és a múlt megisméltlődésének rémképét idézte fel az 1983-as új állandó kiállítás kapcsán megjelent, mégoly jószándékú cikkek megfogalmazása, miszerint „a bemutató jól egészíti ki a Magyar Nemzeti Galéria képzőművészeti anyagát”.¹²⁷

¹¹⁹ Ltsz. KM. 87. 11; KM–FKI Vételek 1987 dosszié. Vételi felterjesztés, 1987. júl. 14.

¹²⁰ Ltsz. KM. 88.40.1-15, KM. 88. 41-44; KM–FKI Vételek 1988–1989 dosszié. Vételi felterjesztés, 1988. nov. 18.

¹²¹ Ltsz. KM. 2019.49.1. 1986-os vásárlás.

¹²² *Földes E.*: A Fővárosi Képtár története i. m. 27.; *K. Végh K.*: A Budapesti Történeti Múzeum i. m. 150.

¹²³ *Földes E.*: A Fővárosi Képtár története i. m. 29–30.

¹²⁴ Ltsz. KM. 129-131; KM–FKI Vételi felterjesztés 1982, 1983, 1984 dosszié. Vételi felterjesztés 1983. szept. 1.

¹²⁵ Interjú Mattyasovszky Péterrel i. m.

¹²⁶ „Ami a Budapest centrikusságot illeti, ezt mint kiállítási és gyűjtési szempontot egyaránt mondvasználtnak és primitívnek éreztük.” – írta Nagy Zoltán kritikus, és a BTM képzőművészeti gyűjteményének pozitív irányait szembeszegezte a Magyar Nemzeti Galériával, amely egy korábbi kiállításon saját értékrendjéről „lesújtó bizonyítványt” állított ki. – *Nagy Z.*: Harminc év képei és szobrai i. m. 31.

¹²⁷ *L. M.*: Századok üzenete. Képzőművészetünk múltja és jelene a Kiscelli Múzeumban. Veszprémi Napló, 1983. október 28. 5.

A nyilvánosságban megjelent mondatokkal párhuzamosan a háttérben is élénk vita folyt a gyűjtés irányairól, amit egy 1981-es múzeumi felügyeleti jelentés indított el, s ami 1983–1984 körül jutott nyugvóponttra. Bár maga a jelentés nem ismert, az arról 1982-ben, a múzeumban folytatott vita igen. Ebből egyértelműen kiderül, hogy a vizsgálat számonkérte, hogy a gyűjtemény egy része nem közvetlenül várostörténeti jellegű, s azt is kimondták, hogy „nincs budapesti iskola”. Földes Emília azzal vágott vissza, hogy „egy várostörténeti múzeumnak kötelessége közé tartozik az is, hogy a város szellemi életét dokumentálja. Szellemi életének szerves része a képzőművészet maga”, s Derkovits és Csernus példájával igyekezett alátámasztani, mennyire fontos, hogy ezekkel az alkotásokkal egy-egy korszak komplex képét meg lehessen rajzolni. Ami pedig a budapesti iskola létét vagy nem létét illeti, leszögezte: „Budapest döntő szerepet játszik az ország szellemi életében”, s például a Gresham-kör képviselői „meghatározták a magyar művészet fejlődését is, de kitörölhetetlenül Budapesthez tartoztak”. Mravik László, aki az értekezlet jegyzőkönyve szerint a Művelődésügyi Minisztérium osztályvezetőjeként vett részt a megbeszélésen, határozottan a képzőművészeti gyűjtési koncepció védelmére kelt. Véleménye szerint „csak budapesti iskola van a képzőművészetben”, a BTM országos gyűjtőkörű, és két utat vázolt a gyűjtemény számára: vagy létrejön egy önálló Fővárosi Képtár, amit maga túl nagy vállalkásnak gondolt, vagy minden gyűjtéssel kapcsolatos kérdést „a BTM művészettörténeti osztályának a hatáskörébe kell a jövőben utalni”. Néhány megjegyzése emellett arra utal, hogy a muzeológusok félelme nem volt alaptalan: „[...] a Magyar Nemzeti Galéria a modern gyűjtés tekintetében eléggé szerény munkát végzett évtizedeken keresztül. Még azt is lehet mondani, hogy kontraszelektációs tevékenységet. Olyan értékdevalváló munka folyt ott, ami óhatatlan réseket teremtett arra, hogy egy jó elképzelésekkel működő gyűjtemény megpróbálja felvállalni ennek a pótlását.”¹²⁸ E mondatok alapján nem kizárt, hogy valóban felmerült, hogy a Nemzeti Galéria hiányosságait a BTM képzőművészeti gyűjteményi anyagának elvételével kompenzálják, s ez legalábbis a szakfelügyeleti szintig eljutott. Nyilván e jelentés árnyékában íródott már az 1983-as munkaterv is, melyben hangsúlyozták, hogy „kizárólag azokat a képzőművészeti alkotásokat gyűjtjük, amelyek valamilyen (sic) módon dokumentálják a főváros művészeti fejlődését, változását, szellemi arculatának átalakulását az új- és legújabb korban”. Ugyanitt jelezték, hogy a „BTM képzőművészeti gyűjtésének profilja még nem lezárt ügy s a felügyeleti vizsgálat tapasztalatainak értékelésénél részletesen foglalkozunk majd e

¹²⁸ BTM RA M. 247-82. Az 1981. évi felügyeleti vizsgálat jelentését megtárgyaló értekezlet jegyzőkönyve, 1982. márc. 23., 11–27.

kérdéssel is, konzultálva olyan intézményekkel, mint a Nemzeti Galéria, a pécsi Janus Pannonius Múzeum és az ELTE Művészettörténeti Tanszéke”.¹²⁹

A konzultációs lista szigorúnak tűnhet, ha nem tudnánk, hogy az ELTE Művészettörténeti Tanszékének vezetője az a Németh Lajos volt, aki hosszú évek óta támogatta a gyűjteményi muzeológusok munkáját, az említett intézményeket pedig olyan művészettörténészek vezették (a pécsi Janus Pannonius Múzeum igazgatója ekkor Hárs Éva volt, a Magyar Nemzeti Galéria új igazgatója pedig 1982-től Bereczky Loránd), akiktől távol állt az 1950-es évekre jellemző, gyűjteményeket radikálisan átstrukturáló szándék. A Fővárosi Képtárat érintő felügyeleti kritika valójában egy szélesebb, az egész BTM-re vonatkozó problémakörbe illeszkedett. A múzeum történetét feldolgozó Végh Katalin meglátása szerint a felügyeleti vizsgálat elrendelésének valódi oka a múzeum működési problémáinak feltárásával az intézmény igazgatójának, Horváth Miklósnak a nyugdíjba kényszerítése lehetett.¹³⁰

Bár a muzeológusok aggodalmai a gyűjtemény jövőjét illetően nem voltak teljesen alaptalanok, igazi politikai szándék az irányok átszabására vagy az anyag elvitelére nem fogalmazódott meg a későbbiekben sem, és a következő évek munkaterveiből expressis verbis eltűnt a gyűjtemény legitimitását érintő kétség. Kiscellben megszaporodott a képzőművészeti tárlatok száma, s ezek közül kiemelkedett az 1988-ban megrendezett *Temp-rom-tér* című kiállítás. A Kiscelli Múzeum rossz állapotban lévő, romos templomának monumentális terében a gyűjtemény 1945 utáni anyagából egy reprezentatív válogatást láthatott a szakma és a közönség. Ez a kiállítás elsöprő sikert aratott, és fontos eredményeket is hozott: a főváros – felismerve a benne rejlő egyedülálló lehetőségeket – vállalta a templom képzőművészeti kiállítási és rendezvényekre alkalmas térré történő átalakításának költségeit.¹³¹ Ezzel egy másfél évtizede dédelgetett álom vált valóra, hiszen először 1975-ben merült fel a Fővárosi Galéria létrehozásával kapcsolatban ez a megoldás.

A másik döntő lépés Budapest Főváros Tanácsa 1989. február 10-én tartott ülésén született, ahol külön napirendi pontban tárgyalták a képtár ügyét, mert „[...] elérkezettnek látszik az idő, hogy az 1953-ban megszüntetett Fővárosi Képtár funkcióját visszaállítsa a főváros. A »Fővárosi Képtár« elnevezéssel szándékosan utaltak Budapest Főváros Tanácsa 1933–1953 közötti képzőművészeti mecénási tevékenységekre (sic!), melynek eredményeként a Károlyi Palotában ugyanezzel az elnevezéssel volt kiállítva két évtizeden keresztül a kortárs képzőművészetet

¹²⁹ BTM RA M. M-298-84. A Budapesti Történeti Múzeum 1983. évi munkaterve, 9–10. (Kiemelés az eredetiben.)

¹³⁰ K. Végh K.: A Budapesti Történeti Múzeum i. m. 149.

¹³¹ R. Gy. [Rózsa Gyula]: A művészet temploma. A Temp-rom-tér kiállítóhelyiség Kiscellben. Népszabadság, 1988. november 2. 7.; Nagy Zoltán: Temp-rom-tér. Művészet 30. (1989) 3. sz. 4–5.

reprezentáló anyag.”¹³² A rendszerváltás küszöbén a demokratikus önkormányzatiság eszméjének újjászületésével és az 1948-ban bekövetkezett politikai fordulat kultúrpolitikai konzekvenciáinak revideálásával összefüggésben a javaslatot elfogadták. Innentől a BTM képzőművészeti gyűjteménye újra felvehette a Fővárosi Képtár címet, vezetője igazgatói rangot kapott.¹³³ A képtár régi nevének visszaadása az egykori Fővárosi Képtár szellemi örökségét ápoló, annak modernizmusával folyamatoságot vállaló muzeológus generációk munkájának az elismerését jelentette.

Összegzés

Az 1989-től Fővárosi Képtár néven, a BTM keretében működő képzőművészeti főosztály gyűjteményi tekintetben nem azonos az első Fővárosi Képtárral, hiszen annak anyagát – egyes várostörténeti érdekességű képzőművészeti alkotásokat leszámítva – 1953-ban elvitték, és ma is a Magyar Nemzeti Galéria kollekcóját gazdagítja. A képzőművészeti gyűjtés 1959-es újraindítását követően számos új szempontot kellett figyelembe venni a várostörténettől az aktuális kultúrpolitikai üzenetet hordozó monumentális művészetig. Ugyanakkor kezdettől fogva megragadható – előbb csendben, majd markánsan artikulálva – a szándék, hogy egy, az első Fővárosi Képtárhoz hasonló rangú és művészettörténeti jelentőségű gyűjteményt hozzanak létre, bizonyos értelemben pótolják azt a hiányt, amit az első kollekciónak elvesztése okozott. Ez az eszme magában foglalta a modern művészet iránti elkötelezettséget is, hiszen az első képtár a maga korában a Szépművészeti Múzeum után az ország második legkiemelkedőbb modern képzőművészeti közgyűjteménye volt.

A fővárosi mecenatúra az 1959–1989 közötti időszakban kontinuos volt, a koncepció a várostörténetről fokozatosan az autonóm képzőművészeti gyűjtés felé mozdult. Az iratokból kiolvasható, hogy nem voltak nagyon szigorú korlátok, és a muzeológusok igyekeztek ezeket is ügyesen kijátszani, valójában a múzeum végig viszonylagos szabadsággal gyarapíthatott. A gyűjtés irányait két markánsan eltérő generáció szemlélete határozta meg. Az első korszakban, Bertalan Vilmos idején hangsúlyos szerepet játszott a gyűjtésben az 1950-es évek második felében modernizálódó, ma szocialista modernizmusnak nevezett művészet, a nagybányai és posztnagybányai festészet, de nem kizárólagosan: a hivatalos kánon kereteinek tágítása a történeti és a kortárs képzőművészetet illetően egyaránt érzékelhető. Tőkeiné Egry Margit jóváhagyásával a következő periódus két meghatározó művészettörténésze, Földes Emília és Mattyasovszky Péter az 1970-es évektől friss

¹³² BFL XXIII.101.a.1. Budapest Főváros tanácsülések jegyzőkönyvei. 1989. febr. 10. Tájékoztató a Végrehajtó Bizottság tanácsülések közötti munkájáról és egyéb időszerű kérdésekről, 19–20. (344–345.)

¹³³ *Földes E.*: A Fővárosi Képtár története i. m. 28.

szemmel válogattak a régi és az új avantgárd alkotók művei közül, biztosítva a gyűjtemény relevanciáját.

A Fővárosi Képtár története azt mutatja, hogy a Kádár-korszakban bizonyos kompromisszumok megkötésével hogyan lehetett viszonylag szabadon felépíteni egy – csak részben – rendszerkompatibilis gyűjteményt, és rekonstruálni azt, ami az 1950-es években elveszett. Az első gyűjtemény elvételének traumáját generációk örökítették tovább, de ez nem destruktívan, inkább inspirálóan hatott az utódokra: a századfordulón lendületet kapott gyűjtés modern szemléletének továbbvitele az ellenállás sajátos magatartását jelentette a számukra.

A képtár nevének visszaadásával 1989-ben sok évtizednyi módszeres építkezés után a főváros második és egyetlen képzőművészeti gyűjteménye – ha függetlenségét nem is, de – elnyerhette azt a rangját, amellyel elődje a két világháború közötti időszakban rendelkezett.

QUIET YEARS OF TREASURE ACCUMULATION
The History of the Municipal Gallery 1959–1989

By Enikő Róka

SUMMARY

The study focuses on the Municipal Gallery, which functions in the framework of the Budapest History Museum, as a historical and intellectual construction. It aims to draw tendencies and possibilities, and track down the development whereby in the formation of the collection the aspect of urban history has gradually been joined by the art historical canon. In the period between 1959 and 1989 the capital's patronage was continuous, and the directions of collection were determined by the widely diverging perspectives of two successive generations. The first period, between 1959–1973, was characterised, alongside the collection of the works of art of socialist modernism, and of Nagybánya and post-Nagybánya painting, by the extension of the limits of the official canon. From the mid-1970s, the new generation of art historians who joined the Museum selected with fresh eyes from the works of old and more recent avantgard artists, thus securing the continuing relevance of their collection.

Bácsatyai Dániel

A SZÉPLELKŰ KAMARAI SPÁN ÉS MÁS SZERENCSELOVAGOK

III. András olaszai*

Már jócskán túljárt életének delelőjén a firenzei születésű, ám száműzetésbe kényszerült s végül Bolognában otthonra talált nemesúr, Baldo da Passignano, amikor elhatározta, hogy könyvben állít emléket pályája legizgalmasabb fejezetének. A szóban forgó események helyszíne Magyarország volt: Baldo ugyanis egyike azoknak az olaszoknak, akik 1290. augusztus 6-án¹ jelen voltak III. András magyar király székesfehérvári koronázásán. A Velencében nevelkedett Andrásnak tett szolgálatokért Baldót – ahogy a befejezett műről hírt adó krónikás írja – az uralkodó a *comes* címmel tüntette ki.² Az utolsó Árpád-házi király kalandjairól írt könyv sajnos nem maradt fenn, mint ahogy a tollforgatásban járatos szerző más művei sem, nem számítva egy fiatalkori szerelmes verset, a szicíliai közvetítéssel Toszkánában meghonosodó provanszál trubadúrköltészet egyik darabját.³ Az irodalmi vénájú kalandor természetesen aligha az egyetlen itáliai, aki a trónkövetelőt Magyarországra kísérte, mégis ő az egyedüli, akiről bizonyosan tudható, hogy jelen volt a koronázási ünnepségen. A többiek, köztük a legközelebbi családtagok – az édesanya, Tommasina és a nagybácsi, Albertino Morosini – csak később bukkannak fel az új király oldalán. Baldo bizonyára sokuk nevét és tetteit feljegyezte, ám mivel az említett könyvet sajnos nélkülöznünk kell, magam teszek kísérletet arra, hogy azt a keveset, ami III. András olaszairól tudható, az olvasók elé tárjam.

* A kutatást a PD 138985 számú NKFIH-pályázat támogatása tette lehetővé.

¹ *Bácsatyai Dániel*: A Somogyvári formuláskönyv évkönyvei. (Közlemények Székesfehérvár történetéből) Székesfehérvár 2019. 20–21., 52.

² *Miscellanea novo ordine digesta I–IV*. Ed. Stephanus Baluzius – Joannes Dominicus Mansi. Lucae 1761–1764. IV. 105. (Catalogus Fontium Historiae Hungaricae I–III. Ed. Albinus Franciscus Gombos. Budapestini 1937–1938. I. 808.) Minderről egy Pietro Corcadi nevű bolsenaí származású krónikás tájékoztat minket, aki szülővárosából Firenzébe került, s ott saját korábbi jegyzeti és a helyben megismert krónikák felhasználásával történeti mű írásába fogott. Az 1342-ig terjedő olasz nyelvű krónika kódexét már a 15. század elején Luccában használták, s ma is ott őrzik (Archivio di Stato, Orsucci 40.). – *Otto Hartwig*: Quellen und Forschungen zur ältesten Geschichte der Stadt Florenz I–II. Marburg–Halle. 1875–1880. I. xxx–xliii.; Repertorium fontium historiae medii aevi primum ab Augusto Potthast digestum, nunc cura collegii historicorum et pluribus nationibus emendatum et auctum. I–XI. Romae 1962–2007. III. 401.; *Luisa Miglio*: Pietro Corcadi. In: Dizionario biografico degli italiani I–LXXXV. Roma 1960–2016. (a továbbiakban: DB). XXVIII. 782.

³ *Guido Zaccagnini*: Un rimatore delle origini cortigiano del re d’Ungheria. Baldo da Passignano. *Giornale storico della letteratura italiana* 90. (1927) 80–81.

A firenzei irodalomtörténet-írás Baldo da Passignano magyarországi éveit az életrajz fehér foltjai között tartja számon. A helyzetet Kovács Zsuzsa italianista 1998-ban olasz nyelven megjelent rövid tanulmánya változtathatott volna,⁴ ám ez mind Itáliában, mind itthon ismeretlen maradt. A III. András által megnevezett firenzeit Kovács Zsuzsa azzal a Bald szepesi ispánnal azonosította,⁵ aki 1291–1292-ben a király kamaraispánjaként nevezte meg magát.⁶ Az azonosítás kétségtelenül helytálló, néhány fontos részletet azonban, köztük a király kalandjairól szóló könyvre vonatkozó híradást Kovács Zsuzsa írása nem említi. A megfeleltetés alapja – a név azonosságán túl – az volt, hogy a magyarországi és az itáliai források egyaránt beszámolnak a firenzei Cipriani házhoz fűződő rokonságról. Bald ispán unokaöccse, Guetto Cipriani már III. András koronázása előtt a majdani uralkodót szolgálta, amiért 1300-ban a sárosi vár Sebes nevű földjét nyerte jutalmul, azzal a kikötéssel, hogy azt az uralkodó a lengyel határ menti, várral is rendelkező Palocsa birtokért bármikor visszaveheti.⁷ Guetto édesanyja, Aldimaringa, Baldo leánytestvére volt, akit az a Gerardo Cipriani vett nőül, akit ghibellini érzelmei miatt vélhetően Baldóval együtt száműztek 1266-ban Firenzéből,⁸ s aki 1274-ben Baldóval közösen állított ki egy nyugtát Bolognában.⁹ Ismerjük Gerardo és Aldimaringa másik gyermekét, Giovannát is, akit Baldo da Passignano házasított ki 1309-ben.¹⁰

A Ciprianikhoz fűződő családi kapcsolat mellett Baldo da Passignano és Bald ispán azonosságára még egy kétségtelen bizonyítékot hozhatunk fel, ez pedig nem más, mint az ispán pecsétje, amelynek köriratában a tulajdonos teljes neve olvasható. Fejérpataky László, aki a jászói konvent hiteleshelyi levéltárában bukant rá az ispán egy 1294. évi kiadványán függő pecsétjére, a következőképpen oldotta fel a nehezen megfejthető írást: +S. BALDI. D. PA. IGPANO COITIS D. SCEP.¹¹ A pecséten címer is volt: a heraldikailag jobbra dőlt pajzson két egy-

⁴ Uo. 76–77.

⁵ *Kovács Zsuzsa*: Italiani alla corte di Andrea III, re d’Ungheria (1290–1301). In: *La civiltà ungherese e il cristianesimo I. A magyar művelődés és a kereszténység I.* Szerk. Monok István – Sárközy Péter. Bp.–Szeged 1998. 135.

⁶ *Zsoldos Attila*: Magyarország világi archontológiája 1000–1301. (História könyvtár. Kronológiák, adattárak 11.) Bp. 2011. (a továbbiakban: Archontológia 1000–1301) 249.

⁷ 1300. április 9.: Hazai Okmánytár I–VIII. Szerk. Ipolyi Arnold – Nagy Imre – Véghely Dezső. Győr–Bp. 1865–1891. (a továbbiakban: HO) VIII. 403–404. Vö. *Nógrády Árpád*: Sáros vármegye. (Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. Új sorozat 1.) Bp. 2022. 435–439., 494–498.

⁸ *Ernestine Werder*: Studien zur Geschichte der lyrischen Dichtung im alten Florenz. Zürich 1918. 129–130.

⁹ *Giovanni Livi*: Dante, suoi primi cultori sua gente in Bologna. Bologna 1918. 159.

¹⁰ *Werder, E.*: Studien i. m. 130.

¹¹ A Magyar Történelmi Társulat 1878. évi aug. 27–szept. 1-ei vidéki kirándulása Abauj-vármegyébe s Kassa városába. Szerk. Szilágyi Sándor. Bp. 1878. [A Századok 1878. évi évfolyamának melléklete.] 132. (A vonatkozó rész Fejérpataky László munkája.)

mást keresztező tárgy – talán nyílvevő – látható, felső száraik között Fejérpatak szerinti rózsát, a pajzson pedig koronás vagy tolldíszes sisakot találunk. A szepesi ispán egy 1291. évi kiadványán, amely a Magyar Országos Levéltár Diplomatikai Levéltárában található, ugyancsak fennmaradt Bald pecsétje. A címerképről ez alapján sem derül ki több, ám a körirat részletei könnyebben olvashatóak: +S. BALDI D. PASIGNANIO. CO(M)ITIS D. SCEP.¹²

Mindezek előrebocsátása után ismerkedjünk meg Bald ispán fordulatokban bővelkedő életének részleteivel. Mint láttuk, a császárpártiak számára végzetes beneventói csata után, 1266-ban üzték el Firenzéből, ahol a pápaságot támogató guelf párt győzedelmeskedett. A következő évben már Bolognában tartózkodott, s két év múlva felvételt nyert a Toszkan Társaságba (*fraternitas et societas Tuscorum, qui reperiuntur Bononie*) is. Mivel a társaság csak huszonöt éves kortól fogadott tagokat a soraiba, jogosan következtetett arra Guido Zaccagnini, hogy Baldo 1244 körül látta meg a napvilágot.¹³ 1274 után a későbbi szepesi ispán harminc évre eltűnik az itáliai forrásokból, magyarországi kalandja után azonban számos híradás említi. Mint láttuk, Baldo és a nevezetes firenzei Cipriani-ház sorsa szorosan összefonódott, s az előbbi nemcsak a száműzetés, hanem a magyar király kenyerét is megosztotta unokaöccsével, Guetto Cipriánival. III. András halála után Guetto bizonyosan hazatért Firenzébe, ám 1302-ben, a fekete guelfek hatalomra jutását követően – nyolc hónappal Dante száműzetése után – ismét el kellett hagynia szülővárosát.¹⁴ Baldo a jelek szerint sosem látta viszont Firenzét. András király temetését követően Szepes várát II. Vencel cseh királynak és fiának adta el,¹⁵ majd visszatért Itáliába. 1303 és 1306 között Pagno nevű fivérével együtt ismét Bolognában találjuk – 1304-ben polgárjogot nyert¹⁶ –, ahol fényűző életet élt.¹⁷ Miután azonban 1307-ben a ghibellineknek és a fehér guelfeknek Bolognából is távoznuk kellett, Padovában tűnt fel.¹⁸ Az 1304-ben száműzött firenzei költő, Francesco da Barberino itt találkozott „az igen nemes és komor (*morosus*) Baldo da Passignano comes úrral, akit – mint írja – gondossága és erényei a magyar király udvarában magasba emeltek”.¹⁹ A padovai találkozó során kiderült, hogy

¹² 1291: Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Mohács előtti gyűjtemény, Diplomatikai Levéltár (a továbbiakban: DL) 71238.

¹³ Zaccagnini, G.: Un rimatore i. m. 74.

¹⁴ Istoría fiorentina di Marchionne di Coppo Stefani pubblicata IV. Ed. Ildefonso di San Luigi. (Delizie degli eruditi toscani X.) Firenze 1778. 94., 115.

¹⁵ 1304. december 7.: Regesta diplomatica nec non epistolaria Slovaciae I–II. Ed. Vincent Sedlák. Bratislavae 1980–1987. I. 163.

¹⁶ Zaccagnini, G.: Un rimatore i. m. 77.

¹⁷ Werder, E.: Studien i. m. 130.

¹⁸ Uo.

¹⁹ „[...] et hec quidem dum essem in studio Paduano, ubi cum moram traheret nobilissimus et morosus vir dominus comes Baldus de Pasignano, quem hactenus apud Regem Ungarie sollicitudo et

Francescóhoz hasonlóan Baldo is írt egy *Liber spei* (*A remény könyve*) című művet, ez azonban éppen úgy elenyészett, mint a magyarországi kalandokról szóló munka. A már hajlott korú Baldo 1309-ben visszatért Bolognába, ez alkalommal végleg. 1310-ből betegségéről értesülünk, tizzanellói földbirtokát fiaira, Andreára és Niccolóra íratta.²⁰ Ám hosszú évek vártak még rá, s túlélte gyermekeit: 1332. június 22-én, csaknem kilencven éves korában kelt végrendeletének kedvezményezettjei immár nem fiai, hanem unokaöccse és két unokája voltak.²¹

Vajon hogyan került Baldo da Passignano és Guetto Cipriani Magyarországra? Az aligha lehet kétséges, hogy már a velencei évek idején András szolgálatába szegődtek, a lagúnák közt keletkezett források azonban hallgatnak róluk. Két nyom áll rendelkezésünkre, amelyek közül az első a III. Andrást Magyarországra invitáló Lodomér esztergomi érsek személye. Lodomér ugyanis kedves barátjaként (*amicus karissimus*) szólítja meg Bald ispánt egy 1293-ban kelt levelében,²² aki cserébe egyenesen jótevőjeként (*benefactor*) emlékezik meg az érsekről.²³ Nem lehetetlen, hogy a barátság III. András koronázása előtt szövődött, ennek körülményeiről azonban semmiféle rámponttal sem rendelkezünk. Felmerült, hogy a különösen művelt Lodomér érsek Bolognában járt egyetemre,²⁴ a felvetés azonban továbbra is csupán lehetőség, amelyet nem tudunk forrásokkal alátámasztani.²⁵ Ám ha kimutathatnánk is, hogy Lodomér Bolognában diákoskodott, annak csekély az esélye, hogy Balddal itt kötött barátságot; a majdani érsek ugyanis nyilvánvalóan hazai közéleti szereplésének kezdete,²⁶ tehát 1264 előtt végezte felsőfokú tanulmányait, míg Baldo csak 1266 után bukkant fel az egyetemvárosban. Nincs más lehetőségünk tehát, mint egy másik nyom után elindulni, amely ugyancsak Bolognába vezet.

virtutes eius plurimum sublevarunt, et super multis novitatibus librum quendam ex proprio compilasset, per cuius tenorem magna spes gentibus preparatur, pigritia tollitur et probitas imperatur sua curialitate, cum librum ipsum Librum Spei vocaret hanc spem eodem modo in libri principio figurari mandavit, que licet forte ob defectum pictorum aliter in aliquibus picta extiterit, tamen ipse hanc haberi voluit pro sic picta.” – I documenti d’Amore di Francesco da Barberino secondo i manoscritto originale I–IV. Ed. Francesco Egidi. Roma 1905–1922. III. 10.

²⁰ Werder, E.: Studien i. m. 130.

²¹ Zaccagnini, G.: Un rimatore i. m. 83–86.

²² 1293. július 25.: Monumenta ecclesiae Strigoniensis I–IV. Ed. Ferdinandus Knauz et al. Strigonii 1874–1999. (a továbbiakban: MES) II. 345–346.

²³ 1293. szeptember 18.: MES II. 347.

²⁴ Lásd Gerézdi Rabán Veress Endre egyetemtörténeti adattáráról írt recenzióját Irodalomtörténet 30. (1941) 4. sz. 178.

²⁵ Körmendi Tamás: Lodomér pályafutása váradi püspöksége előtt. In: Nagyvárad és Bihar az Árpád-kor végén. Szerk. Zsoldos Attila. (Tanulmányok Biharország történetéről 3.) Nagyvárad 2016. 83–99.; Bácsatjai Dániel: Személyi összeköttetések a Curia Romana és a magyar egyház között a 13. század közepén. Történelmi Szemle 60. (2018) 314.

²⁶ Archontológia 1000–1301. 322.

Innen származott ugyanis Marco da Saliceto, akit az olasz irodalom III. András nevelőjeként tart számon.²⁷ A bolognai ghibellinek táborához tartozó Marco ugyancsak száműzetésben töltötte élete jelentős részét: ő 1274-ben hagyta el szülővárosát. Padovában telepedett le, ahol megélhetését jegyzői hivatása biztosította. Vélhetően már 1281-től, ám legkésőbb 1283-ban – ugyancsak jegyzőként – már a velencei patrícus, Albertino Morosini szolgálatában állt,²⁸ aki ebben az időben Chioggia *podestà*ja volt.²⁹ A tekintélyes velencei ekkor bízhatta rá kiskamasz unokaöccse nevelését. Mindez onnan ismeretes, hogy Marco 1291 nyarán kérvényt intézett Bologna városához, hogy csatlakozhasson egykori tanítványához, a magyar királyhoz, mivel velencei tartózkodása idején András „*magistere* és *familiaris*” volt.³⁰ Kovács Zsuzsa kétségbe vonta, hogy a *magister* itt nevelőt, esetleg házitanítót jelentene,³¹ a szó azonban a fenti szövegek környezetben nemigen jelölhet mást, miközben számos példa bizonyítja, hogy a kifejezés ebben az értelemben is használatos volt.³² Minden amellett szól, hogy az egykori nevelő úrnőjével, Tommasina Morosinivel érkezett a királyságba, s feltételezhetjük, hogy III. András anyjának halála után már nem volt maradása: 1294 szeptemberében még Magyarországon tartózkodott,³³ 1296 májusában azonban már Mantovában tűnt fel fia, Mattiolo társaságában.³⁴ Az év végén engedélyt kapott, hogy bő húsz esztendei távollét után végre hazatérjen Bolognába.³⁵ 1297 januárjában felesküdt a bolognai guelf kormányzat szolgálatára, s talán az utóbbi védelmében vesztette életét az estei őrgróf, VIII. Azzo ellen viselt háborúban. 1304-ben mindenestre már bizonyosan nem volt az élők sorában.³⁶

Marco da Saliceto tehát – a szepesi ispánnal ellentétben – nem tartott ki a végsőkig III. András mellett; abban azonban lehetett szerepe, hogy kortársa, az 1270-es években ugyancsak Bolognában időző Baldo da Passignano kapcsolatba került a Morosini családdal. Ha azonban Marcónak az 1274. évi guelf tisztogatások idején el kellett hagynia Bolognát, még inkább ezt kell gondolnunk a

²⁷ *Emilio Orioli*: A bolognai Marco da Saliceto, az utolsó Árpád nevelője. Századok 44. (1910) 789–801.

²⁸ Uo. 790–791.

²⁹ *Ugo Tucci*: Albertino Morosini podestà veneziano di Pisa alla Meloria. In: Genova, Pisa e il Mediterraneo tra due e trecento per il VII° centenario della battaglia della Meloria. Genova, 24–27 Ottobre 1984. (Atti della Società Ligure di Storia Patria, nuova serie XXIV/2.) Genova 1984. 224.

³⁰ *Orioli, E.*: Marco da Saliceto i. m. 791–792.

³¹ *Kovács Zs.*: Italiani i. m. 132–133.

³² A magyarországi középkori latinság szótára. I–VI., I. pótkötet. Szerk. Boronkai Iván – Szovák Kornél. Bp. 1987–2017. VI. 167–168. (I A 4 a)

³³ *Massimo Giansante*: Marco da Saliceto. In: DB LXIX. 760–763.

³⁴ *Orioli, E.*: Marco da Saliceto i. m. 793.

³⁵ Uo. 794.

³⁶ *Giansante, M.*: Marco da Saliceto i. m.

ghibellin Baldóról, akiről 1274-et követően harminc évig hallgatnak a bolognai források. Baldo másodszor is száműzetésbe kényszerülhetett, és talán ekkor került szorosabb viszonyba Marcóval; nem lehetetlen, hogy közösen álltak a veleneci Morosinik szolgálatába.

Baldo da Passignanóval kapcsolatban még egy dolog érdemel különös figyelmet: szepesi ispánsága mellett az ifjú király kamaraispánként is alkalmazta.³⁷ Nem tudható, hogy Baldo miből tartotta el magát számkivetettsége első évtizedeiben, ám van némi alapunk, hogy feltételezzük: kereskedéssel foglalkozott – efféle tapasztalatok nélkül ugyanis aligha nevezte volna ki a király egy olyan hivatal élére, amely pénzügyi jártasságot kívánt meg. Itáliaiak már korábban is feltűntek a kamaraispáni pozícióban: az esztergomi Archinus bizonyosan veleneci származású volt,³⁸ s valószínűsíthető az itáliai eredet Perchinus vagy más néven Pernicholus³⁹ zágrábi *podestà* és livnói zsupán⁴⁰ esetében is, aki egy I. (Anjou) Károly szicíliai király udvarában teljesített diplomáciai küldetést követően, a hazauton lett gyilkosság áldozata 1278 második fele és 1279 augusztusa között.⁴¹ Zágrábi polgár volt Perchinus nagybátyja, Mercurinus kamaraispán is.⁴² Mivel az 1291. évben legalább két, székhely nélkül emlegetett királyi kamaraispánnal találkozunk a hazai oklevelekben,⁴³ éppenséggel nem lenne meglepő, ha az említett tisztviselők egy-egy régió pénzveréséért feleltek volna. Mercurinus minden bizonnyal a zágrábi kamara élén állt, Baldo esetében azonban a kérdés nyitva áll: éppúgy irányíthatta az ország közepén (Budán és Esztergomban) működő

³⁷ Archontológia 1000–1301. 249.

³⁸ 1249. november 28.: MES I. 379. (Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke I–II. Szerk. Szentpétery Imre – Borsai Iván. Bp. 1923–1987. [a továbbiakban: RA] II/2. 914. sz.)

³⁹ Árpádkori új okmánytár I–XII. Szerk. Wenzel Gusztáv. Pest–Bp. 1860–1874. (a továbbiakban: ÁÚO) VIII. 327. Vö. az eredeti oklevéllel: DL 745.

⁴⁰ Az a tény, hogy a magyar király alattvalója állt a Bosznia nyugati határvidékén fekvő livnói zsupánság élén (*Perchinus comes Trium Camporum*), jól mutatja, hogy IV. László magyar király anyja, Erzsébet özvegy királyné boszniai hercegnői címe nem üres titulus volt. – 1277. május 23.: Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae II–XV. Ed. Tade Smičiklas. Zagabriae 1904–1934. (a továbbiakban: CDCr) VI. 203–204.

⁴¹ Halálának időhatáraihoz: 1278. június 14.: Magyar diplomáciai emlékek az Anjou-korból. Monumenta Hungariae Historica. Acta Extera I–III. Szerk. Wenzel Gusztáv. Bp. 1874–1876. (a továbbiakban: MDEA) I. 56–57.; 1279. (augusztus előtt): ÁÚO XII. 253–254. (RA II/2–3. 2974. sz.)

⁴² *Weisz Boglárka*: Kamaraispánok az Árpád-korban. Turul 83. (2010) 83–84.

⁴³ Archontológia 1000–1301. 249. – Zsoldos Attila Héder nembéli Kőszegi János (Iván) második tárnokmesteri hivatalviselésének idejére (1291) helyezte Gunchul és Mihály kamaraispánságát, valószínűbbnek tűnik azonban, hogy a forrásul szolgáló, csak napi dátumot tartalmazó oklevél (DL 93908.) Kőszegi Iván első tárnokmestere idején (1276) kelt, mivel a következő évből valóban fennmaradtak adatok egy Mihály nevű kamaraispánról. *Gyöngyösy Márton*: 13. századi esztergomi és budai kamaraispánok. Az Érem 71. (2015) 5.; Archontológia 1000–1301. 248.

kamarát, mint ahogy utóbb felmerült egy „szepesi kamara” léte is, amelynek szepesi ispánként értelemszerűen ő állhatott volna az élén.⁴⁴

A III. András itáliai pénzügyigazgatási szakembereire vonatkozó adatok közül talán még egyet összefüggésbe hozhatunk Baldóval. A *Stájer Rímes Krónika* hosszasan tárgyalja III. András trónra jutását és az új király, I. Albert osztrák herceg ellen indított 1291. évi hadjáratát. A szerző felsorolja a hainburgi békekötésnél jelen lévő személyeket is, és külön figyelmet szentel az András által küldött olaszoknak. A krónikás szerint jelen volt a király rokona, Albertino Morosini, két közelebbről nem azonosítható udvaronc, Valentinus és Petrus de Spina, valamint egy ragadványnevéen emlegetett személy: *der Drizkaer*, más szöveghagyomány szerint *der Dreisker*.⁴⁵ E név mögött nem nehéz a harmicados (*dreissiger*) foglalkozásnevet felfedezni; lehetséges, hogy az olasz küldött III. András harmincadosa, azaz a harmincadjövedelmek kezelésével megbízott bérlője vagy tisztviselője volt.⁴⁶ A 13. század második feléből már rendelkezünk olyan adattal, amely szerint az uralkodók bérbe adták a királynéi jövedelemként számontartott harmincadot. Igaz azonban az is, hogy az Árpád-korból ismert egyetlen eset távolról sem a rendszer sikerességének bizonyítéka: a zsidó Henel kamaraispán fiainak ugyanis nem sikerült eleget tenniük a bérleti szerződésben foglalt feltételeknek, és 800 márka ezüsttel Mária királyné adósei maradtak.⁴⁷ Már ekkor is megfigyelhető azonban az a tendencia, hogy a harmincadbérlők és a kamaraispánok köre között átfedés volt, noha a két hivatalt nem feltétlenül párhuzamosan igazgatták: Henel egyik fia, Wyluinus 1261-ben kamaraispánként tűnik fel.⁴⁸ Nem lenne tehát semmi meglepő abban, ha a Rímes Krónika által említett olasz harmicados az ez idő tájt kamaraispánságot viselő Baldo da Passignanóval lenne azonos.

Különösnek tűnhet, hogy III. András udvarának legfinomabb vonásokkal körvonalazható itáliai eredetű alakjai nem velenceiek voltak. A fenti megfigyelés azonban kevésbé meglepő annak a ténynek a tükrében, hogy a magyar király személyét illetően némi tartózkodás figyelhető meg Velence részéről, amit joggal

⁴⁴ *Weisz B.*: Kamaraispánok i. m. 80.

⁴⁵ Ottokars Österreichische Reimchronik I–II. Ed. Joseph Seemüller. Monumenta Germaniae Historica, Deutsche Chroniken V/1–2. Hannover 1890–1893. I. 567. A részlet magyar fordítója szerint inkább helységnévről lehet szó. – Ottokar aus der Gaal: Stájer rímes krónika (részletek). Ford., bev. és kommentárokkal közreadja Bagi Dániel. (Arpadiana) Bp. 2023. 253.

⁴⁶ A lehetőségre Skorka Renáta hívta fel a figyelmemet, amit ezúton is köszönök neki.

⁴⁷ 1268: MES I. 551. (RA I/3. 1577. sz.)

⁴⁸ *Weisz B.*: Kamaraispánok i. m. 86. – Éppen ezért számunkra meggyőző Szentpétery Imre magyarázata, amely szerint Henel fiait kamarabérleti (1265. április 1.: „pro magna summe pecunie ex administratione camere fisco regie debite” – MES I. 521., RA I/3. 1439. sz.) és harmincadbérlési tartozás egyaránt terhelte (1268: „conduxissent tricesimam a domina regina [...] pro certa pecunie quantitate, nec exsolvissem totam debitam et conventam quantitatem, sed adhuc remansissent debitores in octingentis marcis fini argenti” – MES I. 551., RA I/3. 1577. sz.).

minősíthetünk kivárásnak: a városköztársaság még a Morosini-unokaöcs bizonytalan kimenetelű vállalkozása érdekében sem kockáztathatta kereskedelmi kapcsolatai zavartalanságát azzal az Ausztriával, amelynek hercege IV. László halála után ugyancsak bejelentette igényét a magyar trónra.⁴⁹ Mindezt szem előtt tartva aligha tarthatjuk véletlennek, hogy az első hivatalos velencei diplomáciai misszióról csak 1291 szeptemberében, pár nappal az osztrák–magyar háborút lezáró hainburgi béke megkötése (augusztus 28.) után döntöttek;⁵⁰ akkor tehát, amikor a velencei születésű magyar király pozíciója immár szilárdnak tűnt. Mint látjuk, a *Stájer Rímes Krónika* szerint az említett békeszerződés aláírásakor Albertino Morosini személyében egy olyan politikus is jelen volt, aki tekintélyénél fogva alkalmas lett volna a *Serenissima* hivatalos képviselőjére. A híradás azonban, amelyből Wertner Mór egyenesen arra következtetett, hogy „András még nagybátyjától is kapott olasz segítő csapatot”,⁵¹ kevésbé megbízható. Albertino ugyanis, miként hiteles okiratok bizonyítják, 1291 júniusában és augusztusában Velencében tartózkodott.⁵²

A Velencei Köztársaság tehát 1291 szeptemberében némi késéssel ugyan, de elérkezettnek látta az időt, hogy hivatalos küldöttséget menessen a lagúnák közt nevelkedett magyar uralkodóhoz.⁵³ A misszió vezetésével a király rokonát, Albertino és Tommasina Morosini anyai nagybátyját, Giovanni Cornarót bízta meg, aki hat hónapos tartózkodásra kapott engedélyt a Magyar Királyság földjén.⁵⁴ A követek arra kaptak megbízást, hogy kifejezzék az András trónra jutása fölött érzett öröm nagyságát, s elérjék a két állam közti szerződések megújítását. Cornaróval együtt útra kelt III. András édesanyja, Tommasina Morosini is.⁵⁵ Az ajándékokkal felszerelkezett fényes küldöttség huszonnegy lóval szállt tengerre, s a magas rangú követek mindegyike négy szolgát vitt magával. A személyzet tagjai közt volt szakács, sáfár (*expensator*) és jegyző is. A velencei hajók Zára felé

⁴⁹ A III. András megkoronázását megelőző eseményekről és a Habsburgok magyar trónigényének eredetéről lásd *Skorka Renáta*: Előjáték egy házasságkötéshez. A Habsburgok útja az első magyar házassághoz. In: Királynék a középkori Magyarországon és Európában. Konferencia Székesfehérváron 2016. szeptember 22. Szerk. Szovák Kornél – Zsoldos Attila. (Közlemények Székesfehérvár történetéből) Székesfehérvár 2019. 59–68.

⁵⁰ 1291. szeptember 22.: *Deliberazioni del Maggior Consiglio di Venezia* I–III. Ed. Roberto Cessi. Bologna 1931–1950. (a továbbiakban: DMC) III. 306.

⁵¹ *Wertner Mór*: Az 1291. évi magyar–osztrák hadjárat. *Hadtörténelmi Közlemények* 17. (1916) 386.

⁵² 1291. június 27.: *Notaio di Venezia del sec. XIII.* (1290–1292). Ed. Manuela Baroni. (Fonti per la storia di Venezia. Sez. III. Archivi notarili) Venezia 1977. 66.; 1291. augusztus 19.: Uo. 90.

⁵³ A követségről lásd *Jászay Magda*: Velence és Magyarország. Egy szomszédság küzdelmes története. Bp. 1990. 35.

⁵⁴ *Flaminio Cornelius*: *Ecclesiae Venetae antiquis monumentis* I–XV. Venetiis 1749. X. 322.; *Óváry Lipót*: A Magyar Tudományos Akadémia történelmi bizottságának oklevél-másolatai I. Bp. 1890. 42. (24. sz.)

⁵⁵ Uo.; 1291. szeptember 18.: CDCr VII. 50.; 1291. szeptember 22.: DMC III. 305.

vették az irányt; a névleg magyar fennhatóság alatt álló Traù szeptember 18-án kelt határozata szerint itt kellett csatlakoznia hozzájuk a trauiak küldöttségének, amelynek képviselői vállalták, hogy gondoskodnak a velenceiek ellátmányáról: a város által felszerelt hajón ürühúst, bort és árpát is szállítottak.⁵⁶

A gondos tervezés ellenére a követség nem ért célhoz egyhamar. Nem tudjuk, hogy az előkészületek milyen hosszúra nyúltak, s mikor hajóztak ki a Giovanni Cornarót és Tommasina Morosinit szállító gályák, az azonban biztos, hogy 1292. május 6-án a Nagytanács kénytelen volt arról határozni, hogy írjanak a követeknek: ha a hónap folyamán nem indulnak tovább a király anyjával Magyarország felé, térjenek vissza a lagúnák közé.⁵⁷ A határozat megfogalmazása nem hagy kétséget afelől, hogy Tommasina és kísérete már 1292 májusa előtt útra kelt – vélhetően nem sokkal a Nagytanács 1291 szeptemberi határozatait követően. Feltételezhető, hogy a küldöttség valamilyen okból elakadt, s hosszabb ideig vesztegelt valahol; minden bizonnyal éppen Zárában, a Magyar Királyság velencei kézen lévő kapujában, amelyet korábban a követség egyik állomáshelyeként jelöltek ki.⁵⁸ A késlekedés okát nem nehéz kitalálni: a Magyar Királyság tengerparti részein azok az oligarchák – legelső sorban a Šubićok – voltak az urak, akiket éppen 1292 tavaszán bízott fel a nápolyi Anjouk magyarországi trónigényét képviselő Martell Károly a III. Andrással szembeni ellenállásra.⁵⁹ Egy másik horvát dinasztia, a Babonícoké azonban egyértelműen a magyar király mellé állt az 1292. évi lázadás során, bár kétségtelen, hogy az Anjoukkal sem szakították meg a kapcsolatot.⁶⁰ Az uralkodó egy Baboníc Istvánnak juttatott birtokkal előlegezte meg bizalmát 1292 februárjában;⁶¹ a későbbiekben pedig István testvére, Radoszló bizonyította be, hogy III. András reményei cseppet sem voltak hiábavalók a Babonícok hűségét illetően. Radoszló volt ugyanis az, aki a Tommasina fogadására kiküldött, ám a lázadók fogságába esett Ugrin mestert a király parancsára kiszabadította, és a király anyját az országba vezette.⁶² Radoszló akció-

⁵⁶ 1291. szeptember 22.: DMC III. 306.

⁵⁷ 1292. május 6.: DMC III. 317.

⁵⁸ 1291. szeptember 18.: CDCr VII. 50.

⁵⁹ (1292. április): MDEA I. 85–86. Az időpont a trónkövetelő Martell Károly által küldött követ, Hugo de Monte Rotundis említéséből adódik, lásd 1292. április 5.: MDEA I. 87.

⁶⁰ Baboníc Radoszló 1291 nyarán II. (Anjou) Károly nápolyi király és felesége, Árpád-házi Mária híveiként jártak a dél-itáliai Anjou-udvarban. – 1291. június 6.: MDEA I. 77. Egy évvel később a nápolyi király csak azzal a kikötéssel erősítette meg fia, Martell Károly Szlavóniára és Horvátországra vonatkozó adományát a szerb királyi család tagja, II. István Ulászló részére, ha egyebek mellett Baboníc Radoszló birtokait sem éri általa sérelem. – 1292. augusztus 18.: MDEA I. 94.

⁶¹ 1292. február 26.: Codex diplomaticus comitum de Blagay. A Blagay család oklevéltára. Bevezető tanulmánnyal a család történetéhez. Szerk. Thallóczy Lajos – Barabás Samu. Bp. 1897. 55–58. (RA II/4. 3864. sz.)

⁶² 1293. július 11.: CDCr VII. 146–148. (RA II/4. 3935. sz.)

jára 1292 májusa és a báró tetteiről számot adó királyi oklevél 1293. július 11-ei kiállítása között került sor. Miután III. András 1292. június közepe előtt elfojtotta a Henrik-fiak lázadását,⁶³ a tengerpart felé vette az irányt; kétségtelenül azért, hogy maga biztosítsa édesanyja magyarországi utazását. Július végén Zágrábban tartózkodott,⁶⁴ míg augusztus 4-én egy Ivánc nevű helyről keltezett.⁶⁵ Mivel az általunk ismert Ivánc nevű szlavóniai települések Zágrábtól északra vagy keletre találhatók, esetleg feltételezhetnénk, hogy a király már elvégezte mindazt, amiért délre látogatott – Tommasina tehát sikerrel csatlakozhatott hozzá –, s az augusztus 4-ei oklevelet már a visszaúton állíttatta ki. Az egyik Ivánc falu azonban olyan közel fekszik Zágrábhoz, hogy nem zárhatjuk ki: abban az esetben, ha a dokumentum keltének helye valóban ez a település volt, III. András csupán pihenésképpen, például vadászat céljából kereste fel zágrábi tartózkodása idején. Babonics Radoszló az év szeptemberében mindenestre már szlavón bánként tűnik fel, ami talán nem független attól a kitüntetett szereptől, amit a király anyja magyarországi útjának biztosításában játszott.⁶⁶ Az uralkodót karácsony táján még mindig Zágrábban találjuk,⁶⁷ az őszi hónapok során – még november 26. előtt – hosszabb ideig kényszerűségből Kőszegi Jánosnál vendégeskedett, aki a nyáron kötött békét felrúgva fogságba ejtette a királyt.⁶⁸ Mivel a következő év elején III. András már Budán adott ki oklevelet,⁶⁹ feltételezhetjük, hogy legfontosabb drávántúli teendőjét már elvégezte: legkésőbb 1292 végén már vele volt édesanyja is.⁷⁰

Valószínűnek tűnik, hogy nemcsak Tommasina Morosini, hanem a vele útra kelő idős rokon, Giovanni Cornaro is eljutott Magyarországra, bár meglehet, hogy a hosszúra nyúlt utazás viszontagságait ő már nem élte túl. A Jankovich-gyűjteményben fennmaradt egy 13. századi pecsétgyűrű, amely Giovanni Cornaro nevét viseli; bár nem ismert, hogy a tárgy milyen körülmények között került a gyűjteménybe, a legkézenfekvőbb magyarázatnak mégis az a Pásztoryné Alcsuti Katalin által megfogalmazott lehetőség tűnik, amely a gyűrű sorsát az

⁶³ 1292. július 21.: MES II. 329–332.; *Szabó Károly*: III. Endre fogsága 1292-ben. *Századok* 18. (1884) 107.

⁶⁴ 1292. július 18.: CDCr VII. 99–100. (RA II/4. 3883. sz.)

⁶⁵ (1292.) augusztus 4.: *Urkundenbuch des Burgenlandes und der angrenzenden Gebiete der Komitate Wieselburg, Ödenburg und Eisenburg I–V*. Hrsg. Hans Wagner – Irntraut Lindeck-Pozza – Leonhart Prickler. Wien–Graz–Köln 1955–1999. (a továbbiakban: UBB) II. 270. (RA II/4. 3890. sz.)

⁶⁶ *Archontológia* 1000–1301. 48.

⁶⁷ 1292. december 26.: CDCr VII. 117–118. (RA II/4. 3894. sz.)

⁶⁸ *Annales Mellicenses*. Ed. Wilhelm Wattenbach. In: *Monumenta Germaniae Historica, Scriptores* IX. Ed. Georg Heinrich Pertz. Hannoverae 1851. 510.; 1292. november 26.: CDCr VII. 112. (RA II/4. 3892. sz.); *Szabó K.*: III. Endre fogsága i. m. 109–110.

⁶⁹ 1293. január 4.: HO VI. 398–399. (RA II/4. 3898. sz.)

⁷⁰ *Lenkey Zoltán – Zsoldos Attila*: Szent István és III. András. (Párhuzamos életrajzok a magyar történelem századaiból) Bp. 2003. 182.

1291 szeptembere után útra kelő velencei követtel, Albertino és Tommasina Morosini nagybátyjával kötötte össze.⁷¹ Arról sincs hír, hogy a követutasításnak megfelelően felülvizsgálták, vagy esetleg újra érvénybe helyezték-e a Magyar Királyság és Velence között korábban létrejött kereskedelmi és békeszerződéseket, ám nincs okunk feltételezni, hogy Velence képviselői ezt elmulasztották volna. A legfontosabb államközi megállapodásokat megőrző velencei *Libri pactorum* a 13. századból két efféle szerződést őrzött meg: az első az 1217. évi egyezség, amelyben II. András lemondott Zára városáról a *Serenissima* javára, a velencei kereskedőknek pedig kedvező feltételeket biztosított királyságában;⁷² a másik pedig az az 1244. évi békeszerződés, amelyben IV. Béla a velenceiek kezén hagyta az adriai várost.⁷³ Most bizonyára újra előkerült Zára és a velencei kereskedők ügye.

Tommasina Morosini tehát legkésőbb 1293 nyarától, de valószínűleg már 1292 decemberétől Magyarországon tartózkodott, kormányzati szerephez azonban csak 1295-ben jutott, amikortól, mint ismeretes, Szlavónia hercegnőjeként és a Dunán innen a tengerpartig terjedő részek kormányzójaként tűnik fel az oklevelekben.⁷⁴ A szokatlan cím olyan feladatokat vont magával, amelyek kipróbált férfiakat is komoly kihívás elé állítottak volna, s úgy tűnik, hogy a király anyja nem bizonyult rossz politikusnak.⁷⁵ Ezért is volt fájdalmas III. András számára Tommasina halála, ami bizonyosan 1296. március 7. és 1297. január 18. között következett be.⁷⁶ Nem lehetetlen tehát, hogy a királyi udvarnak már 1296 tavaszán – éppen III. András új házasságkötése idején – gyászruhát kellett öltenie: erre utalhat az, hogy a király anyjával Magyarországra érkező Marco da Saliceto, III. András nevelője az év májusában – mint láthattuk – már ismét Itáliában tartózkodott. A fenti lehetőségnek nem feltétlenül mond ellent, hogy létezik olyan,

⁷¹ *Pásztoryné Alcsuti Katalin*: Giovanni Cornaro pecsétgyűrűje. *Folia Archaeologica* 3–4. (1941) 272–280.

⁷² *Listine o odnošajih izmedju južnoga slavenstva i Mletačke republike I–X*. Ed. Šime Ljubič. Zagreb 1868–1891. I. 29–31.

⁷³ 1244. június 30.: *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis I–XI*. Studio et opera Georgii Fejér. Budae 1829–1844. (a továbbiakban: CD) VII/5. 263–265. (RA I/2. 770. sz.)

⁷⁴ Az 1295-ben bekövetkezett címváltozás időhatáraihoz: 1295. (április 28. előtt): MES II. 383. (Az Árpád-házi hercegek, hercegnők és királynék okleveleinek kritikai jegyzéke. Szentpétery Imre kéziratának felhasználásával szerk. Zsoldos Attila. [Magyar Országos Levéltár kiadványai II. Forráskiadványok 45.] Bp. 2008. [a továbbiakban: RD] 383. sz.); 1295. november 8.: ÁÚO X. 186–187. (RD 286. sz.)

⁷⁵ *Lenkey Z. – Zsoldos A.*: Szent István és III. András i. m. 197–198.

⁷⁶ Az alsó időhatárra ÁÚO X. 213–214. (RD 290. sz.), a felsőre 1297. január 18.: Alsó-szlavóniai okmánytár (Dubicza, Orbász és Szana vármegyék) 1244–1710. Szerk. Thallóczy Lajos – Horváth Sándor. Bp. 1912. 26–27. (RA II/4. 4101. sz.); *Wertner Mór*: Mikor halt meg Morosini Tommasina? *Akadémiai Értesítő* 24. (1913) 4. sz. 210–211. Vö. *Jászay M.*: Velence és Magyarország i. m. 36.

1296 nyarán kiállított oklevél, amelyben nem található meg a „jó emlékezetű” (*bone memorie*) jelző, amikor a király anyjáról olvasunk.⁷⁷

Az ifjú király korai pályáját egyengető nagybácsi, Albertino Morosini energiáit szülővárosának szolgálata kötötte le védenca uralkodásának döntő részében. Az itáliai történeti irodalom sem ismeri azt a Mircse János által lemásolt, de mindaddig kiadatlan és kiaknázatlan iratot, amelyből kiderül, hogy a velencei nagyúr 1296-ban a Velence fennhatósága alá került Isztria kapitánya s egyben Capo d’Istria – a mai Koper, korabeli nevén Justinopolis – *podestàja* volt.⁷⁸ Korántsem ez számított Albertino első velencei megbízatásának, sőt éppenséggel úgy tűnik, hogy ez volt a legutolsó. Az egyik legbefolyásosabb velencei család sarjaként már fiatalon szerepet vállalt a kereskedőállam érdekszférájába tartozó Földközi-tengeri városok ellenőrzésében.⁷⁹ 1274 és 1276 között Zára *comese* volt, majd 1277–1278-ban a Jeruzsálemi Királyság fővárosában, Akkóban képviselte a velencei érdekeket. Két évvel később Treviso, 1283-ban pedig Chioggia *podestàja*-ként látjuk viszont. A következő évben a Velencével szövetséges viszonyt ápoló Pisában választották *podestàvá*, éppen abban az időben, amikor a két Tírrén-tengeri kereskedőállam, a Pisai és a Genovai Köztársaság párviadala a végkifejlethez érkezett. 1284-ben ő vezette a pisai hajóhadat a végzetes meliorai tengeri ütközetben, amelynek végén maga is megsebesült s genovai fogságba került. Szabadulása után legközelebb Krétán tűnt fel: 1287 és 1290 között – a velencei uralom ellen fellázadó görögök mozgalmának idején – a sziget kormányzója volt.⁸⁰ 1290-ben ismét Chioggia *podestàja*-ként látjuk viszont⁸¹ – talán épp e megbízatás miatt kellett elbúcsúznia a magyar főpapok és bárók hívására Zárában partra szálló unokaöccsétől.⁸² A korábban ismeretlen, 1296. évi isztriai megbízásáról már szoltunk.

Forrásaink – elsősorban Albertino Morosini 1305-ben kelt végrendelete – nem mindennapi tekintélyről és gazdagságról tanúskodnak. A vagyon eredete nem egészen világos; a családi örökséget Albertino a jelek szerint elsősorban nem

⁷⁷ Például 1296. augusztus 26.: CD VI/2. 37. (RA II/4. 4073. sz.)

⁷⁸ 1296. február 2.: Magyar Tudományos Akadémia Kézirattára (a továbbiakban: MTA Kt.) Ms. 4976/8. (Az eredeti jelzet: Atti not. di Venezia, Cassa VII. casella 4. filz. 1. fasc. 7.)

⁷⁹ Életrajzhoz lásd *Tucci, U.*: Albertino Morosini i. m. 221–227.

⁸⁰ 1287. december 22.: Catastici Feudorum Crete, Catasticum Sexterii Dorsoduri 1227–1418. Ed. Charalambos Gasparis. Athens 2004. 553.; 1290. április 13.: Uo. 518.

⁸¹ *Enrica Salvatori*: Albertino Morosini. In: DB LXXVII. (A lexikon 2012-ben megjelent kötetének online változatát használtam: <https://tinyurl.com/y9ufyr4s>, letöltés ideje 2022. dec. 14.)

⁸² Ottokars Österreichische Reimchronik II. 520–521. Vélhetően 1278-ra keltezhető magyarországi tartózkodására lásd *Bácsatyai Dániel*: Aptatio stratarum. Egy balsikerű velencei követség és Magyarország 1286-ban. In: Veretek, utak, katonák. Gazdaságtörténeti tanulmányok a magyar középkorról. Szerk. Kádas István – Skorka Renáta – Weisz Boglárka. (Magyar történelmi emlékek. Értekezések) Bp. 2018. 336–337.

kereskedelmi tevékenységgel, hanem földbirtokosként gyarapította. Az Albertino életrajzát feldolgozó Ugo Tucci velencei történész csak egyetlen esetet idéz, amelyben III. András nagybátyja pénzügylet résztvevőjeként bukkan fel: 1286-ban firenzei bankházak nagy mennyiségű velencei dénárt kölcsönöztek neki, hogy az összeget Morosini franciaországi piacokon provins-i *solidusra* váltsa. Albertino adós maradt, így a zálogba adott családi ékszereket a hitelezők értékesítették; ám mivel a firenzeiek még így sem voltak a pénzüknél, 1291-ben személyesen keresték fel Albertinót velencei palotájában, aki fenyegetések közepette egyszerűen kidobatta őket.⁸³

Albertino 1297-ben lépett a Magyar Királyság földjére, ám ekkor már nem Velencét, hanem egyedül saját maga és családja érdekeit képviselte; mint ismeretes, unokaöccse rövidesen Szlavónia hercegévé és Pozsega ispánjává tette.⁸⁴ Kétségtelen, hogy új méltóságait Morosini afféle nyugati típusú örökíthető grófságnak tekintette, és akkor sem mondott le róluk, amikor III. András halála után távozott a királyságból: 1305. november 15-én kelt végrendeletében továbbra is Szlavónia hercegeként és Pozsega *comeseként* nevezi meg magát.⁸⁵ Az Árpád-házhoz fűződő rokonságára – és az ebből következő igényekre – a velencei domonkos templomban, a San Giovanni e Paolóban felállítandó síremlékén is fel akarta hívni a figyelmet: úgy rendelkezett ugyanis, hogy a sír fölé festett feszület mellett sok más szent mellett „a lesgzentebb királyokat, Istvánt, Radoszlót és Imrét”, valamint Szent Erzsébetet is ábrázolják. A Radoszló néven nyilvánvalóan Szent Lászlót kell értenünk, s talán a Babonícokkal folytatott küzdelmek emléke készítette nyelvbotlásra a halálos ágyán fekvő herceget, aki egy nappal később el is hunyt.⁸⁶ Ha a síremlék rövidesen elkészült volna, ma a magyar szent királyok ikonográfiájának egyik legkorábbi emlékeként tarthatnánk számon az ugyancsak velencei műhelyben készült és hasonló programot követő berni *diptychon* után, amely egyértelműen III. András személyéhez köthető.⁸⁷ A mű azonban – vélhetően – nem valósult meg. 1347-ben két mozaikfestő, Dardi Caparino és

⁸³ Tucci, U.: Albertino Morosini i. m. 225–226.

⁸⁴ 1297. szeptember 1.: CDCr VII. 285–287.

⁸⁵ Az eredeti végrendeletet (Archivio di Stato di Venezia, Atti dei Procuratori di San Marco, Misti, b. 127.) a dokumentum előrehaladott pusztulása miatt nem tudtam kézbe venni, ezért szövegét Mircse János másolata alapján közlöm jelen írás függelékében. – MTA Kt. Ms. 4976/1.

⁸⁶ „Notum facimus nos Gradonicus Dandulo et Phiofius Mauroceno procuratores Sancti Marci super commissariis constituti, quod currente anno ab incarnatione domini nostri Ihesu Christi millesimo trecentesimo quinto, mensis Novembris, die sextodecimo intrante, indictione quarta, Rivoalti, dominus Albertinus Mauroceno bona memorie dux Sclavonie et comes Boseghe de confinio Sancti Iuliani debitum humanitatis exolvit...” – MTA Kt. Ms. 4976/1. (Eredeti jelzete Mircse János idejében: Atti dei Procuratori di San Marco, Filze 221. A.)

⁸⁷ Marosi Ernő: III. András király (1290–1301) diptychonja. In: Európa színpadán. Magyarország ezeréves hozzájárulása az európai közösség eszméjéhez. Szerk. Marosi Ernő. Bp. 2009. 49–52.

Andriolo Diandolo megbízást kapott a végrendelet végrehajtásáért felelő *procuratorok*tól, köztük Albertino egyik leszármazottjától, Andrea Morosinitől, hogy gondoskodjanak a síremlék díszítéséről,⁸⁸ ám a mozaikok – ha el is készültek – sajnos nem maradtak fenn.

A fentiekből világossá válhatott, hogy III. András anyai rokonsága, Albertino Morosini és családja valóságos uralkodódinasztiaként tekintett önmagára. A Morosini familia kétségtelenül hatékonyan szolgálta Velencei András politikai érdekeit. Albertino már korábban is megtett minden tőle telhetőt, hogy unokaöccse dinasztikus céljait előmozdítsa; az említett igyekezet gyümölcseinek kell tekintenünk, hogy egyik unokáját, Constanzt 1293 augusztusában a szerb király fiával, II. István Ulászlóval,⁸⁹ egy másikat, Turcót pedig Kőszegi Henrik leányával jegyezte el 1300-ban.⁹⁰ Mindkét eljegyzés a nápolyi Anjouk III. András ellen irányuló szövetségi rendszerébe vert éket.

Korábban ismeretlen volt, hogy a Morosini-rokonság mellett András más hozzátartozóit, apja balkézlől született gyermekeit, azaz féltestvéreit is magához hívta uralkodása első éveiben. A két fattyúról már csak azért is gondoskodnia kellett, mivel atyjuk, Utószülött István herceg 1271 áprilisában kelt végrendelete szerint rész illette őket a szlavóniai hercegség jövedelmeiből.⁹¹ Egyikük, Aimericus, 1291 augusztusában kelt útra a távoli Aragóniából, II. Jakab udvarából – neve az Árpád-ház és az aragóniai uralkodódinasztia közötti dinasztikus kapcsolatok történetében szimbolikus jelentőségű –, azt azonban nem tudni, hogy megérkezett-e valaha ősei földjére.⁹²

Vajon miként kerülhetett III. András féltestvére Aragóniába? Krónikáink szerint Utószülött István sógora, I. (Hódító) Jakab aragóniai udvarába is elvetődött, miután meghíusult az a reménye, hogy átveheti anyai jussát, a ferrarai Este-örökséget.⁹³ Aimericus aragóniai kötődésének ismeretében nincs okunk kétkedni a híradás igazában: II. András utószülött fia, István herceg valóban

⁸⁸ MTA Kt. Ms. 4976/1. (Eredeti jelzete: Archivio di Stato di Venezia, Atti dei Procuratori di San Marco, Misti, b. 127.)

⁸⁹ 1293. augusztus 24.: *Wertner Mór*: A középkori délszláv uralkodók genealogiai története. Temesvár 1891. (Történeti, nép- és földrajzi könyvtár XXVIII.) 64–65. Újabb kiadása és kommentárja: *Aleksandra Fostiková – Neven Isailović*: Ugovor o veridbi Vladislava II Nemanjića i Konstance Morozini. *Venecija*, 24. avgust 1293. godine. *Miscellanea* 39. (2018) 7–46.

⁹⁰ 1300. szeptember 18.: *ÁÚO* V. 260–261.

⁹¹ 1271. április 10.: *HO* VIII. 431–435.

⁹² *Heinrich Finke*: *Acta Aragonensia. Quellen zur Deutschen, Italienischen, Französischen, Spanischen, zur Kirchen- und Kulturgeschichte aus der Diplomatischen Korrespondenz Jaymes II. (1291–1327)*. I–III. Berlin–Leipzig 1908–1922. III. 16.

⁹³ *Chronici Hungarici compositio saeculi XIV. Ed. Alexander Domanovszky. In: Scriptores Rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum I–II. Ed. Emericus Szentpétery. Bp. 1937–1938. I. 476.*

felkereste nővérét, Jolánta aragóniai királynét, s egy itteni szeretőjétől foganhatott az Imre névre keresztelt fiú. A III. Andrásnál vélhetően jóval idősebb báty sorsáról forrásaink sajnos nem mondanak többet.

A másik féltestvér esetében éppen fordított a helyzet: ő csak a magyarországi forrásokban kerül elő, igaz, csak két alkalommal. *Tralusio comes*ről, Visegrád várnagyáról van szó, aki 1294-ben vagy az utána következő években, egy május 1-jei napon fivérével együtt Visegrádon tartózkodott.⁹⁴ Még egy alkalommal fordul elő forrásainkban; megtudjuk ugyanis, hogy Kékes falu lakóit önkényesen Szentendrére telepítette, s ezzel megkárosította a Szentendrét birtokló veszprémi püspököt.⁹⁵ Bár forrásadattal nem igazolható, mégis valószínű, hogy *Tralusio* a visegrádi várnagysággal rendszerint összekapcsolódó⁹⁶ pilisi ispánságot is igazgatta, s e minőségében kerített sort a veszprémi püspököt hátrányosan érintő áttelepítésre.

Fentebb már utaltunk arra a meglepő jelenségre, hogy a fennmaradt kútfők tanúsága szerint a velenceiek korántsem voltak túlsúlyban III. András környezetében. A források természetesen nem reprezentatívak: a király személyes udvartartásáról például alig áll rendelkezésre információ, noha éppen itt várhatnánk olyan személyek felbukkanását, akiket III. András velencei évei során fogadott a bizalmába. Mégiscsak akad azonban egy velencei család, amelynek három tagja is Magyarországon csinált karriert.

Történeti irodalmunk Torusto-fivéreként ismeri a velencei Niccolót, Giannit és Marcót,⁹⁷ akik közül az elsőt III. András helyezte a Türje nembeli Fülöp zágrábi püspök által emelt, ám királyi kézbe került Medvevár élére. Miután – valamikor 1295. január 5. után – Niccoló meghalt,⁹⁸ Gianni vette át a várnagyságot, aki a zágrábi kamarispáni tisztséget is betöltötte.⁹⁹ Gianni gyilkosság áldozata lett, halála után a harmadik testvér, Marco zágrábi kanonok – Ágoston zágrábi püspök tiltakozása ellenére – átadta a várat a Babonícoknak.¹⁰⁰ A szentéletű domonkos főpap 1303 decemberében foglalta el székét,¹⁰¹ így Medvevár csak ezután kerülhetett a Babonícok kezére; ebből azonban az is következik, hogy Marco még

⁹⁴ RA II/4. 259. (4350. sz.)

⁹⁵ 1301. április 28.: A veszprémi püspökség római oklevéltára. Monumenta Romana Episcopatus Vesprimiensis I–IV. Ed. a collegio historicorum Hungarorum Romano. Bp. 1896–1907. IV. 315–316.

⁹⁶ Engel Pál: Magyarország világi archontológiája 1301–1457. I–II. (História könyvtár. Kronológiák, adattárak 5.) Bp. 1996. I. 163.; *Zsoldos Attila*: Visegrád vármegye és utódai. Történelmi Szemle 40. (1998) 20.

⁹⁷ *Weisz B.*: Kamaraispánok i. m. 80–81.

⁹⁸ 1295. január 5.: ÁÜO V. 128–129.

⁹⁹ (1295–1299 k.) június 23.: CDCr VII. 179–180. (Keltetéséhez lásd Archontológia 1000–1301. 262–263. 32. jegyzet).

¹⁰⁰ 1328. július 27.: CDCr IX. 402–403.

¹⁰¹ *Engel P.*: Magyarország világi archontológiája i. m. I. 79.

évekkel a király halála után is magyar földön tartózkodott. A szepesi várat Vencel cseh király kezére játszó Baldo da Passignanóhoz hasonlóan Marco kanonok is pénzért adott túl Medveváron, ám a pontos összeg sajnos nem ismert.¹⁰²

A testvérek családnevével kapcsolatban gyanakvásra ad okot az, hogy Velencében egyáltalán nem ismeretes a Torusto név. A fivérek és Medvevár sorsáról számot adó s a testvérek családnevét fenntartó 1328. évi dokumentum összes kiadója Daniele Farlati 1775. évi oklevélközlését tekintette követendőnek a név átírásakor.¹⁰³ Az oklevél egyik 18. századi másolatában is a Torusto alak olvasható,¹⁰⁴ ám egy 1670-ből származó átírásban egyértelműen a Tonisto forma szerepel.¹⁰⁵ A két alak könnyen összetéveszthető, s az eredeti oklevél híján a kérdés eldöntéséhez csak a dokumentum 14. századi másolatához fordulhatunk, amely a zágrábi egyház *Liber privilegiorum*ában maradt fenn.¹⁰⁶ A kérdésre itt nem kapunk egyértelmű feleletet, ám magyarázatot nyer az eltérő névalakok eredete: a korai másolat írásképe ugyanis mindkét olvasatot lehetővé teszi. A Tonisto alakot kell azonban előnyben részesítenünk: ilyen velencei família ugyanis valóban létezett, s vannak bizonyos jelek, amelyek valószínűvé teszik, hogy a három fivér valóban ebből a családból származott.

A Tonisto család ugyancsak azon prominens velencei dinasztikák közé tartozott, akiket tekintélyük a városköztársaság vezetői pozícióiba emelt, bár gazdagságuk és befolyásuk nem hasonlítható össze a Morosinikével. A hagyomány szerint ők építették a velencei Szent Tamás templomot, amelynek patrónusai voltak.¹⁰⁷ A család legjelentősebb tagjának Niccolò Tonisto tekinthető, aki a 13. század első felében Albertino Morosini karrierjéhez hasonló pályát futott be: előbb Capo d'Istria *podestája* (1222),¹⁰⁸ majd akkói *bailo* (1227),¹⁰⁹ Kréta kormányzója (1228–1232), Verona *podestája*¹¹⁰ (1233), végül pedig Ragusa *comese*¹¹¹ (1238–1240) volt. A Tonistók presztízse jelentősen csökkent a század második felében, s végül kiszorultak Velence híres patrícius családjai közül; mindez érthetővé tenné,

¹⁰² 1309. június 24.: CDCr VIII. 250–251.; 1313. június 10.: CDCr VIII. 337–338.

¹⁰³ *Daniele Farlati*: Illyricum sacrum I–VIII. Venetiis 1751–1819. V. 421. A dokumentum kiadásaihoz lásd Anjou-kori oklevéltár I–XV., XVII–XXXVIII., XL., XLII., XLVI–LI. Szerk. Kristó Gyula et al. Szeged–Bp. 1990–2022. XII. 338. sz.

¹⁰⁴ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Diplomatikai Fényképgyűjtemény (a továbbiakban DF) 279523.

¹⁰⁵ 1670. augusztus 16: DL 107696.

¹⁰⁶ DF 283555. f. 66r

¹⁰⁷ *Flaminius, C.*: Ecclesiae Venetae i. m. II. 326–328.

¹⁰⁸ 1222. április: Acta imperii selecta. Ed. Johann Friedrich Böhmer. Innsbruck 1866. 251.

¹⁰⁹ 1227. szeptember: Documenti del commercio veneziano nei secoli XI–XIII. I–II. Ed. Raimondo Morozzo della Rocca – Antonino Lombardo. Roma 1940. II. 175.

¹¹⁰ *Élisabeth Crouzet-Pavan*: Venise et le monde communal: Recherches sur les Podestats vénétiens 1200–1350. Journal des savants (1992) 2. sz. 294.

¹¹¹ 1238. július 16.: CDCr IV. 60.; 1240. május 22.: CDCr IV. 111.

hogy a Tonisto-fivérek miért kényszerültek arra, hogy Magyarországon próbáljanak szerencsét. 1291-ben gyakran feltűnik Velencében egy Marco Tonisto nevű klerikus, a San Marco kanonokja,¹¹² s 1334-ben egy azonos nevű címzetes püspökkel találkozunk,¹¹³ méghozzá egy olyan kis-örményországi egyházmegye élén, amelynek vezetői gyakran velenceiek közül kerültek ki a 14. században.¹¹⁴

Még egy bizonyíték hozható fel amellet, hogy Medvevár urai a Tonisto család sarjai voltak. Tudunk egy Jacopo Vendelino nevű zágrábi kanonokról, akinek szintén volt javadalma a velencei Szent Márk székesegyházban. Mivel 1308-ban már aligha juthatott hozzá zágrábi jövedelmeihez, maga Pietro Gradenigo dózse járt közben az érdekében a Magyarországon tartózkodó Gentilis bíboros-legátusnál, hogy egy másik káptalanban jelöljön ki neki javadalmat.¹¹⁵ A dózse leveléből azt is megtudjuk, hogy Jacopo egy velencei templom plébánosa volt, más források pedig azt is elárulják, hogy melyik egyházban akadtak lelkipásztori teendői: a Tonistók által patronált Szent Tamás templomban.¹¹⁶ Több mint valószínű, hogy Vendelino a Tonisto-fivéreknek köszönhette zágrábi stallumát; ám ahogy ezt, úgy a többi javadalmát sem tudta sokáig élvezni, mivel 1310-ben belekeveredett a velencei kormányzat elleni, Baiamonte Tiepolo neve által fémjelzett híres összeesküvésbe, s ezért örökre el kellett hagynia a lagúnát.¹¹⁷ Trevisóban talált menedékre, ahonnan 1325-ben velencei nyomásra távozni kényszerült, vélhetően Padovába.¹¹⁸ A leleplezett szervezkedés vezetője, Lorenzo Tiepolo dózse fia, édesanyja családjához,¹¹⁹ a Šubićokhoz menekült, s 1324 nyarán unokatestvére, Šubić (II.) György oldalán fogságba esett a rivális Nelipić dinasztia ellen vívott ütközetben.¹²⁰

*

¹¹² Notaio di Venezia i. m. 46., 109., 131.

¹¹³ *Flaminius Cornelius*: Ecclesiae Torcellanae antiquis monumentis I–III. Venetiis 1749. I. 340–341.

¹¹⁴ Jeremias Venetus OM (1365) – *Konrad Eubel*: Hierarchia catholica medii aevi I–II. Monasterii 1913. I. 519.; Bonifacius Venetus O. Carm (†1374) – *Flaminius, C.*: Ecclesiae Venetae i. m. VI. 266. ¹¹⁵ (1308.) október 1.: MDEA I. 180.

¹¹⁶ *Flaminius, C.*: Ecclesiae Venetae i. m. II. 339.

¹¹⁷ *Giuseppe Praga*: Balamonte Tiepolo dopo la congrua. Atti e memorie della Società Dalmata di Storia Patria 1. (1926) 40–100.

¹¹⁸ Documenta ad Belunum, Canetam, Feltria, Tarvisium spectantia. Regesta collegit A.–S. Minotto. II/1–2. Venetiis 1871. II/1. 123., II/2. 8., 12–13.

¹¹⁹ *Wertner M.*: Középkori délszláv uralkodók i. m. 253.

¹²⁰ Michae Madii de Barbazanis Historia de gestis Romanorum imperatorum et summorum pontificum, ad a. 1300. In: *Scriptores rerum Hungaricarum veteres ac genuini I–III. Vindobonae 1746–1748. III. (Dalmaticarum, Croaticarum et Slavonicarum) 651.*

Baldo da Passignano elveszett könyve a fenti felsorolásnál minden bizonnyal jóval hosszabb listát tartalmazhatott azokról az olaszokról, akik részt vettek Velencei András magyarországi vállalkozásában. E néhány személy alaposabb megismerése azonban talán nem volt hiábavaló. Kiderült, hogy a III. András által pozícióba emelt itáliaiak között olyanok is voltak, akik nem Velencéből származtak; a király olasz környezetének legjobban megismerhető tagja, az irodalmi ambíciókkal is rendelkező Baldo da Passignano Firenzéből került a Morosini család szolgálatába. Az otthonából névleg ghibellin-pártisága miatt száműzött, vállalkozó szellemű szerencselovag az uralkodó kitüntetett bizalmát élvezte, hiszen kamaraispánként és szepesi ispánként is szolgált III. Andrást. Szülővárosában ugyancsak leáldozott már a csillaga a velencei Tonisto famíliának, amelynek tagjai Medvevár uraiként és zágrábi kamaraispánként tűnnek fel a hazai forrásokban. Az utolsó Árpád-házi király uralmát rövidre szabta a sors, itáliai híveinek pedig a dinasztia kihalása miatt nem volt lehetőségük arra, hogy meggyökeresedjenek a Magyar Királyságban. Akik azonban a király halálát követő zavaros időben nem vesztették el a lélekjelenlétüket, nem távoztak üres kézzel: Baldo esetében a szepesi vár átadásáért kapott összeg a családi vagyon megalapozásához is hozzájárulhatott, s vélhetően a Medvevárat átadó Marco Tonisto sem hagyta el Magyarországot szegényebben, mint ahogy érkezett.

Függelék

Albertino Morosini végrendelete Velence, 1305. november 15.

Eredeti:

Archivio di Stato di Venezia, Atti dei Procuratori di San Marco, Misti, b. 127.

Másolat:

Magyar Tudományos Akadémia Kt. Ms. 4976/1.

(A kiadás ez utóbbi alapján készült.)

In nomine Dei eterni Amen. Anno ab incarnatione Domini nostri Ihesu Christi millesimo trecentesimo quinto, mense Novembris die quintodecimo intrante, indictione quarta, Rivoalti. Cum vite sue terminum unusquisque prorsus ignoret et nil certius habeamus, quam quod mortis non possumus evitare discrimen, recte unicuique imminet precavendum, ne incautus occumbat, et sua inordinata relinquat. Quapropter ego, Albertinus Maurocenus dux Sclavonie et comes Bosege de confinio Sancti Iuliani cogitans, que superius continentur, misi pro Marco de Vinea archipresbitero Castellano, notario et aule incliti ducis Venetiarum cancellario,

ipsumque sana mente et integro consilio rogavi, ut hoc mecum scriberet testamentum. In quo etiam constituo meos fide commissarios, procuratores Sancti Marci super commissariis constitutos Feofum Mauroceno de confinio Sancti Angeli consanguineum meum, Marchesinam uxorem meam, dominam Genevrem Gradonico sororem meam de confinio Sancti Angeli ac Michaelem Maurocenum filium meum de dicto confinio Sancti Iuliani, ut secundum quod hic ordino et dari volo, sic post meum obitum debeant adimplere. In primis omnium meorum bonorum dimitto rectum decimum. Volo insuper pro anima mea duo millia librarum distribui pro anima prout in sequentibus continetur. De ipsis ergo dimitto celebrari pro anima mea tot missas, quot ascendant ad quantitatem ducentarum librarum. Item dimitto pro maritandis pauperibus mulieribus libras ducentas, ita quod unaqueque ipsarum non habeat, nec possit habere quocumque modo ultra libras decem. Item dimitto pro mulieribus monachantis libras ducentas, ita quod unaquaque ipsarum similiter non habeat, nec possit habere ultra libras decem. Item dimitto cuilibet monasterio a Grado usque ad Caput Aggerum, ubi invenietur cohabitari fratrum vel sororum soldos viginti pardorum. Item dimitto in paramentis fiendis pro celebratione missarum, tam ecclesie Sancti Iuliani, quam ecclesie Sancti Angeli pro unaquaque libras vigintiquinque, que quidem aparamenta fiant, sicut videbitur suprascriptis commissariis meis. Volo insuper sepeliri apud locum fratrum Predicatorum de Venetiis, in loco, ubi ordinatum est, videlicet inter altare Beate Iohannis Baptiste et altare Beate Katarine virginis, ubi super tumulo seu sepultura mea volo et ordino depingui sanctorum ymagines, que sequuntur, videlicet in medio crucifixus in cruce positus cum tribus archangelis, videlicet Michael, Gabriel et Raphael desuper positus. A latere vero crucifixi sint ymagines Beate Virginis et Iohannis evangeliste cum aliis sanctis, qui sequuntur, videlicet Iohanne Baptista, Petro, Paulo et Iacobo apostolis, Marco evangelista, Stephano et Iuliano martiribus, Nicholao, Dominico et Francesco confessoribus, Stephano et Radisclavo et Aimerico sanctissimis regibus, Maria Magdalena, Lucia, Katerina, Margarita virginibus et Sancta Elisabet, et ponantur sive dipinguantur ad pedes crucifixi ego, Albertinus cum uxore mea, que omnia fiant ad honorem crucifixi et supradictorum sanctorum, quam melius fieri poterunt. Cui monasterio fratrum Predicatorum pro ipsius fabrica dimitto libras ducentas et insuper centum libras ipsi conventui. Et si contingat me non sepeliri in dicto loco Venetiis, dimitto solummodo eidem librarum centum. Dimitto insuper dicto conventui fratrum Predicatorum libras triginta parvorum annuatim, de fictu mei piscarie magne, ita quod dicta piscaria sive fictus ipsius sit dicto loco, et conventui in hoc obligata ad hoc, quod fratres suprascripti loci singulis annis in perpetuum pro anima mea anniversarium faciant et ordinent unam missam ibidem ad unum de dictis altaribus diebus singulis in perpetuum pro anima mea et meorum celebrari. Et volo, quod dicte libre triginta, que obvenient de proventibus

dicte piscarie in dictis libris duabus mille ullatenus computentur. Item dimitto singulis congregationibus de Venetiis libras decem, ut debeant annis singulis pro anima mea et meorum anniversarium in perpetuum celebrari. Item dimitto fratribus Minoribus de conventu Venetiarum libras quinquaginta. Item libras vigintiquinque sororibus Minoribus. Item pro opere monasterii Sancte Marie de Melta de Iadra, quod feci fieri, dimitto libras quinquaginta. Item libras centum dimitto pro opere monasterii Sancte Katerine de Clugia maiore. Item monasterio Sancti Ylari pro opere ipsius libras vigintiquinque. Item Sancte Marie de Celestibus, Sancte Marie de Virginibus, Sancto Iohanni de Torcello, Sancto Anthonio, Sancto Adriano, Sancte Marie de Portu Sicco, pro quolibet ipsorum monasteriorum libras decem in opere eorundem. Item in opere monasterii Sancte Crucis de Venetiis dimitto libras centum. Item in opere monasterii Sancti Spiritus vel cavane ipsius dimitto libras vigintiquinque. Item, si uxor mea viduare voluerit, et dimiserit suam repromissam in utilitatem heredum meorum in vita sua, dimitto ei victum et vestitum de bonis meis et habitationem condecensentem in domo mea, et volo quod dopna et domina sit, sicut erat tempore meo. Quod si hoc facere voluerit, nichil volo, quod debeat de bonis meis, nisi pannos suos, et sit extra commissariam meam. Item dimitto filie mee Cubitose libras duo mille pro suo maritare et de ipsis omnem suam voluntatem facere, et interim habeat victum et vestitum de meis bonis, et si voluit se maritare, dictos denarios habeat ad suam utilitatem et voluntatem. Item dimitto eidem Cubitose libras mille, quando concordia erit de bonis et iuribus meis tam de Ungaria, quam de Sclavonia. Et simili modo dimitto eidem Cubitose quingentas libras de bonis et iuribus meis de marchesatu Estense. Item dimitto Katerine filie mee libras ducentas, et si dicta Katarina maritaverit se, volo, quod habeat de bonis et iuribus meis, tam de Ungaria, quam de Sclavonia et marchesatu Estense tantum, quantum dicte filie mee Cubitose dimitto de ipsis iuribus. Item dimitto Tomasine simili modo quingentas libras de iuribus et bonis meis tam de Ungaria, quam de Sclavonia et libras ducentas eidem Tomasine dimitto de Marchesatu Estense. Item volo, quod omnes tres filie mee predictae habeant statium solum in domo antiqua contigua cum magna, et si non contentantur, assignetur eisdem tribus filiabus meis locus congruus in mea domo maiori in vita sua. Item dimitto predictae Tomasine, que dicitur Bisyna, filie mee naturali pro sua maritare libras septingentas et interim habeat victum et vestitum de bonis meis. Item dimitto Marchesine servitrici mee libras decem grossorum et domum unam, ubi ipsa posset habitare, donec ipsa maritaverit se. Et si stare voluerit sine viro, habeat ipsam domum pro sua habitatione in vita sua, videlicet unam de domibus Sancti Angeli secundum ipsius voluntate, et omnes suas vestes et lectum suum corredatum. Item dimitto eidem Marchesine libras centum de bonis et iuribus meis tam de Ungaria, quam de Sclavonia et quinquaginta de Marchesatu Estense. Item dimitto eidem Marchesine servitrici mee domum meam, que est

posita in Castello pro pignore legati, quod sibi dimitto donec ipsa habeat legatum, quod superius ordino sibi dari. Et habeat interim ipsa fructus dicte domus de Castello, ita quod fructus sive pensio non computetur in sortem, quousque sibi fuerit satisfactum. Item dimitto Viole servitrici mee soldos decem grossorum et insuper soldos quinque grossorum, filio ipsius Viole, si ingreditur monasterium. Item dimitto magistro Monti et magistro Symoni, qui me habuerunt in cura, pro suo labore soldos quadraginta grossorum pro quolibet. Item volo, quod dentur libras septuaginta pro anima domine Richelde Valaresso. Item dimitto Marie servitrici mee, que michi servivit, soldos viginti grossorum. Item volo, quod distribuantur pro anima mea et animabus illorum, quorum bona defraudari, libras centum de dictis libris duabus mille. Item dimitto libras centum de dictis libris duabus mille heredibus condam domini Pandulfi de Petriolo, et si non invenietur aliquis heres ipsius, dentur pro anima ipsius monasterio Sancte Katarine de Clugia maiori pro possessionibus emendis. Item dimitto Palme condam servitrici mee libras decem. Item volo, quod omnes dimissorie mee solvantur infra duos menses postquam notum erit pro certo commissariis meis de morte mea, salvo quod dictum est de dimissoria librarum triginta dimissis fratribus Predicatorum de fructu et obventionibus piscarie magne, que debent solvi annuatim. Et salvo quod dictum est de aliis dimissoriis, que habent terminum sive condicionem, quod si alie dimissiones solute non fuerint, ut dictum est, ex tunc omnes commissarii mei sint extra commissariam meam, et sint soli commissarii mei procuratores Sancti Marci super commissariis constituti et prior et lector fratrum Predicatorum de Venetiis, qui erunt pro tempore. Et quod ipsi possint et debeant vendere, alienare, ac etiam obligare omnes possessiones meis ad hoc, quod ipsi possint infra alios duos menses satisfacere omnibus illis, quibus ego dimitto. Et quod possint afficere dictam piscariam, ita quod fratres antedicti, scilicet Predicatores habeant annuatim libras triginta, ut dictum est, videlicet medietas ipsarum triginta librarum sit fratrum Predicatorum et alia medietas sit pro edificatione altaris sui magni, seu ad laborandum dictum altare vel in opere sue ecclesie. Et alie dimissorie mee omnes, quas dimitto, solvantur in duplum, si solute non erunt infra duos menses, ut dictum est. Nolo tamen, quod possessiones mee in confinio Sancti Iualiani posite, nec mea piscaria magna vendi vel alienari, obligari sive pignori possint alioquo modo vel titulo seu ingenio, sed semper vadant de herede in heredem masculum salvis suprascriptis condicionibus. Etiam volo, quod dicta domus mea semper maneat indivisa inter heredes et pro heredibus meis masculis. Et quandocunque heredes sive proheredes mei sine herede masculo remanserint, volo, quod omnes mee possessiones, quas habeo in Venetiis, vendantur, et quod de denariis inde habitis fiat unum monasterium in Venetiis, in quod adminus decem fratres Predicatores stare debeant, quibus dimitto et volo, quod habeant libras quingentas annuatim de meis bonis, et dicti fratri teneantur orare pro anima mea et

heredum sive parentum meorum. Volo tamen quod ille, qui ultimo sine herede masculo remanserit, ordinare possit pro anima sua libras duo mille. Item volo, quod dentur pro anima Marinelli, filii mei libras trecentas. Item libras vigintiquinque pro anima Nani de dictis librarum duobus mille. Item volo, quod solvantur omnia mee debita clarefacta et specialiter omnibus illis, qui mihi mutuaverunt in civitate Zagabriensi sicut in concordia fui cum eis, ut continetur in instrumento facto manu presbiteri Iacobi Pedegella. Residuum vero omnium meorum bonorum dimitto Michieli filio meo cum omnibus condicionibus suprascriptis, ita tamen quod mei commissarii quodocumque heredes mei sine herede obierint masculo, ut dictum est, faciant sicut superius est expressum. Item volo, quod inveniatur ratio condam Leonis Mutio, et si debeo aliquid dare ei, quod solvatur eidem. Item volo dare pro anima mea libras duodecim grossorum, de quibus quinque distribuantur in Clugia, tres in Puvilia, sodos quadraginta in Venetiis et sodos quadraginta in Boriano da mare et in illis locis pro pauperibus vestiendis, mulieribus maritandis et monachandis, ita quod non habeant ultra sodos centum pro qualibet, ut dictum est superius. Insuper do et concedo suprascriptis commissariis meis post obitum meum plenam virtutem et potestatem inquirendi, interpellandi, proclamandi, placitandi, respondendi, advocandi precepta et interdicta tollendi, legem petendi, sententiam audiendi et consequendi, intromittendi atque excutiendi omnia mea bona et habere a cunctis personis ubicumque et apud quemcumque ea invenire poterint cum cartis et sine cartis, per curiam et extra curiam, securitatem et omnes alias cartas vel quicquid inde opus fuerit faciendum modo et ordine, ut predicatur, posset dimissiones et debita persolvendi, in anima mea iurandi et totum, in quod huic mee commissarie spectare videbitur faciendi et exercendi, sicut ego vivens facere possem et deberem. Et hoc meum testamentum firmum et stabile iudico imperpetuum. Si quis igitur ipsam ausu temerario corrumpere presumpsit, habeat sibi contrarium Deum patrem omnipotentem. Et insuper componat cum suis heredibus et successoribus suprascriptis commissariis meis et eorum successoribus auri libras quinque. Et hec mei testamenti carta in sua permaneat firmitate. Signus suprascripti Albertini Mauroceno, qui hec rogavit fieri.

+ Ego Petrus Babay presbiter testis subscripsi.

+ Ego Marcus de Vinea archipresbiter Castellanus, notarius de mandato, licentia et auctoritate incliti domini ducis Venetiarum suique minoris et maioris consilii cum subscriptione tamen unius testis, cum alter, videlicet presbiter Nicolaus ecclesie Sancti Iuliani, testis rogatus subscribere recusasset, compleri et roboravi.

THE BELLETRIST CHAMBER ISPÁN
AND OTHER ADVENTURERS
The Italians of Andrew III
By Dániel Bácsatyai

SUMMARY

The written evidence concerning the persons of Italian origin who lived in the court of King Andrew III of Hungary (1290–1301), who had himself been raised in a Venetian patrician family, is small in amount but all the more valuable. The present study accordingly aims to take stock of such sources, with a special regard to the king's uncle, Albertino Morosini, who made a spectacular career in both Venice and Hungary. Not all the persons who were elevated to political prominence by Andrew II came from Venice: for instance, the most completely documented Italian member of the king's entourage, Baldo di Passignano, a man with literary ambitions as well, left Florence in order to join the service of the Morosini family. Exiled from his city, formally on account of his Ghibelline sympathies, this adventurous soldier of fortune was high in Andrew III's favour, whom he served as chamber *ispán* and *ispán* of Szepes as well. Likewise on the wane in its native city was the Venetian Tonisto family, previously incorrectly identified in the scholarly literature, whose members emerge in the Hungarian sources as lords of Medvevár and chamber *ispáns* of Zagreb. Yet the reign of the last Árpád king proved to be too short for his Italian supporters to put down solid roots in the Kingdom of Hungary. Those, however, who managed to keep their composure in the troubled times following the king's death, did not leave Hungary empty-handed.

*László Andor*BOCSKAI ISTVÁN,
A MAGYAROK „MÓZESE”

A Bocskai István által vezetett mozgalom az első közép-európai fegyveres felkelés volt a Habsburg-hatalom ellen,¹ amely fordulatot hozott a magyar politikai gondolkodásban is.² A magyar rendek dilemmái hosszú távon is időszzerű kihívásokat jelentettek. Az azokra adott válaszaik, az alkalmazott stratégiáik sokáig érvényes szemléleteket, lehetséges álláspontokat fogalmaztak meg. Olyan súlyos nehézségekkel és feladatokkal (például a megosztottság, a két birodalom közti kiszolgáltatottság, a mozgástér beszűkülése, a „nemzeti” érdek meghatározása, a közép-európai rendek összefogásának lehetősége) kellett szembesülniük, amelyek a következő évszázadokban is foglalkoztatták a magyar államférfiakat, értelmiségieket.³ A korszakban előtérbe kerülő politikai kulcsfogalmak (mint a közjó, nemzet, szabadság, konföderáció, Szent Korona) jelentős többlet-jelentéstartalommal telítődtek, és hozzájárultak a rendi politizálás ideológiai fegyvertárának megváltozásához, kibővüléséhez.⁴

A tanulmány azt vizsgálja, milyen módon kívánták alátámasztani saját korában Bocskai István uralmának legitimitását. Mennyire erősen élt vele kapcsolatban a népet a helyes irányba kormányzó, erős küldetésstudattal rendelkező, elhivatott vezető képe. Hogyan értelmezte a szakirodalom a felkelt magyar rendek önigazolását szolgáló indokokat? Bocskai hívei esetében milyen mértékben beszélhetünk középkori, és milyen mértékben korszerű ideológiáról? Miféle tágabb eszmei keretek közé illeszkedik a fejedelem mellett fellépők vallásos érvrendszere, 'a magyarok Mózeze' toposz? Valamint azt is számba veszi, hogyan kapcsolódik mindez a korabeli európai folyamatokba, miféle párhuzamokat figyelhetünk meg a vallásháborúk által sújtott államok rendjeinek érvelésével.

¹ Erről lásd *Kees Tszelszky*: Az ismeretlen korona. Jelentések, szimbólumok és a nemzeti identitás. (Historia pro futuro) Pannonhalma 2009. 105–106.

² Erről legutóbb lásd *Szabó András Péter*: „De profundis”. Nemzeteszmék az 1657 utáni évek erdélyi válságában. Századok 146. (2012) 1089.; *Schlett István*: A politikai gondolkodás története Magyarországon I–II. Bp. 2018. 190–198.

³ *Takáts József*: Modern magyar politikai eszmetörténet. (Osiris tankönyvek) Bp. 2007. 12.

⁴ Ehhez lásd *Varga Benedek*: Political Humanism and the Corporate Theory of State: Nation, patria and virtue in Hungarian Political Thought in the Sixteenth Century. In: Whose Love of Which Country? Composites Sites, National Histories and Patriotic Discourses in Early Modern East Central Europe. Eds. Balázs Trencsényi – Márton Zászkaliczky. (Studies in the History of Political Thought 3.) Leiden–Boston 2010. 304–313.; *Szabó A. P.*: „De profundis” i. m. 1089.; *Zászkaliczky Márton*: A Bocskai-felkelés politikai nyelvei: Vázlat. In: Politikai nyelvek a 17. század első felének Magyarországon. Szerk. Kármán Gábor – Zászkaliczky Márton. Bp. 2019. 11–84.

Bocskai István mint elhivatott vezető

Bocskai Istvánnak a császári zsoldosok fölött aratott, 1604. október 15-ei álmosdi győzelmét követő hetek több szempontból döntőnek bizonyultak. A hajdúk kezdeti gyors előrenyomulásával együtt járt a felső-magyarországi nemesség és számos város csatlakozása, így Basta császári hadvezér zsoldosainak novemberi győzelmei ellenére az ország rész kitartott Bocskai mellett. Az udvarnak nem sikerült hamar levennie a felkelést, amelynek jelentősége napról napra növekedett, és az ország mind nagyobb részére kiterjedt. Bocskai számára ebben az időben az egyik legnagyobb kihívást saját személyes szerepének, címének tisztázása jelentette. Ekkor ugyanis még semmiféle felhatalmazással nem rendelkezett, később viselhetette csupán a török nagyvezír által adományozott, majd az erdélyi és a magyar rendek választása által is megerősített fejedelmi címet.

A legitimitás kérdése vallási köntösben tűnt fel, Bocskai hatalmának elismeretése és a felekezetek egyenjogúsítása kezdetől fogva összekapcsolódott. A protestánsok fokozódó üldözése kulcsszerepet játszott a felkelés kitörésekor. Maga a főúr, valamint a hozzá elsőként csatlakozó hajdúk és felső-magyarországi rendek is elégedetlenek voltak emiatt. Bocskai és környezete minden bizonnyal felismerte a már évek óta halmozódó vallási sérelmek mozgósító erejét. Azokban a napokban, 1604 októberében, Liszka református templomát erőszakkal a jezsuitáknak adták, és Lőcsén csupán a város polgárságának erélyes fellépése akadályozta meg a templom és tartozékainak katolikus tulajdonba vételét. Az öt felső-magyarországi szabad királyi város gyűlése közös nyilatkozatban tiltakozott az ellenreformációs kísérletek miatt.⁵ „Lölkünk esméretiben is megháborítottak vala”⁶ – panaszkodott később a fejedelem. A hajdúk elől menekülő Belgiojoso felső-magyarországi főkapitány pedig elismerte, hogy Bocskainak „a religionak zyne alatt”⁷ sikerült maga mellé állítani a túlnyomórészt református hajdúkat, a felső-magyarországi nemesség és polgárság nagy részét. Az ekkor jelentős mértékben protestáns országban a vallás szabad gyakorlatának biztosítása vált azzá

⁵ Sepsi Laczkó Máté krónikája. In: Erdélyi Történelmi Adatok I–IV. Szerk. Mikó Imre – Szabó Károly. Kolozsvár 1855–1862. III. 50.; *Demkó Kálmán*: Lőcse a Bocskay-féle fölkelésben. Századok 17. (1883) 845–846.; Szepességi avagy lőcsei krónika és évkönyv a kedves utókor számára. Szerk. Véber Károly. (Magyar hírmondó) Bp. 1988. 120–125.

⁶ Bocskai István levele Kassa városához. Szerencs, 1605. márc. 29. In: Bocskay István levelei Kassa városához. Közli Kemény Lajos. Történelmi Tár 1904. 463.

⁷ Giovanni Jacomo Barbiano conte di Belgiojoso felső-magyarországi főkapitány levele Báthory Istvánnak. Nagyvárad, 1604. okt. 17. Okmányok a Bocskai szabadságharc idejéből. Hadtörténelmi Közlemények 3. (1956) 3–4. sz. 316. Lásd még *Benda Kálmán – Kenéz Győző*: Barbiano generális jelentése a Bocskai-szabadságharc első hónapjairól. In: A debreceni Déri Múzeum Évkönyve 1969–1970. Szerk. Dankó Imre. (A debreceni Déri Múzeum Kiadványai LI.) Debrecen 1971. 175.

a közös ügyé, amelyet Bocskai zászlajára tűzve valóban széleskörű mozgalmat szervezhetett.⁸

Két héttel az álmosdi csatát követően Lippay Balázs hajdúkapitány „az igaz hit mellett felfegyverkezett magyar keresztyén vitézlő rendek” nevében szóló felhívása szerint a hadakozást „Magyarország mellett, az igaz hitnek vallásáért kezdtük el [...] hogy az igaz hit köztünk megmaradjon, Magyarország békességre forduljon.”⁹ A következő napokban hasonló kiáltványok hangsúlyozták a hajdúk szándékát „az igaz és tiszta keresztyéni vallás” védelmére. E levelekben bukkant fel Bocskai első „hivatalos” címe: a szent keresztyén és igaz hit legfőbb oltalmazója („Sacrae Christianae ac othodoxae religionis defensor”).¹⁰

Ezt az elnevezést talán a mozgalomhoz csatakozott prédikátorok adhatták, például Bocskai udvari papja, Alvinczi Péter.¹¹ Ők döntő szerephez juthattak a főúr személye és hivatása körüli legendaképzésben, különleges küldetéstudatának kialakulásában. Ennek forrása az ismert kálvini tétel lehetett. Eszerint az uralkodói hatalom isteni eredetű ugyan, ám a király a köz javára rendeltetett, így nem csupán jogai, hanem kötelességei is vannak. Például gondoskodnia kell az „igaz hit” előmeneteléről, népe jólétéről, és minderről Istennek számadással tartozik. Az isteni paranccsal ellenkező tette ő sem kényszeríthet senkit. Ebben az esetben az egyén szembeszegülhet a zsarnokkal. Ilyenkor az Isten által szolgálai közül a „nyilvánvaló megtorlásra” kiválasztott szabadító megbosszulja a bűnös uralmat, felkarolja az igazságtalanul elnyomottak ügyét: „így szabadította meg Isten az ő népét Mózes által”. Az Úr által kiválasztott „igaz emberek” valójában nem követnek el erőszakot az uralkodói méltóságon, mely Istentől van. Pusztán egy magasabb felsőbbtség megbízásából helyreigazítják az alacsonyabb hatalom hibáit.¹²

⁸ Ezt még a császári hadvezér, Giorgio Basta is felismerte. Szerinte éppen a vallásügy fontossága miatt járhat komolyabb következményekkel a hajdúk támadása, mint ahogyan azt sokan gondolják. Basta emlékirata Mátyás főherceg számára. Dezséri tábor, 1604. nov. 7. In: Basta György hadvezér levelezése és iratai (1597–1607) I–II. Kiadja Veress Endre. (Magyar Történelmi Emlékek. Első osztály. Okmánytárak 34., 37.) Bp. 1909–1913. II. 518.

⁹ Lippay Balázs levele a kassaiaknak. Gönc, 1604. okt. 28. Hadtörténelmi Közlemények 15. (1914) 473.

¹⁰ Bocskai proklamációja a löcseikhez. Kassa, 1604. okt. 31. In: *Veress Endre: Lengyelországi adalékok hazánk s főleg Erdély XVI–XVIII. századi történetéhez.* Bp. 1896. 10. A hajdúkapitányok kiáltványa a bányavárosokhoz. Kassa, 1604. okt. 31. In: *Recensevit Ioannes Ribini: Memorabilia Augustanae Confessionis in Regno Hungariae I–II.* Pozsony 1787–1789. I. A Ferdinando I usque ad III, 330. Magyarul: *Benda Kálmán: A Bocskai-szabadságharc.* Bp. 1955. 70.

¹¹ *Heltai János: Alvinczi Péter és a heidelbergi peregrinusok.* (Humanizmus és reformáció 21.) Bp. 1994. 104.

¹² „Mert néhol az ő szolgálai közül támaszt nyilvános bosszúállókat, és az ő parancsolatával látja el azokat, akikről azt akarja, hogy meglakoltassák a gyalázatos uralkodásért, és az igazságtalanul elnyomott népet a szörnyűséges nyomorúságból kiszabadítsák [...] Így Izrael népét a fáraó zsarnoksága alól Mózes útján, Kusánnak, Syria királyának elnyomása alól Othniel útján, s más szolgaságokból más királyok vagy bírák útján szabadította ki.” – *Kálvin János: A keresztyén vallás alapvonalai.* Ford. Nagy Károly. Bp. 1903. 431–432. Erről lásd *Benda Kálmán: Habsburg-politika és rendi ellenállás a XVII. század*

Ennek a szemléletnek megfelelően alig néhány héttel fellépését követően a kassai gyűlésre összegyűlt felső-magyarországi rendeknek Bocskai azt hangsúlyozta, hogy „az úristennek ségéségéből” kötötte fel az oldalára a kardot, amire őt „a feleséges istennek bölcs tanácsa indétotta”.¹³ A nemesség válasza a főúr szavait visszahangozta, aki szerintük is „az úristennek kedves és kellemetes szent akaratjából” kelt fel. Üzenetük a felekezeti kérdés kiemelt helyét is tükrözte: a mozgalom célját „az úristennek nevének dicséretire elsőben, annakutána romlott és megnyomorodott hazánknak maradására és hitünkben megerősítésére” való törekvésben jelölték meg.¹⁴ A sérelmek sorrendjében tehát itt is első helyen szerepelt a vallásügy csakúgy, mint az ezekben a napokban megfogalmazott további levelekben.¹⁵

Debreczeni Szappanos János, a váradi káptalan levéltárosa versében hamarosan „keresztény Gedeon”-ként üdvözölte a bihari főurat, akit latin nyelvű ajánlásában „Mózesünknek” is nevezett.¹⁶ Ezzel a nem önszántukból, hanem isteni elhívásból népük szabadítóivá lett bibliai hősökkel (Mózes, Áron, Józsué, Gedeon) állította őt párhuzamba. Sőt, szerinte „ez kis helyből”, azaz Bihar vármegyéből „oltalmunkra” származott „Menyegből, Ala szallot gya-molunk” (azaz Bocskai) a „kis” Názáretből a „vilagh valtságara” jött Jézus Krisztushoz hasonló.¹⁷

Debreczeni a felkelés korai szakaszában meglepően bőségesen alkalmazta a fedelemre a bibliai példákat. Nem csupán a népét a szolgaságból megszabadító és az ígéret földjére vezető Mózesként ábrázolta őt, hanem például az alacsony sorból származó Gedeonként is. Utóbbi fellépett a Baál-kultusz ellen (amit a korban a hamis pópista tanok elleni küzdelemként foghattak fel), győzelmet aratott az amalekiták és midianiták (a német és vallon zsoldosok) felett, és elutasította a királyságot (akár Bocskai a későbbiekben a török által felajánlott címet és koronát).¹⁸

elején. Történelmi Szemle 13. (1970) 421. A kálvini ellenállásról lásd még *John Coffey: The language of liberty in Calvinist political thought*. In: *Freedom and the Construction of Europe I–II*. Eds. Quentin Skinner – Martin van Gelderen. Cambridge 2013. I. 299–300. Legújabbban: *Zászkaliczky M.: A Bocskai-felkelés i. m.* 43.

¹³ Bocskai István előterjesztése a felső-magyarországi rendek Kassára egybehívott gyűlésén. Kassa, 1604. nov. 12. In: *Magyar Országgyűlési Emlékek I–XII*. Szerk. Fraknoi Vilmos – Károlyi Árpád. (Magyar Történelmi Emlékek. Harmadik Osztály) (a továbbiakban MOE) Bp. 1874–1917. X. 606–607.

¹⁴ A kassai gyűlésre egybejött felső-magyarországi rendek válasza Bocskai István előterjesztésére. Uo. 608.

¹⁵ Bocskai „az igaz keresztény hitért és Magyarország szabadulásáért” fogott fegyvert. Lippay Balázs levele Sebesy Ferenchez. Szepeshely, 1604. nov. 11. In: *Erdélyi Történelmi Adatok I–IV*. i. m. III. 318.

¹⁶ *Debreczeni Szappanos János: Militaris Congratulatio*. A vers latin nyelvű ajánlása. In: *A tizenöt éves háború, Bocskay és Báthori Gábor korának költészete*. S. a. r. Bisztray Gyula et al. (Régi magyar költők tára XVII. század 1.) Bp. 1959. 583.

¹⁷ A vers 1604 decemberében keletkezett, és valamikor 1605 tavaszán nyomtatták ki. Uo. 258–260. Vagy: *Wasykiewicz Viktor: Bocskay Istvánt dicsőítő versek* (Egrespatoki András). Erdélyi Múzeum 19. (1902) 1. sz. 33–37.

¹⁸ *Debreczeni Sz.: Militaris i. m.* 256–260.; Bírák könyve 6, 11–40. 7, 1–25, 8, 1–32.

A kiválasztottság tudata számos alkalommal tetten érhető a fejedelem szavaiban, aki rendszeresen hangoztatta, hogy nem állt szándékában az ország törvényes ura, vagyis a király ellen fordulni: „soha el nem szakadt volna ű felségétől, de erővel és az ő fölsége álgyúival, fegyvereivel kergették el, nem tudott hova lenni, hanem úgy kellett ótalmat magának keresni”.¹⁹ Következtesen ismételt érve szerint a felkelésre kényszerűségből szánta rá magát, isteni elhivatásra, a tőle nyert küldetés tudatában szólított fel mindenkit a csatlakozásra: „az úristentől majd ugyan kedvem ellen, úgy mint ki elégtelenségemet ismervén szólítottam és vonyattattam erre”.²⁰ Az ő támadása isteni kezdeményezésre „kénytelenségből indultatott”, annak részese „az egész magyar nemzetiség, kinek az Ur-isten szívét közönségesen így megegyesítvén, nagy bizonyosága, hogy ez nem emberi gondolatból, sem nem emberi telhetetlenségnek indításából, hanem ő szent Felségének régtől fogván való, felöllünk és szegény nemzetünkről erre az üdöre csodálatos végezéséből való dolog”.²¹

A fejedelem leveleiben rendszeresen hasonlóan érvelt: az Isten végtelen kegyelmességéből megszávná a magyarokat, „szabadulásunkra nem kicsin kaput és reménséget nyitott”,²² valójában ő indította a felkelést „csodálatosan, nyomorult nemzetünknek régi szép szabadságának megkeresésére”.²³ Nem emberi „fel-fuvalkodás”, hanem a „nagy Istennek bölcs rendelése”²⁴ vezérli és oltalmazza a felkelőket igaz ügyükben.²⁵ Egy Bocskai nevében fogalmazott utasítás szerint: „Az Úristen ennek [vagyis a felkelésnek] elindítására rendelte volt a mi kegyelmes urunkat, fejedelmünket, hogy az az Istennek mélységes decretumából [rendeletéből, végzéséből] jött ki.”²⁶

1605 tavaszán a szerencsi gyűlésre összegyűlt rendek szerint „egyedől az nagy Istennek vezérlése” volt Bocskaiával, „aki ezt cselekedhet”, vagyis győzelemre

¹⁹ Csáky István levele Nyáry Pálnak. Makovica, 1605. jan. 29. Illésházy István és más főurak levelezése 1605–1608-ban. Közli Szilágyi Sándor. Történelmi Tár 1878. 823. Hasonlóan fogalmaz még például Bocskai István levele ismeretlennek. Szerencs, 1605. ápr. 8. Bocskay István leveleskönyve 1605. martius 20-tól april 29-ig. Közli Thaly Kálmán. Történelmi Tár 1874. 102–104. Lásd még Bocskai 1606. dec. 17-én kelt végrendeletét. – Bocskai István testamentumi rendelés. In: Magyar gondolkodók. 17. század. Szerk. Tarnóc Márton. (Magyar remekírók) Bp. 1979. 11.

²⁰ Bocskai István levele Illésházy Istvánnak. Terebes, 1605. febr. 10. In: Bocskay István és Illésházy István levelezése 1605 és 1606-ban. Közli Szilágyi Sándor. Történelmi Tár 1878. 5.

²¹ Bocskai István levele Süveg Albert szebeni királybíróhoz. Sárospatak, 1605. febr. 24. In: Bocskay István leveleskönyve i. m. 99.

²² Bocskai István levele Báthory Istvánnak. Szerencs, 1605. márc. 20. Uo. 65.

²³ Bocskai István levele Pethő Istvánnak. Szerencs, 1605. márc. 20. Uo. 68.

²⁴ Bocskai István levele ismeretlennek Erdélybe. Szerencs, 1605. ápr. 8. Uo. 103.

²⁵ Bocskai István levele Istvánffy Miklósnak. Kassa, 1605. jún. 16. In: *Jászay Pál: A magyar nyelv történetének vázlata. A Magyar Tudós Társaság évkönyvei VI.* Buda 1845. 280.

²⁶ Bocskai István utasítása Homonnai Drugeth Bálintnak. Kassa, 1605. jún. 20. In: *Venásch Eszter: Homonnai Drugeth Bálint hadinaplójának kiadatlan része.* Lymbus. Magyarságtudományi Forrásközlemények. Bp. 2007. 24.

vezette a felkelést. Értelmezésükben az általuk megválasztott fejedelmet valójában Isten jelölte a méltóságra, és ő erősítette meg, ahogyan uralkodókká emelte „Dávidot az juhok aklából, Mojzest az pásztorságból, Sault az pórságból”.²⁷

A fejedelem táborához csatlakozó főúr, Rákóczi Zsigmond a mozgalom sikeireit a „bölch nagy hatalmu szent Vr Istennek” tulajdonította, aki mindenféle emberi beavatkozástól függetlenül „hatalmasson chielekedett”, amikor „az magari nemzetett mintt regenthen Moises által [a zsidókat] az Pharaoh megh szabadította.”²⁸ A felkelők egyik röpirata ugyancsak isteni segítséggel magyarázta Bocskai sikereit.²⁹ Bornemisza Váczi Menyhárt históriás éneke szintén Isten „jambor solgaiához”, Mózeshez hasonlította a „jambor” fejedelmet. A zsidókat az ígért földjére vezető próféta azonban nem léphetett be Kánaánba – hozzá hasonlóan a népét a háborútól megszabadító, a rendi és vallásszabadságot biztosító fejedelem sem élvezhette az általa kivívott béke gyümölcseit, hiszen nem sokkal a kettős (bécsi és zsitvatoroki) békemű létrejötte után meghalt.³⁰

A magyar és a bibliai zsidó nép párhuzama legerőteljesebben talán a hajdúk számára kiadott nevezetes korponai kiváltságlevélben jelent meg. E szerint „Izraelnek őriző pásztora nem alszik, nem merült álomba, hanem híveivel együtt van”. A korábban a magyarságra nehezedő zarnokság idején „senki már csak sóhajtani, vagy fejet emelni sem merészelt, míg a mindenható Isten, minden emberi reményen felül, derekunkat kardjával föl nem övezte és belénk bátor lelket öntvén, meg nem engedte, hogy mint Gedeon kicsiny sereggel az ellenségen győzedelmeskedjünk”.³¹

Az Isten által kiválasztott, népének szabadságot hozó fejedelem képe (imázsa) széles körben terjedt el a korban. A szepesváraljai szász evangélikus lelkész vagy egy ugyancsak szász lőcsei tanácsos ugyanúgy Isten által küldött szabadítóként köszöntötték Bocskait,³² mint a felső-magyarországi református krónikás, Szepesi Laczkó Máté. Utóbbi úgy vélte: a bihari nagyúr akkor lépett fel, amikor „a magyar keresztyénség minden külső emberi segítségtől megfosztatott”. A látszólag kilátástalan helyzetben „csak sohajtunk, bánkodunk és az Istenhez ő Felségéhez

²⁷ A szerencsi rendek 1605. ápr. 20-ai beszéde Bocskaihoz. In: MOE XI. 153.

²⁸ Rákóczi Zsigmond levele Illésházy Istvánnak. Kassa, 1605. máj. 29. In: Pálffy Kata leveleskönyve. Iratok Illésházy István bujdosásának történetéhez 1602–1606. S. a. r. Ötvös Péter. (Adattár XVI–XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez) Szeged. 1991. 147.

²⁹ A Bocskaihoz csatlakozott rendek kiáltványa Európa népeihez a szabadságharc kitörésének okairól és a török elleni küzdelem megszakitásának ideiglenességéről. In: Magyar történeti szöveggyűjtemény 1526–1790. I–II. Szerk. Sinkovics István. Bp. 1968. II/1. 297.

³⁰ *Bornemisza Váczi Menyhárt*: Históriás ének Bocskay Istvánról. In: Régi magyar költők tára i. m. 290.

³¹ Bocskai megneszesíti és letelepíti a hajdúkat. Korpona, 1605. dec. 12. In: *Benda K.*: A Bocskai-szabadságharc i. m. 125–126.

³² *Szabó András Péter*: A Bocskai-felkelés képe a szepességi krónikákban. In: A történelem mint hivatás. A Benda-émlékkonferencia előadásai, 2013. november 27. Szerk. Szijártó M. István. (A Ráday Gyűjtemény tanulmányai 11.) Bp. 2015. 63–64.

fohászokunk vala”. Ekkor „isteni segítség kezdetik”, Bocskai István „a hitnek és a megromlott Magyarországnak hajnal csillaga föltámadá”.³³

Amikor 1606 elején a béketárgyalásokon küldöttségének vezetője túlzott eredményeket kívánt tenni, a fejedelem arra hivatkozott, hogy azokat elfogadva, valójában lerázná magáról nemzete felé megnyilvánuló jóakarátát, és az „istennek ennyi szép áldását”.³⁴ Hamarosan újabb gyűlésre került sor Kassán a Bécsben létrejött egyezmény felülvizsgálata érdekében. Meghívójában Bocskai úgy írt magáról, mint aki a „mennyei istennek kegyelmes rendelkezéséből” (és a magyarok szabad akaratából) hivatott el a felkelés vezetésére.³⁵

Lippay János követ Mátyás főhercegnek készült jelentésében olvashatjuk, hogy Bocskai szerint a rendek „gondviselészerűleg s teljes bizalommal” tartják őt alkalmasnak az ország szabadságainak kivívására, így „az isteni akarat és nemzeti kívánságnak nem lehet ellenállanom”.³⁶ Végrendelete szerint igaz ügyében és „nyilvánvaló igazságában” választotta ki és segítette őt az Isten, aki oly áldását nyilvánította rá, akárcsak Mózesre, Dávidra vagy Jeftére, akiket a pásztorságából, „a juhok aklából” vagy a bujdosásból emelt fel. Hozzájuk hasonlóan isteni rendelkezésre lett magyarországi, majd erdélyi fejedelem, akit a török megkoronázott, és akinek erdélyi uralmát a német-római császár is elismerte.³⁷

Bocskainak talán személyes meggyőződése lehetett az elhivatottság gondolata, talán a szélesebb körű támogatottság, hatalmának legitimálása érdekében alkalmazta azt mások tanácsára. Mindenesetre öntudatosan vállalta ezt a szerepet, amely alkalmassá tette őt a mélyen vallásos korabeli „közvélemény” megnyerésére, így növelhette tekintélyét. A módszer hatékonynak bizonyult, széles visszhangra lelt, a fejedelem köré már életében kultusz szerveződött, ami hozzájárulhatott népszerűségéhez. Bocskai alakjának ószövetségi keretek közé helyezése küldetését, eredményeit széles körben ismert események és szereplők megidézésével tette érthetőbbé, hozta közelebb a történetek iránt érdeklődők számára. Mindennek egyszerre oka és következménye, hogy a korszakban megjelenő politikai költészet, az elburjánzó röpiratirodalom egyre nagyobb közönséget vont be a közügyekről folyó diskurzusba.³⁸

³³ Sepsi Laczkó Máté krónikája i. m. 52.

³⁴ Bocskai István levele Illésházy Istvánnak. Kassa, 1606. febr. 6. In: Bocskay István és Illésházy István levelezése 1605 és 1606-ban. Közli Szilágyi Sándor. Történelmi Tár 1878. 72.

³⁵ „Mierthogy az mennyei istennek felőlünk való kegyelmes rendelkezéséből és nemzetségünknek hozzánk szabad akaratok szerént való jóindulatjokból erre az állapotra hivatattunk...” – Bocskai István meghívója az 1606. ápr. 16-ra hirdetett kassai országgyűlésre. Kassa, 1606. márc. 7. In: MOE XI. 743.

³⁶ Lippay János követ jelentése Mátyás főherceg számára. Kassa, 1606. márc. 18. Idézi: *Frankl Vilmos*: A bécsi békekötés 1606-ban. Győr 1865. 33.

³⁷ Bocskai István testamentumi rendelés i. m. 11.

³⁸ *Bene Sándor*: A láthatatlan könyvtár. (Utószó és előszó) In: Források a 17. századi magyar politikai gondolkodás történetéhez I–II. Szerk. Báthory Orsolya et al. (Magyar Politikai Könyvtár) Bp. 2019–2020. II. 323.

Ezt nem csupán Bocskai felkelésének sikere, a hozzá csatlakozók nagy száma bizonyítja, hanem az is, hogy az Istentől elhívott szabadító képe halála után is tovább élt. Kolozsváron a város népe, „mind véne és ifja” benne „megszabadító” fejedelmét siratta.³⁹ Egy Rimay Jánostól származó siratóvers szerint a fejedelem népének hivatott vezetőjeként Mózeshez hasonlóan nem érhet-e el az ígéret földjét.⁴⁰ A Heidelbergből visszatért Miskolczi Csulyak István lelkész-költő magyar és latin nyelvű gyászbeszédeiben a „szent emlékezetű” Bocskait „Magyarországnak oltalma mellé Istentől rendeltetett támaszoszlopának” nevezte.⁴¹ Fogalmazása szerint az Isten „mint egy wstökön fogva vonta” (azaz hajánál fogva vonszolta) és állította szembe a fejedelmet az erőszakos ellenreformációval, a katolikus térhódítással. A magyarok helyzetét ő is az üldözött, legyőzött, kesergő ószövetségi zsidókéhoz hasonlította, akiket az Isten által oltatul adott, békességet hozó fejedelem szabadít meg a veszedelemből.⁴² Miskolczi szerint egyesek Bocskait nem ebből a világból, hanem az egyenesen égből jött szabadítónak tekintették, akiért hálát kell adniuk az Istennek.⁴³

Szalárdi János krónikájában még fél évszázaddal később is úgy írt a fejedelemtől, mint akit „az Úristen az ő Izraele és a szegény Júda háza igazgatására” állított elé „a szegény ország” felszabadítására, a magyar nemzet szabadsága és a vallás szabad gyakorlása helyreállítására.⁴⁴ Kemény János fejedelem önéletírása szerint is Isten támasztotta Bocskait Magyar- és Erdélyország külső és belső szabadságának helyreállítására.⁴⁵

Értelmezések

Elsőként az 1930-as években Eckhart Ferenc és az ő nyomán Révész Imre foglalkozott a Bocskai-felkelés öngazolásának érvelésével, közjogi felfogásával. Azt hangoztatták, hogy a felkelők egyáltalán nem alapoztak a kálvini ellenállási

³⁹ Marcus István levele Bosnyák Tamásnak. Nyitra, 1607. márc. 17. In: Egykorú levél Bocskay temetéséről. Közli Ipolyi Arnold. Történelmi Tár 1878. 651.

⁴⁰ *Ritókne Szalay Ágnes*: Rimaiana. Irodalomtörténeti Közlemények 86. (1982) 664.

⁴¹ Benda Kálmán szerint az ideális uralkodó portréja az Institutio magyar átírásaként hat. – *Benda Kálmán*: Habsburg abszolutizmus és a magyar nemesség a 16. és 17. század fordulóján. Történelmi Szemle 27. (1984) 474.

⁴² Miskolczi Csulyak István Diariumából I. Gyászbeszéd Bocskay István fölött. 1607. In: Magyar protestáns egyháztörténeti adattár XII. Szerk. Zsinka Ferenc. Bp. 1928. 90–95.; Miskolczi Csulyak István Diariumából II. Gyászbeszéd Rákóczy Zsigmond erdélyi fejedelem fölött, 1609. Uo. 102.

⁴³ *Szabó András*: Miskolczi Csulyak István két emlékbeszéde Bocskairól. Irodalomtörténet 37/87. (2006) 538–541.

⁴⁴ *Szalárdi János*: Siralmas magyar krónikája. (Bibliotheca Historica) Bp. 1980. 85.

⁴⁵ Kemény János önéletírása. (Magyar Történelmi Emlékek I.) Pest 1856. 25.

tanra, harcuk jogi alapját teljes mértékben az Aranybulla nevezetes 31. pontja és az erre támaszkodó Tripartitum képezte, amelyek lehetővé tették a rendek számára a törvényeket be nem tartó királlyal való szembeszegülést. Szerintük Bocskai táborának jellegzetesen középkori, rendi-konzervatív gondolkodása a magyar szokásjog keretei között mozgott. Ez „erősebb ösztönzője és szellemi támpontja” volt a király és alattvalóinak viszonyáról alkotott véleményüknek, mint Kálvin politikai elvei.⁴⁶

A fejedelem és hívei valóban elsőként hivatkoztak az Aranybulla ellenállási záradékára,⁴⁷ ezzel visszahozták azt a köztudatba,⁴⁸ ebben is mintát mutattak a század későbbi mozgalmi számára.⁴⁹ Eckhart és Révész szoltak a kereszténység középkori szerepéről a „szabadságjogok kifejlesztésében”, az egyházi felfogásból eredő ellenállási jogról, amely később Luthernél, Melanchtonnál, Kálvinnál, majd Bezánál is megjelent.⁵⁰ Ennek ellenére mintha nem vették volna figyelembe, milyen mélyen áthatotta a korszak gondolkodását a vallásos érzület, hogyan fonódott össze a politikai és a felekezeti kérdés – ami pedig egyértelműen megjelent a felkelés kibontakozásának heteiben is.

Benda Kálmán vetette fel, hogy a korabeli felfogásban nem a magyarok fogtak fegyvert Rudolf ellen, hanem az Isten küldött egy szabadítót – ezzel a hagyományos rendi gondolkodás „kifejezetten kálvinista színezetet kapott”. Bocskai a kortársak szemében „megvédi az »igaz, ortodox hitet« az »isteni törvényt semmi be vevő zsarnokkal szemben«, és visszaállítja az Istentől kívánt rendet. Ez a rend azonban az évszázadok során kialakult rendi jogok és kiváltságok restaurálása volt az uralkodó és a vele szövetkezett klérus ellenében.” Míg tehát Eckharték egymást kizáró álláspontokról, érvrendszerekről beszélnek,⁵¹ Benda szerint a kálvini tanítás nem állt szemben a régi elképzelésekkel, sőt éppenséggel korszerű ideológiai fegyverrel erősítette azokat. A református ellenállástan volt „a modern köntös, amelyet a magyar rendiség magára öltött”. Így „a katolikus és idegen

⁴⁶ *Eckhart Ferenc*: Bocskai és híveinek közjogi felfogása. In: Emlékkönyv Károlyi Árpád születésének nyolcvanadik fordulójának ünnepére, 1933. október 7. Bp. 1933. 136., 138., 141.; *Révész Imre*: Szempontok a magyar „kálvinizmus” eredetének vizsgálatához. Századok 68. (1934) 271–273.

⁴⁷ A szerencsi rendek 1605. ápr. 20-ai beszéde Bocskaihoz. In: MOE XI. 154.; A Bocskaihoz csatlakozott rendek kiáltványa i. m. 296–297.; Följegyzés az 1604 november-decemberi korponai gyűlés tárgyalásairól. In: MOE XI. 452.; Az 1606. febr. 9-ei bécsi egyezmény. Uo. 860.

⁴⁸ Károlyi Árpád szerint a felkelés során a törvényes ellenállás elve áthatotta a „magyarság gondolatvilágát”. – Károlyi Árpád: A kassai országgyűlés 1606. ápril és május havában. In: MOE XI. 699.

⁴⁹ Erről lásd *Martyn Rady*: Bocskai, Rebellion and Resistance in Early Modern Hungary. In: Resistance, Rebellion and Revolution in Hungary and Central Europe: Commemorating 1956. Eds. László Péter – Martyn Rady. (Studies in Russia and Eastern Europe 3.) London 2008. 57–66.

⁵⁰ *Eckhart F.*: Bocskai i. m. 134–135.

⁵¹ „Bocskai és híveinek közjogi felfogása tehát még jellegzetesen középkorias, főképpen a Tripartitumból merít, nem a reformátorok írásaiból és a nyomukban keletkezett politikai irodalomból.” – Uo. 141.

uralkodókkal szemben a magyar kálvinizmus ekkor, a 17. század elején forrott először össze és azonosult a rendi törekvésekkel”.⁵²

Hasonlóképpen kiemelte a politikai és vallási szempontok szoros összefonódását Péter Katalin, aki ugyanakkor az ellenállási tan más gyökereiről is szólt. A 16. század elején Luther gondolatainak továbbfejlesztői (például Münzer Tamás) már ki-mondták, hogy csak az Isten akaratát teljesítő uralkodó követelhet engedelmességet alattvalóitól.⁵³ Az erdélyi evangélikus egyház alapítója, a brassói Honterus 1543. évi figyelmeztetése szerint elsősorban az isteni törvénynek kell engedelmeskedni, nem az annak ellentmondó hatóságnak. Két évtized múltán a Melius Péter által szövege-zett helvét álláspont tulajdonképpen megismételte a lutheránust.⁵⁴ Mindkét vallási alapon megfogalmazott irat politikai ellenállás kapcsán született: Honterusnak a gyulafehérvári püspök és Izabella királyné előtt kellett mentenie magát, míg Melius irata az egervölgyi „hadsereg, nemesek és lakosok” kérésére készült, akik a lelkiismereti szabadság kérdésében kerültek szembe a királlyal.⁵⁵

Ezekhez az előzményekhez is kapcsolódhatott a Bocskai idején megjelenő ellenállás gondolata. Már a felkelés kitörése előtt a vallásszabadságra hivatkoztak az 1604. szeptemberi gálszécsi gyűlés fegyveres harcra készülő rendjei, amikor leszögezték, hogy készek megoltalmazni magukat azokkal szemben, „kik minket hitünkben akarnak háborgatni”.⁵⁶ Péter Katalin Bendával szemben arra jutott, hogy „az ellenállási jog gyakorlatát Magyarországon a kálvini hatások befogadása nem változtatja meg”.⁵⁷ Zászkaliczky Márton pedig a rendi és protestáns érv-rendszer, „nyelv” összeegyeztethetősége mellett érvelt, úgy vélte, azokat tudato-san keverték, használták együttesen érvelésükben a felkelők.⁵⁸

⁵² *Benda K.*: Habsburg-politika i. m. 424–426. Lásd még *Benda Kálmán*: A kálvini tanok hatása a magyar rendi ellenállás ideológiájára. *Helikon – Világirodalmi Figyelő* 7. (1971) 3–4. sz. 328.; *Benda K.*: Habsburg abszolutizmus i. m. 476. Figyelemre méltó, hogy a Kálvin Institutiojából idéző Eckhart nem említi az Isten által küldött szabadító eszméjét.

⁵³ Magánál Luthernél is megjelenik az isteni szabadító gondolata. – *Zászkaliczky M.*: A Bocskai-felkelés i. m. 42.

⁵⁴ „Mindazokban miket csak az isten ellen nem parancsol a hatóság, engedelmeskedni kell annak. De ha valamit a természeti törvény, avagy az isten dicsősége és törvénye ellen parancsol: abban a hatóság-nak sem kell engedelmeskedni. Mert inkább kell félni istentől, mint az emberektől.” – Az 1562-es debreceni zsinat határozata. *Kiss Áron*: A XVI. században tartott magyar református zsinatok végzései. Bp. 1881. 176.

⁵⁵ *Péter Katalin*: Az alattvalók ellenállási joga Magyarországon a reformáció után. In: *Tanulmányok a lutheri reformáció történetéből. Luther Márton születésének 500. évfordulójára*. Szerk. Fabiny Tibor. Bp. 1984. 66–69.; *Péter Katalin*: A reformáció és a művelődés a 16. században. In: *Magyarország története 1526–1686. Főszerk. Pach Zsigmond Pál. Szerk. R. Várkonyi Ágnes. (Magyarország története tíz kötetben III.)* Bp. 1985. 537–541. Lásd még *Zászkaliczky M.*: A Bocskai-felkelés i. m. 12.

⁵⁶ Tudósítás az 1604. szept. 16-ai gálszécsi gyűlésről. In: *MOE X.* 597–598.

⁵⁷ *Péter K.*: Az alattvalók i. m. 70–71.

⁵⁸ *Zászkaliczky Márton*: The language of liberty in early modern Hungarian political debate. In: *Construction of Europe* i. m. 289.; *Zászkaliczky M.*: A Bocskai-felkelés i. m. 12–14.

Ezek alapján leszögezhetjük, hogy a vallási és politikai érvelések „kéz a kézben” jártak a korban: lehetetlen őket szétválasztani. Pedig már a kortársak is megpróbálták, amikor azzal vádolták a fejedelmet, hogy valójában csak hatalomra vágyott, a vallásügyet ürügyként használta (azaz valójában a *regio* és nem a *religio* érdekelte). A két ügy összekapcsolódása jól kifejeződik Bocskai felkelőként tartott első hivatalos beszédében és a rendek erre adott válaszában, az 1604. novemberi kassai gyűlésen. A már idézett felszólalások alapján a főúr az öt cselekvésre készítő isteni tanácsot és segítséget a politikai szempontok elé sorolta. Az összegyűlt nemesség válasza ugyanezt tükrözte: a mozgalom célját „az úristennek nevének dicséretire elsöben, annakutána romlott és megnyomorodott hazánknak maradására és hitünkben megerősítésére” való törekvésben jelölték meg.⁵⁹ Nemrégiben Bene Sándor is arra jutott, hogy a korszakban talán valóban fontosabbnak vélték a vallásügyet, és a felekezeti meggyőződés „instrumentalizálhatta” a politikai érveket. Miért ne hinnénk el a kassai rendeknek – tette fel a kérdést –, „hogy valóban úgy gondolták: az *elsöben* előbb van, mint az *annakutána*?”⁶⁰

Míg a kiválasztott fejedelem alakja valóban kálvini ihletésű lehetett, az ehhez kapcsolódó ellenállási jog már a lutheri reformációval megjelent Európa-szerte. A 16. század közepétől az „erőtelmes” kálvinista ellenállási elméleteket a katolikusok egy része is vallotta.⁶¹ Ezek az elképzelések azonban Magyarországon és másutt is mindig valamely konkrét politikai ügy mentén fogalmazódtak meg. Így lehetséges, hogy a hatalommal szembekerülő reformátusok (például Genfben, Franciaországban, Hollandiában) jóval gyakrabban hivatkoztak rá, mint a többnyire (például a Német-római Birodalomban vagy Svédországban) az államvallás kiváltságaiban részesülő evangélikusok.⁶²

Nem véletlen, hogy a magyar rendek külföldi terjesztésre szánt irataikban elsősorban rendi érvelést alkalmaztak, és nem a kálvini ellenállási jogra hivatkoztak. Talán azért, mert a (például lengyel vagy német) célközönség számára az Isten által küldött szabadító református „modellje” eretnek eltévnyedésnek tűnhetett, míg a jogaik megsértése miatt felkelt rendek követeléseai sokkal ismerősebben hangozhattak.⁶³

⁵⁹ A kassai gyűlésre egybejött felső-magyarországi rendek válasza Bocskay István előterjesztésére. In: MOE X. 608.

⁶⁰ Kiemelés az eredetiben. – Bene Sándor: Szinkretisták és samaritánusok. Címzavak a kora újkori magyar politikai szótárból. In: Politikai nyelvek a 17. század első felének Magyarországon. Szerk. Kármán Gábor – Zászkaliczky Márton. Bp. 2019. 329–330.

⁶¹ Richard Tuck: Hugo Grotius. In: A koramodern politikai eszmetörténet cambridge-i látképe. John Dunn, John G. A. Pocock, Quentin Skinner és Richard Tuck tanulmányai. Szerk. Horkay Hörcher Ferenc. Pécs 1997. 87.

⁶² Coffey, J.: The language of liberty i. m. 301.

⁶³ Rady, M.: Bocskai i. m. 57–66.; Coffey, J.: The language of liberty i. m. 311.

A magyarok törekvéseit egy rendi állam megvalósítására nem nevezhetjük ódon, restaurációs jellegűeknek sem. Európai jelenségről van szó. A 16. században a vallásháborúk során továbbra is erősen hatott a 13–14. század rendi paradigma, amely ugyanakkor átértékelődött. A rendi privilégiumok megerősítésének programja, a régebbi ellenállástan, a szabad vallásgyakorlat megteremtésének igényével együtt erősítette fel a fokozódó uralkodói központosítással szembeszegülő csoportok érvelését. A rendi alkotmányosság elméleti alapjai ugyan a középkori politikai gondolkodásban gyökereztek, ám a rendi állam modellje a reformáció idején vált „az abszolutista államszervezés alternatív államtípusává, amelyhez a tömegeket a vallásilag motivált, alkalmasint fanatizált nemesek, polgárok és parasztok adják”.⁶⁴

Hasonló folyamatokat tapasztalhatunk számos korabeli mozgalom esetén: a hugenotta háborúk, a skót és a németalföldi felkelések résztvevői egyaránt a „nemzeti” szabadság harcosaiként tűntek fel, vallásszabadságot követeltek, a kortárs eseményeket öszövetségi keretek közé helyezték, vezetőiket a gondviselés által küldött szabadítókként látták, akik megmentik őket a polgári és egyházi elnyomás alól. Ugyanúgy középkori eredetű ellenállási elméletekre hivatkoztak, akárcsak az Aranybulla nevezetes záradékával első ízben érvelő magyarok. Bocskaihoz hasonlóan nevezték Condé herceget „hugenotta Mózesnek”, míg Orániai Vilmost „holland Mózesnek”. Leginkább a németalföldi események állíthatóak párhuzamba a magyar fejleményekkel, hiszen mindkét esetben kezdettől összefonódott a politikai és a vallási küzdelem, reformátusok és katolikusok vállvetve küzdöttek a spanyol, illetve „német” elnyomás ellen, Orániai Vilmosnak és Bocskainak pedig egyaránt a vallási béke megvalósításán kellett fáradoznia. A két szabadságharcot a gondviselésbe vett hit és héber patriotizmus jellemezte.⁶⁵

Az utóbbi motívum az úgynevezett biblikus mitizáció egyik jellegzetes megnyilvánulása. A korban ugyanis sűrűn éltek olyan hivatkozásokkal, amelyek az eseményeket és személyeket bibliai (főleg öszövetségi) összefüggésbe helyezve mutatták be, ottani szereplőkkel állították párhuzamba.⁶⁶ A „nemzeti”

⁶⁴ *Varga Benedek*: Szempontok a Bocskai-felkelés ideológiájának európai kontextusához. *Studia Carolinensia* 7. (2006) 1. sz. 33–34., 41.; Juhász István már korábban felvetette a hugenotta és németalföldi zsarnoksággelenes iratok hatását a felkelés propagandájára. – *Juhász István*: Bocskai István az egykorú egyházi hagyomány megvilágításában. *Theológiai Szemle* 24. (1981) 1. sz. 44.

⁶⁵ *Coffey, J.*: The language of liberty i. m. 305–311.

⁶⁶ *Heltai János*: Alvinczi Péter és a heidelbergi peregrinusok. Bp. 1994. 159.; *Hargittay Emil*: A biblikus mitizáció a 17. századi magyar költészetben. In: „Mint sok fát gyümölcse...” Tanulmányok Kovács Sándor Iván tiszteletére. Szerk. Orlovsky Géza. Bp. 1997. 73.; *Hargittay Emil*: Gloria, fama, literatura. Az uralkodói eszmény a régi magyar fejedelmi tükrökben. (*Historia litteraria* 10.) Bp. 2001. 24.; *Szabó A. P.*: „De profundis” i. m. 1134–1135.

közösségek biblikus szemlélete a középkori keresztény Európa közös öröksége, amely a kora újkorban sok helyütt vált a modern nemzeteszme alapjává, ezért nevezik „héber patriotizmusnak” vagy „politikai hebraizmusnak”. Ez az ideológia összekötötte az egyik választott népet a másikkal, és széleskörű alkalmazása minden bizonnyal a bibliai események alapos ismeretével magyarázható.⁶⁷

A választott nép képzete már a középkori magyar történeti művekben megjelent, majd a 16. századtól számos munka taglalta a zsidó-magyar sorspárhuzamot. Ennek széles körű elterjedését Magyarországon a Bocskai-felkelés hozta el, lehetővé téve a fejedelem üzeneteinek terjesztését könnyen és sokak számára érthető formában, sőt jelentéstöbbletet kölcsönzött a kívánt mondanivalónak.⁶⁸ A fejedelemben a magyarok Mózesét látó, biblikus alapozású protestáns politikaértelmezés ugyanakkor – mint láttuk – kiegészült a rendi hagyomány elemeivel, mivel Isten Bocskait nemcsak az igaz hit védelmében, hanem a nemzet és az ország ősi szabadságainak helyreállítása érdekében is küldte.⁶⁹

Amint a Bocskai-felkelés mintát nyújtott a későbbi hasonló mozgalmak számára, úgy retorikája is meghatározta azok érvrendszerét. A közös rendi célkitűzések az összes felekezet számára elfogadhatók voltak, így a fejedelem tábora mindenki előtt nyitottá vált, és valóban csatlakoztak hozzá evangélikusok, de katolikusok is. Ugyanakkor az Isten által küldött szabadító képe kiemelte Bocskait a rendi keretek közül és lehetővé tette szélesebb rétegek csatlakozását. Ezt elősegítette, hogy a fejedelem nem pusztán a régi előjogok visszaállításáért, nem valamely szűk réteg (bárói csoport, liga) érdekeiért szállt síkra, hanem a „magyar corpus politicum egészének” (például szabad királyi városok, köznemesség, hajdúk, székelyek) igyekezett lehetőséget nyújtani a közügyekben való részvételre.⁷⁰ Ez komoly lépést jelentett a modern politikai kultúra kialakulása felé, és összefüggött a nemzetfogalom korabeli kibővülésével,⁷¹ ezzel szoros összefüggésben pedig a Szent Koronához kötődő eszmeiség változásával is.⁷²

⁶⁷ Szabó A. P.: „De profundis” i. m. 1132–1134.

⁶⁸ Hargittay E.: Gloria i. m. 24.; Az előzményekhez lásd Őze Sándor: „Bűneiért bünteti az Isten a magyar népet.” Egy bibliai párhuzam vizsgálata a XVI. századi nyomtatott egyházi irodalom alapján. Bp. 1991.

⁶⁹ Győri L. János: Izrael történelmének és a magyar nép történetének párhuzama a XVI–XVII. századi magyar prédikátori irodalomban. *Confessio* 22. (1998) 3. sz. 13–24.; Szabó A. P.: „De profundis.” i. m. 1134.

⁷⁰ Varga B.: Szempontok i. m. 41.

⁷¹ Varga B.: Political i. m.; Zászkaliczky M.: A Bocskai-felkelés i. m. 81.

⁷² Kees Tészelszky: Az ismeretlen i. m. 93., 105., 124–126.; Pálffy Géza – Kees Tészelszky: Koronázási jelvényeink leghosszabb távolléte. Erdélyből Bécsen és Prágán át Pozsonyig (1551–1608). In: A Szent Korona hazatér. A magyar korona tizenegy külföldi útja (1205–1978). Szerk. Pálffy Géza. (Magyar Történelmi Emlékek. Értekezések) Bp. 2019. 220–223.

Összefoglalás

A „nemzeti” közösségek biblikus szemlélete a középkori keresztény Európa közös öröksége. Ezt Magyarországon a 16. századtól tovább erősítette a török előrenyomulás, ami hozzájárult a zsidó–magyar sorspárhuzam elterjedéséhez, ehhez kapcsolódóan pedig a választott nép képzetének alkalmazásához. Mindez a Bocskai-felkelés idején kiegészült a rendi hagyomány elemeivel, s ezzel (is) mintát nyújtott a későbbi hasonló mozgalmak számára, komoly lépésként a rendi és vallási keretek közül kiszabaduló modern politikai kultúra és nemzetfogalom létrejötte felé.

A biblikus mitizációhoz kapcsolható a fejedelem különleges küldetésstudatának kialakulása, személyének ószövetségi keretek közé helyezése, az ország törvényes uralkodójával való szembefordulásának indoklása. Már az evangélikus tanításokkal is összeegyeztethető volt a politikai hatalommal való szembeszegülés, amelynek formáit Kálvin is kifejtette fő művében. Ezek közül elsősorban az Isten által küldött szabadító képét alkalmazták Bocskai esetében – ilyen módon a magyar elitnek a középkori eredetű rendi alkotmányosság keretébe illeszkedő politikai gondolkodása a 16. században korszerű formát, „modern köntöst” öltött magára.

Ugyanekkor kapcsolódott össze erőteljesen a vallási és a politikai érdekérvényesítés, és azonosult a kálvinizmus a magyar rendi törekvésekkel. Mindez hozzájárult a mozgalom sikeréhez, és Bocskai legitimitásának megerősítéséhez, akit a nem önszántukból, hanem isteni elhívásból népük szabadítóivá lett bibliai hősökkel, sőt magával Jézus Krisztussal állítottak párhuzamba. A korban minden bizonnyal nagy visszhangot keltő képek jól jelezték a fejedelem udvarában kidolgozott ideológia összetettségét, valamint kapcsolódtak a nyilvános politikai propaganda megjelenéséhez is. E mozzanatok összhangban álltak az akkori európai fejleményekkel: a kontinens nyugati részén ugyanúgy középkori eredetű rezisztenciatanok érvényesültek és forrtak össze a gondviselés által küldött szabadító akkor korszerűnek számító képével. Bocskai felkelése sok hasonlóságot mutatott a németalföldi vagy hugenotta mozgalmakkal: követeléseik, ezek indoklása, a politikai és vallási küzdelem összekapcsolódása, az események bibliai keretek közé helyezése és a héber patriotizmus megjelenése egyaránt összekötötte őket.

A Habsburg hatalommal szemben kiobbant első magyarországi felkelés több téren úttörőnek bizonyult: érvrendszere beépült számos nemzedék elitjének hatalomról, ellenállásról, nemzetről való gondolkodásába. A politikai vezetők bibliai szerepekben való megjelenítése és a kiválasztottság gondolata a későbbiekben is fontosnak bizonyult. A 17. században Bocskaira elődjükként tekintő felkelő fejedelmek alkalmazták ezeket a mintákat, amelyek a reformkorban lettek ismét egyre népszerűbbé. Ekkor ugyanis jól összeegyeztethetőek voltak a nemzetné válás nagyszabású elbeszélésével, a romantika személyiségkultuszával. A magyarok

Mózese egy újabb Habsburg-ellenes harc során, minden bizonnyal a debreceni prédikátorok köréből elterjedve vált az 1848–1849-es szabadságharc legfőbb politikai vezetőjének tekintett Kossuth Lajos egyik megnevezésévé.

Szabó András Péter értékelése szerint „talán ez volt az utolsó alkalom a magyar történelemben, amikor a nemzetfelfogás őszövétségi gyökere ennyire nyíltan megmutatkozott”.⁷³ A döntéshozók a református közösségeket még ekkor is a Biblia üzenetének aktualizálásával és nemzettudatba épült elemeinek felidézésével mozgósíthatták leghatékonyabban.⁷⁴ Ám a szabadságharc során a más felekezetűek számára is elfogadhatóvá, lelkesítővé vált a hasonlat, amely széles körben terjedt, és a következő évtizedben több kiemelkedő személyiségre alkalmazták.

ISTVÁN BOCSKAI, THE HUNGARIANS' "MOSES"

By Andor László

SUMMARY

The Bocskai uprising brought about a turn in Hungarian political thinking as well. The paper explores the possible interpretations of the self-justification of the Hungarian estates that turned against the king. It also analyses the possible European intellectual background into which the topos of the Hungarians' "Moses", as applied to the person of the Prince, can be fitted. It was in 1604 that the image of a godsent liberator, of a devoted leader with a clear political vision, steering his people towards the right direction, appeared in Hungary. In the justification of the legitimacy of Bocskai's rule, the close interconnection of political and religious elements can clearly be observed. Thus, the argumentation of the Hungarian political elite, while deeply embedded in the traditional medieval constitutionalism, assumed a modern form, compatible with the contemporaneous Western processes. The uprising provided a model in this respect too, being an important step towards the emergence of a new Hungarian political culture, liberated from its medieval and religious cage.

⁷³ Szabó A. P.: „De profundis” i. m. 1153.

⁷⁴ Gáborjáni Szabó Botond: A „Kossuth magyarok Mózesé” toposz történeti háttere. Debreceni Szemle 6. (1998) 340.

NOMINA NUDA TENEMUS

In memoriam Miskolczy Ambrus (1947–2023)

„Hideg van a szkriptóriumban, a hüvelykujjam sajog. Abbahagyom az írást, nem tudom, kire hagyom, s már azt se, hogy miről szólt: stat rosa pristina nomine, nomina nuda tenemus” („az egykor volt rózsából csak a név maradt, pusztá nevetek markolunk”). Ezekkel a sorokkal ér véget Umberto Eco *A rózsá neve* címmel írt regénye. A latin hexameter a 12. században élt bencés szerzetes, Cluny-i Szent Bernát *De contemptu mundi* című költeményéből való, melyet Eco annyiban módosított, hogy a *Roma* szó helyére a *rosa* szót illesztette. Bernát versében az *ubi sunt* témáját variálta és annyiban módosította a régi toposzt (minden régi híresség semmivé lesz), hogy az eltűnt dolgoknak és személyeknek a neve megmarad. 2023. október 5. óta kedves barátunk és kollégánk, Miskolczy Ambrus is megszűnt a maga fizikai valójában létezni, de ránk hagyott sok mindent, amit az ő neve fémjelez. És ez a név kötelez is minket. Elsősorban azért, mert ő is azt vallotta, hogy a nagy elődök nevei köteleznek. Az egy évvel ezelőtt írt szakmai önéletrajzában erről ő maga így írt: „Jelenleg mintegy 60 ív terjedelemben tervezett összefoglaló *Románok története a kezdetektől napjainkig* című munkán dolgozom, ebben hasznosítom hazai és romániai, valamint párizsi, londoni, bécsi, moszkvai, berlini levéltári kutatásaim anyagát, és a különböző historiográfiai viták és álláspontok kimerítő bemutatásával próbálok koherens, erkölcsileg és szakmailag hiteles összképet felvázolni, különös tekintettel arra, ahogy hazai magyar történészek (Jancsó Benedek, I. Tóth Zoltán, Makkai László, Arató Endre, Trócsányi Zsolt, Szabad György), nyelvészek (Melich János, Kniezsa István, Tamás Lajos), irodalmárok (Gáldi László, Domokos Sámuel, Réz Pál) a román problémákat megítélték. Vallom, hogy a nagy hagyományok köteleznek.” A fenti névsorból kiemelendő Szabad György, akiről Miskolczy Ambrus többször elmondta, hogy iskolateremtő egyéniségnek és mesterének tartotta, jóllehet a tőle megszokott provokatív éllel rögtön hozzá is tette: „a mester és tanítvány paradigmája veszélyes, mert találgathatjuk, ki kinek a majma”. Szabad Györgyre viszont azért nézett fel, mert ő „a polgári–nemzeti világ ethoszát képviselte mély emberi bölcsességgel. Az ő pályájában nincsenek elhallgatandó mozzanatok, kisebb-nagyobb kanyarok”. Azt hiszem, amit Miskolczy Ambrus Szabad Györgyről mondott, azt immár mi is elmondhatjuk őrá.

A fenti néhány sorban benne van Miskolczy Ambrus történészi ars poeticája, azaz a gondolat és a hüen követett meggyőződés, hogy a történésznek forrásfeltárónak is kell lennie. „Cuius fine casa” [„A szög tartja össze a házat”] – ezzel a gyakran idézett román közmondással arra utalt, hogy a nagy történetírói konstrukcióknak

is apró, de annál szilárdabb és ellenőrizhetőbb adatokra kell épülniük, és nem pszeudohistoriográfiai dogmákra. Az adatokat pedig a források szolgáltatják. Éppen ezért a könyvtárakban és a levéltárakban érezte otthon magát leginkább. Kevés olyan levéltáros és könyvtáros van Bécstől Bukarestig, aki ne ismerte volna. És ha valaki személyesen szeretett volna vele találkozni, legkönnyebben valamelyik nagyobb budapesti könyvtár vagy levéltár olvasótermében tehette azt meg. Ha egy hevesen vitatkozó, visszafogott hangerővel sutyorgó, avagy épp egy hatalmas kacajt elfojtó csapatot pillantott meg az ember az OSZK katalógusterében, biztos lehetett abban, hogy Miskolczy Ambrus ott keresendő. És aki keres, az talál is. Miskolczy Ambrus is ezt tette, ezért jelentős a forrásfeltáró munkássága. Ő tárta fel és adta ki a balázsfalvi könnyező ikonról készült vizsgálat jegyzőkönyvét és tanúvallomásait (1764), az 1849. évi kisjenői ortodox román zsinat jegyzőkönyvét, az erdélyi szombatosokról elsőként tanulmányt író Moses Gaster ismeretlen leveleit, Gyulay Lajos 1848–49-es naplóját, Jules Michelet 1847. évi, a Collège de France-ban tartott előadásait, amelyeket Michelet egyik román tanítványa, Paul Iacoveano jegyzett le; Széchényi Ferenc alkotmánytervezetét, Simeon Magyarinak a 18. század végén készült román nyelvű görögkatolikus nyelvtanát és egyéb tankönyveit. De ő volt az, aki a kelet-közép európai kutatók közül elsőként vehette kézbe Hitler könyvtárának köteteit is, a Führerről pedig külföldön is sokat idézett – angol nyelven is megjelent – monográfiát írt.

E forráskiadványok megkoronázása az alábbi kötet: *Jozefnizmus Tündérországban. Erdély történeti demográfiájának forrásai a XVIII. század második felében.* (Budapest, 2013. CD melléklettel). Papíralapon Csíkszeredában jelent meg 2013–2014-ben három nagy kötetben *Erdély történeti demográfiájának forrásai a XVIII. század második felében* címmel. Mindkét mű a 18. századi erdélyi községsoros demográfiai forrásokat tartalmazza. E. Varga Árpáddal közösen készült, aki a feltárt forrásokat statisztikailag értelmezhető és összehasonlítható táblázatokba rendezte, és így az erdélyi népességnövekedés dinamikájáról sikerült új kérdéseket felvető, a román bevándorlás képzetét elvető képet adni. A másik forráskiadvány az erdélyi néphiedelemvilág eddig legjelentősebb dokumentumait tárja fel az 1789–1790-ben tartott babonaankét dokumentumai révén, valamint azok keletkezési körülményeit (*Felvilágosodás és babonaság. Erdélyi néphiedelem-gyűjtés 1789–90-ben.* Budapest, 2016).

Fáradhatatlan kutakodására jellemző, hogy maradt még tarsolyában jócskán kiadatlan forrás. Ezek közül most csak négyet említek meg, melyekről tudom, hogy megjelentetésüket még halála előtt is tervezte. Az egyik az állítólag illuminátus Pászthory Sándor (1749–1798) eszmefuttatása a magyar alkotmányról. A másik az 1848-as márciusi pesti forradalmi események román résztvevője Eftimie Murgu (1805–1870) álmosnaplója, melyben feltárul annak tragikuma,

hogy a fennkölt szabadságeszme miként fonódik össze véres polgárháború árnyékát előrevetítő etnoszociális indulatokkal. Továbbá Petru Rațiu (1805–1875) görögkatolikus, majd ortodox pap munkái: forradalomellenes forradalomtörténete, amelyet 1848–1849-ben a váradi börtönben írt magyarul a magyar nemzeti közvélemény ellen, valamint románul a románoknak írt önéletrajza. Ezeket eddig senki sem akarta kiadni, mert sok magyar és román érzékenységet sértett.

Miskolczy Ambrus azért is vonzódott a különféle érzékenységeket sértő figurákhoz, mert ő maga is szerette a provokációt. Sokszor hangoztatta, hogy azért ír úgy, ahogy, mert szeretne fellépni a historiográfiai unalom ellen. Azt is vallotta, hogy a történetírásban nincsenek kimerített problémák, csak a problémáktól kimerült történészek. Saját maga is megvallotta „kötekedő hajlamát”, de hozzátette, hogy magatartása „organikus és genetikus”, valamint, hogy tiszteletteludással párosul. Ugyanakkor a korunkban tökélyre fejlesztett sértődéskultúrát nem művelte. Stílusa szarkasztikus és ironikus volt, de nem sértő. Gyakran mondogatta: *sapienti sat*. A vitát viszont szerette, mert szerinte „a vita mindig alkalom a számvetésre, továbbgondolásra, pontosításra, és ösztönzés további kutatásra”. És vitakozás közben a játékszabályokat mindig betartotta. A felfokozott érzékenységek légkörében emberileg és tudományosan hiteleset kell produkálni – vallotta.

Sokszor elmondta és leírta, hogy munkássága három – egymásba játszó – témakörben oszlik meg: a soknemzetiségű együttélés a Duna-tájon, a modern nemzeti mitológiák és a magyar demokratikus politikai kultúra. Hosszú idő kell ahhoz, hogy e három témakörben megjelent írásait kellő mélységben feldolgozhassuk. Annál is inkább, mert ez az anyag hatalmas. Munkabírását mi sem jelzi jobban, mint az, hogy a Magyar Tudományos Művek Tára 664 publikációját tartja nyilván, az ELTE oktatóinak azon kiválósági listáján, amelyet a 2007–2017-ben kiadott könyvek alapján állítottak össze, az első helyen állt. Az egyik legmeghatározóbb műve kétségtelenül a háromkötetes *Erdély történetébe* írt kilencedik és tizedik fejezetek (*Erdély a reformkorban*, *Erdély a forradalomban és a szabadságharcban*, összesen 232 oldal), melyek egyben kandidátusi disszertációját is képezték. Az egyik legfontosabb kérdés, amire választ keresett ebben a két fejezetben, és ami ma is különösen aktuális: miként birkózunk meg az erőszak problémájával? Az 1848–49-es forradalom és erdélyi polgárháború bemutatásakor igyekezett a korábbi magyarázó modelleket (melyeket ő vulkanikus és agitátor modelleknek nevezett) megkérdőjelezni, sőt egyenesen érvényteleníteni. Azt hangsúlyozta, hogy a polgárháború önpusztító tragikus mivoltából képesek voltak tanulni a harcoló felek vezéregyéniségei, akik azért is keresték a megegyezést, hogy máskor ne lehessen őket egymás ellen kijátszani.

Munkásságának legnagyobb részét kétségkívül a magyar–román történeti és művelődéstörténeti kapcsolatok kutatása tette ki. Az 1992. november 27-én

a Párizsi Magyar Intézetben a már említett *Erdély történetéről* szervezett vitán – melyen három román történész (Gheorghe Cipăianu, Ioan Aurel Pop és Florin Constantiniu) mellett olyan tekintélyek vettek részt francia részről, mint Jacques Le Goff, Jean Bérenger, Georges Castellan és Stéphane Rozière – Miskolczy Ambrus ezzel a mondattal kezdte hozzászólását: „J'aime la culture roumaine!” [„Szeretem a román kultúrát!"]. Keleti szomszédunk kultúrájában elsősorban az iróniát és a többszólamúságot kedvelte. Igyekezett megérteni a román történetírást jellemző kettősséget. Egyrészt ugyanis van egy intellektuális elit, melynek tagjai a legértékesebb európai hagyományokat követik, másrészt pedig van egy röghöz kötött autohtonizmus, ami a román nacionalizmus és politikai ármánykodás szolgálatába állította a történetírást, és Nicolae Iorga azon bon mot-ját tűzte zászlajára, hogy „mit érdekel engem a történelmi igazság, ha az országomról van szó”. Amúgy Iorgában épp azt csodálta, hogy e két végletet egyesíteni tudta. Ahogy az *Erdély történetébe* írt fejezetek megegyezést kereső hősei, úgy ő maga is azokat a román történészeket tartotta nagyra, akikkel látott esélyt a magyar–román párbeszédre (Lucian Boia, Radu Popa, Henri H. Stahl). A párbeszéd intézményesített fenntartását tartotta szem előtt, akkor is, amikor aktív szerepet vállalt a Román és a Magyar Tudományos Akadémia keretében működő Magyar–Román Történész Vegyesbizottság munkálataiban. Már az 1970-es években részt vett a Vegyesbizottság ülésein, később a magyar tagozat alelnöke, majd 2013-tól elnöke lett. Az ő elnöksége alatt sikerült elérni azt, hogy az ülések anyaga önálló kötetekben is megjelenjen magyar és román nyelven. A Vegyesbizottságban mindig napirenden tartotta egy magyar–román közös történelem tankönyv megírását. Nem véletlen, hogy legrangosabb kitüntetését, a Széchenyi-díjat 2012-ben is az erdélyi magyar–román–szász együttélés, a polgárosodás és a polgári nemzet összefüggésének kutatásában elért eredményeiért kapta.

Miskolczy Ambrus azért írt annyit a románokról, mert valójában saját magát és saját népét, azaz a magyarokat szerette volna megérteni. „A román világ kiváló iskola a magyaroknak” – írta egyik esszéjében, mert úgy tartotta, hogy az önmegértés mindig csak a másikon keresztül lehetséges. A történezt olyan (szép) írónak tartotta, akit kötnek a források. Többször idézte Iorgát („több költői tehetőséget szerettem volna, hogy közelebb kerüljek az igazsághoz”) és Marc Bloch azon megállapítását, hogy poézis nélkül a történettudomány nem tudomány. Ezért is vonzódott a szépirodalomhoz. Nem szakbarbár, hanem igazi klasszikus értelmiségi volt, aki rengeteg szépirodalmat olvasott. Kedvenc szerzői Dosztojevszkij és Albert Camus voltak. Nem véletlen, hogy egyik utolsó esszéjét épp a lázadó ember szomorúságáról írta. De írt monográfiát olyan jeles román írókról, mint Ioan-Budai Deleanu és Ion Luca Caragiale. És a művészet iránti vonzalmából sarjadt ki Bartók-monográfiája is, amelyről azt állította, hogy legszebb kutatói éve az

volt, amikor Bartók könyveit lapozgatva azok oldalszéli bejegyzéseit olvashatta. Talán ez az oka annak is, hogy történészként is szerette az anekdotákat. Nem volt olyan író, történész, politikus vagy fontos történelmi esemény, amelyről és akiről ne tudott volna mondani valami elmés, csípős történetet. Ezeket az anekdotákat sok esetben történelmi műveibe is beleszötte.

Történetírói munkásságát ugyanakkor ontológiai és filozófiai mélységek jellemzik. Az egyik ilyen a gonosz megértésének a szándéka. Ezért foglalkozott Hitler könyvtárával, és írt két vaskos kötetet a román Vasgárdáról. Igaz, Hitler könyveit lapozgatva, saját bevallása szerint, le kellett győznie az undort, és a Vasgárdáról szóló monográfia írását se bírta volna ki Bartók nélkül. A gonosz mellett a gnózis természetrajza is érdekelte. Ez vezette el Emil Cioranhoz, akit azért tisztelt és szentelt neki egy egész monográfiát, mert a Szeben melletti román értelmiségtermelő faluból, Resinárról származó román filozófus túl tudott lépni fiatalkori vasgárdista énjén, miközben a fasizmussal és nácizmussal ugyanúgy kottázó kortársai (Mircea Eliade, Martin Heidegger, vagy akár Jean-Paul Sartre, aki élettársának, Simone de Beauvoironak szerzett állást a Radio-Vichynél) mély hallgatásba burkolóztak. És volt még egy dolog, amit szeretett Cioranban: vonzódását a paraszti világhoz és kultúrához. Sokszor idézte azt, hogy Cioran csobán (pásztor) szeretett volna lenni, mert akkor közelebb maradt volna az igazsághoz, és mivel „a nyugati burzsoá egy vadállat, aki nem gondol csak a pénzre, és ezért bármelyik otthoni pásztor inkább filozófus, mint bármelyik itteni [párizsi] intellektuel”. Igaz, azt is hozzátette, hogy Ciorant nem kell mindig és mindenben komolyan venni, de azért azt is hangoztatta, hogy apai ágon (Miskolczy Dezső méltán híres ideggyógyász, az erdélyi magyar orvosképzés megszervezője 1945 után) az ő ősei is „természetközeli pásztorok voltak”. Az anyai ág sem volt kevésbé jelentős életében, hisz édesanyja, Béli Zsuzsanna erdélyi grófi családból származott. Innen származik Miskolczy Ambrus mély és elkötelezett erdélyisége, melynek szelleme nemcsak írásaiban, hanem mindennapi életvitelében is jellemezte őt.

Nem véletlen tehát, hogy két monográfiát is írt a leghíresebb román pásztorballadáról (*Miorița*), ahogy az sem, hogy az ELTE BTK román szakjának tanrendjébe neki köszönhetően került be a folklorisztika, miközben Romániában az említett balladát kivették az érettségi tételek közül. A tanszék az ő vezetésével vált ismét a hazai és a nemzetközi románológiai kutatások elismert központjává, és kapcsolódott vissza ahhoz a hagyományhoz, melyet Carlo Tagliavini és Tamás Lajos képviselt. A tanszéki oktatói és kutatói munka elismerésének jeleként 1989 óta folyamatosan OTKA, FKFP és NKFP pályázatokat vezetett, melyekbe román, német és francia kutatók is bekapcsolódtak. Sokszor mondogatta: „nem olyan állapotban adtam át a tanszéket, amilyenben átvettem”. És ez igaz is. A tanszék érdekeiért és a tanszéki kollégákért mindig kiállt. A bürokráciát viszont nem

szerette. A bolognai átállás idején, amikor hetente kellett értekezletet tartani, kiírta a tanszéki hirdetőtáblára: „A sok értekezlet diktatúrát szül” (Nicolae Iorga). Nem vagyok benne biztos, hogy Iorga valaha is írt vagy mondott ilyesmit, de nekünk tetszett, és jól esett a kinyilatkoztatás. A Joseph Adelson-féle modell szerint számán típusú tanár volt. Órái igazi viták és eszmecserék voltak, együtt-beszélgetések a latin *colloquere* szó eredeti értelmében.

A régi erdélyi emberek, ha beszélgetés közben elhunyt ismerősük nevét említették, mindig hozzátették: Isten nyugosztalja! Nekem se maradt más, mint elbúcsúzni: Isten nyugosztaljon, kedves Ambrus!

Nagy Levente

Kanász Viktor

OROSZLÁN A VÉGVÁRBAN

Thury György és Nagykanizsa

Thury György Múzeum, Nagykanizsa 2021. 168 oldal

Kanász Viktor Thury Györgyről, a 16. század közepének egyik legismertebb végvári vitézéről, Várpalota hős védőjéről, élete végén kanizsai főkapitányról szóló monográfiáját könnyű nagyvonalakban megismerni, ehhez elég, ha fellapozzuk a kötet bevezetőjét. Ebben a szerző megismertet minket a téma fontosságával, a mű célkitűzéseivel, felépítésével, illetve keletkezéstörténetével is. Azt, hogy miért épp 2021-ben jelent meg, a kötet elolvasása után nem lesz nehéz megfejtetni, ezért nem is szükséges itt elárulni.

Léteznek olyan helytörténeti kiadványok, amelyek szerzői a gondosan összegyűjtött történeti adatokat – a történeti elbeszélést háttérbe szorítva – mindennemű kritika nélkül zúdítják az olvasóra, akinek magának kell eldöntenie, hogy mi az, ami tényleg megtörtént (vagy legalábbis a kortárs írott források szerint megtörtént), és mi az, amit a szerzők csak utólag illesztettek a történethez – esetleg nem is a hamisítás szándékával, hanem egy-egy forrás szövegének túlonról szabad értelmezésével (Thury György éneke például egy 17. századi alkotás, mégis, a benne szereplő párviadal törökjei egyes helytörténeti munkákban Thury „valóságos” ellenfeleiként tűnnek fel). Jelen kötet szerzője azonban azt a célt tűzte ki, hogy kritika alá vonja a Thury György alakja köré szőtt legendáriumot, lehetőség szerint hiteles életrajzot írva, s ez sikerült is neki. Hőse irodalmi emlékezetét azonban távolról sem állt szándékában eltörölni, csupán világosan elkülöníteni azt az életpálya valós elemeitől. Ezt fejezik ki a Thury emlékezetéről írott fejezetek, valamint a lábjegyzetekben, az egyes események kapcsán megemlített irodalmi és zenei feldolgozások, továbbá az is, hogy a mellékletben nem csupán kortárs történeti dokumentumok, elbeszélő és irodalmi források, hanem a főhősről szóló 19–21. századi szépirodalom egy része is helyet kapott.

A köznemesi származású Thury György Várpalota 1566. évi sikeres megvédezésével már életében legendává vált, olyan végvári vitézzé, akinek a híre nemcsak a keresztény Európában terjedt el, hanem Istvánffy szerint Mezopotámiáig is eljutott. Thuryt a szultán előbb diplomáciai úton próbálta elmozdítani Kanizsa éléről, miután pedig ezzel kudarcot vallott, a dunántúli bégek nagyszabású, összevont hadművelet keretében csapdába csalták, levágott fejét pedig elküldték Sztambulba. Emléke manapság is erősen él a kanizsaiak emlékezetében, szinte egybefonódik a város 16. századi históriájával.

A kötet azonban több egy biográfiánál. Thury Kanizsára kerülése kapcsán önálló fejezet szól Kanizsa 16. századi történetéről, egyházi viszonyairól és a vár modernizálásáról, kiépítéséről. Első pillantásra az egyháztörténeti fejezet kevésbé kapcsolódik a mű egészéhez; ám a Thury György elveszett sírjáról szóló későbbi fejezet megvilágítja, miért kellett korábban bemutatni a helyi egyházi viszonyokat.

Vannak fejezetek, amelyek elsősorban a szakirodalomra épülnek. Ilyen például a kanizsai vár átépítéséről, a vár ellátásáról, Thury pallosáról és a neki tulajdonított puskáról, illetve az állítólagos sírfeliratról szóló rész. A kötetnek nagyon értékes fejezetei azok, amelyekben a szerző feldolgozta a Thury életére vonatkozó későbbi visszaemlékezéseket, a téma historiográfiáját, illetve az egykori várkapitány nagykanizsai kultuszának történetét. Az utóbbi fejezetből az is megtudható, hogy a sörgyártás mellett az élelmiszeripar mely területein jutott szerep Thury György nevének.

A szerző hosszabb idézetekkel igyekszik minél több helyen megszólaltatni forrásait. A 13. oldali idézettel kapcsolatban azonban – amelyben Thury 1559 áprilisában palotai kapitányként sürgöti a királyt a várórség szoldjának kifizetésére – nem teljesen világos, hogy a hivatkozott

két fordítás közül melyiket idézte, illetve hogy az idézet 6., 10. és 11. sorában lévő zárójeles magyarázatok és kiegészítések kitől származnak. A 25. oldalon elkeltnél volna egy zárójeles magyarázat, ugyanis feltételezem, hogy a Nádasdy Kristóf 1566. július 2-án Kanizsai Orsolóháoz írt leveléből származó idézet 7. sorában szereplő Kapu Kapuvárt jelöli. A 20. oldalon sajnos rossz versszakot idézett a névtelen deáktól, szerintem Arszlán pasa vállalkozását a költemény alábbi része összegzi: „A szerencse basának nem szolgálja, / Jóllehet az házat megtörte vala, / Ő falait földig rontotta vala, / De alóla elpironkodott vala.”

A melléklet első részében a szerző húsz kortárs iratot közöl teljes terjedelemben, rövid fejregesztta kíséretében. Közülük 16 latin, négy pedig magyar nyelvű. Egy apró észrevételten túl, miszerint az I. iratnál a szerző még feloldotta az erősen rövidített *manu propriát*, a VII–XI. iratoknál pedig már rövidítést alkalmaz, meg kell jegyezmem, hogy a fejregeszták olykor a szükséges mértéknél is kevesebbet árulnak el az irat tartalmáról. Az V. irat például nem csak Thury esküvőjéről szól. A dokumentum második felében olvashatunk egy serlegről, amelyet Forgách István esküvőjére utaltak ki, s amelyet a regesztta nem említ meg, noha nem zárható ki, hogy az adatot Forgách életrajzában kutatói hasznosítani tudnák. A XVII. irat fejregesztája is túlságosan rövid, ugyanis az iratban arról is szó van, hogy készítsenek leltárt a várban található holmokról, illetve gondoskodjanak a zalavári és kapornaki apátság pécsi püspöknek való átadásáról.

A kötet az igényes múzeumi kiadványok sorába illeszkedik, tehát egyrészt a nyomdatechnikai lehetőségek kihasználása (értve ezen a kihajtható térképlapokat és genealógiai táblákat), másrészt az illusztrációk bősége, amelyekhez természetesen informatív képjegyzék is tartozik, harmadrészt pedig népszerű, képes kiadványokra, albumokra jellemző tördelésttechnikai elemek jellemzik. Utóbbiak közé sorolnám a címlap behajtott részén szereplő, Thury Györgyöt jellemző egysorosokat, amelyek a *bestsellerek* borítóin látható elismerő idézeteket juttatják az olvasó eszébe. A tudományos apparátus nem lábjegyzetekben vagy végjegyzetekben kapott helyet, hanem a margókon elhelyezett panelekben. A kötetben megjelenő illusztrációk kiváló minőségűek, még a 124. számú irat szövegét is gond nélkül el lehet olvasni szabad szemmel, noha a fényképmásolatot alaposan lekcinyítették.

Néhány hiba és elgépelés sajnos ebben a műben is található. Ezek közül néhány példa: „Palotához” nagy kezdőbetű, mert Várpalotáról van szó (14.); főispánsági tisztség helyett elég lett volna főispáni tisztség (25.); Zaccaria Delfini bíboros családneve eltérő alakban szerepel a 25. és a 43. oldalon; humanista helyett humansita olvasható (61.). Bár a szerző törekedett arra, hogy a kevésbé ismert szereplőkről is megtudjuk, kicsodák, Ládonyi Demeter és Lazarus von Schwendi neve mögött nem tüntetett fel semmilyen tisztséget (17–18.). Az 1561-ben az oszmánok által Thury poharába csempészett, a szerző által álomporként definiált anyag a forrás alapján (14–15.) esetleg valóban „maszlag”, azaz a csattanó maszlag hosszan tartó kábultságot okozó magja volt? A csattanó maszlag éppen a 16. század közepén érkezett Európába, ezért a kötetben tárgyalt eset akár az egyik első magyarországi vonatkozású említése is lehet. Amikor Thury részvételéről van szó az 1563. évi királykoronázó országgyűlésen (17–18.), a szerző mintha megfeledkezett volna arról, hogy azon I. Miksa mellett az apja, I. Ferdinánd is részt vett. A Thury és Gyulaffy küzdelmét leállító király egyértelműen Ferdinánd volt (őt nevezte Istvánffy császárnak, mivel Miksa csak apja halálát követően nyerte el ezt a rangot). A 28. oldalon említett Jurisics Miklós nem lehetett a híres kőszegi várvédő, hiszen ő 1543-ban meghalt, hanem hasonló nevű unokaöccse, aki az 1560-as években Kőszeg zálogbirtokosa volt. A Tungsram 2022 végén hírül adott csődje miatt csak remélhetjük, hogy „a mai Tungsram gyár délkeleti oldalán helyezkedett el” típusú helymeghatározások (33.) 10–15 év múlva nem jelentenek az olvasók számára külön nyomozómunkát. A tizedkerületekre nem használnám az egyházkerület szót (40.), ugyanis annak más, elterjedtebb jelentése is van a protestáns egyház-

igazgatási terminológiában. Ugyanitt célszerű lett volna elmondani, hogy a visszatérő jobbágyok pontosan milyen kiváltságokat kaptak.

A kötet nem csupán egy végvári kapitány életrajza. Thury pályáján keresztül a mohácsi csata utáni évtizedek Kanizsáját is elének tárja, a kanizsai Thury-kultusz megismertetése révén pedig a napjainkban népszerű emlékeztörténet kutatási területén is új eredményekkel jelentkezik. Kanász Viktor tollából ismét egy színvonalas, sokak érdeklődésére számot tartó, nem csupán a törtéénészakma képviselőinek szóló munka született.

(A recenzió a Kulturális és Innovációs Minisztérium ÚNKP-22-2 kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programjának a Nemzeti Kutatási, Fejlesztés és Innovációs Alapból finanszírozott szakmai támogatásával készült.)

Csermelyi József

Mihalik Béla Vilmos

A KÉTSZER MEGVÁLTOTT NÉP

Katolikus egyház a Jászkunságban (1687–1746)

ELKH Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Történettudományi Intézet, Bp. 2020.

291 oldal

Mihalik Béla Vilmos közelmúltban megjelent monográfiája kalandos időutazásra invitálja az olvasót, mégpedig a török kiűzését követő időszakba, amely a magyar történelem egyik legizgalmasabb periódusa. A felszabadító háborúk (1683–1718), a Rákóczi szabadságharc (1703–1711) és az azt követő évtizedek komoly kihívások elé állították mind a magyar katolikus egyházat, mind pedig a katolicizmust mellszélességgel támogató bécsi udvart. Az oszmán hódoltságot követően ugyanis a hatalmas, parlagon maradt, lakatlan területek benépesítése óriási terheket rótt a közigazgatásra. A katolikus egyház számára ugyancsak nagy megpróbáltatást jelentett a mindennapi vallási és felekezeti élet újjászervezése az oszmán-törököktől visszafoglalt területeken. Csaknem másfél évszázadnyi hiást követően ismét megjelentek az elhagyatott egyházmegyék püspökei, akiket kezdetben az Apostoli Szentszék által delegált „külfhoni” (azaz egyházmegyén kívüli) miszionáriusok és szerzetesek segítettek. Kis idő múltán a hittérítők szerepét az újjászervezett egyházmegyék püspökei által vezetett, úgynevezett belső missziók vették át. Különösen igaz volt ez a történeti Magyarország középső régióiban, az Alföldön és a Dunántúlon. Mihalik Béla Vilmos kötetét pontosan ebben a történeti összefüggésben érdemes olvasni.

A szerző a legújabbban feltárt források segítségével, egyháztörténeti szempontból mutatja be a magyarrá lett, iráni eredetű jászság és a kipszak-török gyökerű kunság sorsfordító időszakát: kiváltságaik elvételét és azok visszaváltásának (*redemptio*) folyamatát. Mihalik könyvének témája szoros összefüggésben áll korábbi kutatásaival, az egri egyházmegye 17. század végi történetével, hiszen a kötetben tárgyalt Jászkunság részben az egri püspökség joghatósága alá tartozott. A szerző évek óta vizsgálja az egri püspökség példáján keresztül a 17. század végi magyarországi rekatolizációt, ebből előbb egy kiváló PhD-értekezés, majd utóbb egy megkerülhetetlen monográfia született. (*Papok, polgárok, konvertiták. Katolikus megújulás az egri egyházmegyében [1670–1699]*. Bp. 2017.)

Fontos tudni, hogy a könyvben szereplő jászok, illetve kunok ősei a 13. század közepén, az 1241–1242. évi tatárjárást követően telepedtek le a mai Kiskunság, Nagykunság és a Jászság területén. Fő tevékenységük elsősorban a katonai szolgálatra szorítkozott, és a középkori királyoktól több jelentős privilégiumot is kaptak. A középkor végén katonáskodási kötelezett-

ségüket pénzért megváltották, de kiváltságaik megmaradtak: földesuruk közvetlenül a király volt, ám az uralkodói joghatóságot a nádor (*palatinus*) gyakorolta felettük mint a jászkunok főbírája és kapitánya. A 16. század fontos változásokat hozott a két nép életében. Míg a kunok a reformáció hívei lettek, addig a jászok megmaradtak Róma hitén, de nekik is szembe kellett nézniük a protestantizmus megjelenésével, illetve a protestánsok betelepülésével. A hódoltság következményeként igen jelentősek voltak a demográfiai változások is a Jászkunságban: a nevezett területek több alkalommal is elnéptelenedtek, sőt a lakosság is kicserélődött. A jászkunok privilégiumai azonban továbbra is megmaradtak, és az oszmán-törökök kiűzését követően I. Lipót császár és király (1657–1715) kiváltságaikat legalább öt ízben megerősítette. Az udvar új szerzeményi területként tartotta számon az oszmán-törököktől visszahódított Jászkunságot. A felszabadító háborúk azonban jelentős pénzügyi terheket róttak az udvarra, és emiatt Bécsben úgy döntöttek, hogy eladják a Jászkunságot, ami azt jelentette, hogy a terület lakosságát jobbágyi sor fenyegette. E folyamat az 1699. évi összeírással vette a kezdetét, és az 1702. március 22-én kelt királyi oklevél kihirdetésével teljesedett ki. E szerint a Jászkunságot kivették a nádori joghatóság alól, és 500 ezer rajnai forintért eladták a Német Lovagrendnek.

Mihalik Béla Vilmos könyve a legújabbban feltárt források segítségével ennek a folyamatnak a politika- és egyháztörténeti előzményeit és következményeit vizsgálja az 1745. évi *redemptióval* bezárólag. A könyvnek számos erénye és erőssége van, amelyek közül csak néhányra szeretném felhívni a figyelmet. A szerző a bevezetőben, amely nélkül nehezen érthetnénk meg a jászkun *redemptio* történetét, nagyon alaposan utánajárt a Jászkunság kutatástörténetének, és ezt nemcsak egyháztörténeti szemzőgből foglalta össze. Ugyancsak komoly erénye e fejezetnek, hogy szerzője áttekinti a jászok és kunok történetét a betelepüléstől az oszmán-törökök kiűzéséig, különös hangsúlyt fektetve a jászok és a kunok konfesszionális helyzetére is. Nem szabad ugyanis elfelejteni, hogy míg a kunok „pogány” sámánhitű népként, addig a jászok (véltetően) ortodox keresztényekként telepedtek meg a Magyar Királyságban.

Mihalik Béla Vilmos különösen nagy figyelmet fordít annak bemutatására, mekkora ellenállás és tiltakozás fogadta az 1702. évi királyi oklevelet nemcsak a privilégiumaikat elvesztő lakosság, hanem a korabeli magyar elit részéről is. Sőt, a bécsi rendelkezés az egyház számára is jelentős feszültségforrást jelentett, hiszen a Jászkunságot egyházi joghatóság szempontjából felügyelő egri és váci püspökök úgy gondolták, hogy az udvar, illetve a Német Lovagrend „erőszakkal” és „egy nevezetes tollvonással” fosztotta meg őket a területtől, ahol az oszmán-törökök kiűzése után már nagy erőfeszítéseket tettek a helyi egyházszervezet újjászervezésére. Fontos azt is megemlíteni, hogy a nevezett oklevélben foglalt rendelkezések megvalósulása késedelmet szenvedett, amely elsősorban a Rákóczi-szabadságharc kitörésével magyarázható. Nincs abban semmi meglepő, hogy a kiváltságaiktól megfosztott, jobbágyi sorba taszított jász és kun népelemek tömegével csatlakoztak II. Rákóczi Ferenc fejedelemhez, aki kilátásba helyezte privilégiumaik visszaállítását. A szerző ezután bemutatja, hogy miképpen épült ki a Jászkunság katolikus egyházszerkezete, és hogyan fejlődött tovább a Rákóczi szabadságharcot követő évtizedekben. Természetesen nem feledkezik meg a terület protestáns lakosságáról, valamint az utóbbiak körében végzett, felemás eredményt hozó rekatolizációs kísérletekről sem.

A *redemptio* folyamata már a Rákóczi-szabadságharcot követően megindult, és rövidesen mozgalommá vált, amelyet befolyásos világi és egyházi körök is biztosítottak támogatásukról. Az 1720-as években már a Német Lovagrend is belátta, hogy a helyzet tarthatatlan. Több mint két évtizeden át tartó egyeztetések és tárgyalások vették kezdetüket a Német Lovagrend, a katolikus egyház, az udvar, a magyar politikai elit, illetve a jászkunok képviselői között. A végső nagy lökést az osztrák örökösödési háborúban (1740–1748) harcoló nagyszámú jászkun eredetű katonai részvétele adta meg. Alapos előkészítést és tárgyalásokat követően Mária Terézia (1740–1780) királynő 1745. május 6-án írta alá a redemptációs diplomát. A Jászkunság ennek

köszönhetően kikerült az 1702. esztendő óta tartó jobbágyi „besorolás” alól. A diplomát két hónappal később, 1745. július 12-én hirdették ki ünnepélyes keretek között Jászberény városában.

Az 1745. évi *redemptio* a mai napig érezteti hatását, hiszen a mai utódok is számontartják *redemptus* jász és kun gyökerű felmenőiket, amely maig identitásképző erőt jelent számukra, annak ellenére, hogy ősük már legkésőbb a 17. század második felére, azaz az 1702. évi királyi oklevelet megelőzően véglegesen elvesztették saját iráni és kipcsak eredetű nyelvüket. Figyelemreméltó, hogy a katolikus jászok és a református hitű kunok milyen konokul össze tudtak tartani e nehéz időszakban. Voltak ugyan vallási feszültségek, ám ezek általában felülről generált akciók voltak a protestáns kun és a katolikus jász származékok megosztására. Ám ezek a kísérletek végül zátonyra futottak.

Ami a könyvben lévő forrásjegyzéket illeti, arról bizton állítható, hogy a szerző hihetetlen nagy mennyiségű levéltári forrást és szakirodalmat mozgatott meg műve alapos megírása érdekében. A könyv mindenekelőtt a hazai közgyűjtemények eddig feltáratlan és részlegesen kutatót iratanyagán alapul. A szerző a kötet gerincét képező forrásokat elsősorban a budapesti Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, az ugyancsak budapesti Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Levéltára, a Magyar Ferences Levéltár, a szolnoki Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Levéltár, az Egri Főegyházmegyei Levéltár, az egri Heves Megyei Levéltár, a váci Püspöki és Káptalani Levéltár, a budapesti Egyetemi Könyvtár és az Országos Széchényi Könyvtár fondjaiból szedte össze, illetve dolgozta fel, a külföldi közgyűjtemények közül pedig a bécsi és a kassai levéltárak idevonatkozó iratait vizsgálta.

Ugyanakkor a forrásjegyzékkel, illetve a szakirodalommal kapcsolatban van néhány apróbb észrevételem. Biztos vagyok benne, hogy a jász-kun *redemptio* konfesszionális vonatkozásaira még jó néhány fontos és kutatatlan irat lappang a római Hitterjesztés Szent Kongregációjának (Sacra Congregatio de Propaganda Fide) – különösen annak a bécsi, valamint a magyarországi és az erdélyi missziókra vonatkozó – anyagában (APF Fondo di Vienna, APF SC Fondo Ungheria e Transilvania), illetve a Vatikáni Apostoli Levéltár (Archivio Apostolico Vaticano) fondjaiban. A másik észrevételem pedig a szakirodalommal áll összefüggésben. A kötet bevezető részéből (és a bibliográfiából is) hiányoltam a nagyon fiatalon eltávozott Mándoky Kongur István (1944–1992) nemzetközi hírű turkológusnak a kora újkorral kapcsolatos munkáit, amelyekben a kunok nyelvemlékeivel és asszimilációjával is foglalkozik. (*A kun nyelv magyarországi emlékei*. Karcag 1993; *Kunok és magyarok*. Bp. 2012.) Ugyancsak hiányzik Sárközy Miklós iranista-történésznek a jászok nyelvével és történetével kapcsolatban nem is olyan rég megjelent tanulmánya, amelyben teljesen új megvilágításba helyezte a jászok kora újkori asszimilációját. (*A magyarországi jászok nyelvemlékei – források, problémák, új adatok*. Keletkutatás, 2020 [tavasz] 89–110.) Természetesen ezek az általam leírt észrevételek nem csökkentik érdemben Mihalik könyvének értékét.

A kötet végén fontos függelék találunk, amely a jász-kun rómái katolikus plébánosok archontológiáját mutatja be a tárgyalt időszakban. A szerző lelkiismeretes alaposítással egy komoly névtárat is összeállított az ott szolgálatot tevő egyházi személyekről. Az adattárból megtudható, hogy a Jász-kunországban (Jászkárohalma 1709–1711, Jászfényszaru 1711–1712) szolgált plébánosként az a Sorger (Zorger) Gergely György (1665–1739) is, aki később Erdély püspöke lett (1729–1739), és igen fontos szerepet játszott az erdélyi katolicizmus konszolidációjában. A kötet három fontos térképet is tartalmaz, amelyek nagyban segítik a jász-kun *redemptio* által előidézett változások nyomon követését, valamint a régió egyházszerkezetében történő eligazodást.

Mihalik Béla Vilmosnak a Jász-kunország *redemptio*jára vonatkozó munkája a témakör meghatározó feldolgozása. A kötet számos új adattal gazdagította ismereteinket a terület katolikus egyházszerkezetéről, valamint egyházi és világi társadalmáról. A könyv nemcsak a jászok és a kunok 18. századi küzdelmeiről, hanem a régió konfesszionális helyzetéről is részletes áttekintést nyújt, amelyet – manapság ritkaságszámba menően – élvezetes, olvasmányos stílusban tálal az olvasók számára.

Az 1745. évi *redemptió*val teljessé vált a jászkunok politikai és etnikai integrációja Magyarországon. Régi nyelvük és kultúrájuk ugyan már a múlt és a feledés homályába veszett, ám a *redemptio* hozzájárult ahhoz, hogy a jászkun származás tudata megmaradjon. Mindez annak ellenére így történt, hogy már a dualizmus idején, az 1876. évi közigazgatási reformok átalakították a Jászkunrágot: a területi autonómia a visszaszerzett kiváltságokkal együtt megszűnt.

Nagy Kornél

Czeferner Dóra

KULTÚRMISSZIÓ VAGY PROPAGANDA?

Feminista lapok és olvasóik Bécsben és Budapesten

ELKH Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Történettudományi Intézet, Bp. 2021.

286 oldal

Czeferner Dóra köete a Monarchia három legjelentősebb polgári-liberális feminista egyesületének 1907 és 1918 közti sajtótevékenységét mutatja be. A Budapesten megjelent *A Nő és a Társadalom* című (1907–1913), illetve *A Nő. Feminista Folyóirat* (1914–1928) című lapokat a Nőtisztviselők Országos Egyesülete (NOE) és a Feministák Egyesülete 1914 végéig közösen adta ki. A Monarchia másik feléből az Általános Osztrák Nőegylet (Allgemeiner Österreichischer Frauenverein – AÖF) hivatalos értesítőjét, az 1902 és 1918 között megjelent *Neues Frauenleben* (Új Női Élet) című lapot vizsgálja a szerző.

Czeferner a lapokat kiadó szervezetek történetével, a szerkesztésben részt vevő személyekkel, valamint a lapokban megjelent tartalmakkal, azok kvantitatív és kvalitatív elemzésével foglalkozik. A kötetben hat térkép, kilenc kép, 15 táblázat és 37 ábra (oszlop- és kördiagramok) könnyítik meg a sok statisztikai adatot tartalmazó szöveg értelmezését, és teszik azokat sokkal szemléletesebbé.

A szerző azt is górcső alá veszi, hogyan alakult a folyóiratok társadalmi fogadtatása, és miképpen illeszkedett a lapkiadás az egyesületek tágabb tevékenységébe. Megjegyzi, hogy annak ellenére hiányoznak az osztrák–magyar történeti összehasonlító munkák, hogy a két ország történelme évszázadokon át szorosan összefonódott. Önmagában ez is indokoltá teszi a magyar és az osztrák lapok együttes vizsgálatát, ám ehhez jön még az a körülmény is, hogy mind a lapok, mind pedig a kiadó-egyesületek profilja párhuzamba állítható. A századforduló nőmozgalmának három alapirányzata (a keresztényszocialista, a szociáldemokrata, illetve a feminista polgári-liberális) közül azért is az utóbbi sajtójának elemzésére esett Czeferner választása, mert az előbbi két irányzat „sajtótevékenységének rekonstrukciója – a szervezeti fejlődésre vonatkozó alapvető ismeretek hiányában – egyelőre lehetetlen”. (12.) Hasznos lett volna ugyanakkor, ha a szerző legalább vázlatosan ismertette volna a feminista mozgalomnak a korszakban betöltött szerepét, jelentőségét.

Czeferner Dóra vizsgálódásai során nemcsak a lapokat használta, hanem az azokat kiadó feminista egyesületek levéltári forrásait is, különösen a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára „Feminista fond”-ját, Szirmay Oszkárné irathagyatékát, a New York Public Library kézirattárában őrzött Schwimmer Rózsa-hagyaték vonatkozó anyagait, továbbá az AÖF bécsi könyvtárakban elérhető iratait és Auguste Fickert személyi hagyatékát. A szerző célja, hogy ne kizárólag periodikák cikkeinek kivonatolásával rekonstruálja a „valóságot” – ez, ahogy fogal-

maz, nemcsak lehetetlen, de „szigorúan tilos” is –, hanem hogy „komplexebb elemzés” (19.) révén tudjon eddig megválaszolatlan kérdésekre válaszokat adni.

August Fickert, a bécsi lap kiadója, akit minden bizonnyal nem véletlenül neveztek „Führerin”-nek, igen autokrata módon fogta fel szerkesztői feladatait: hosszú bekezdéseket húzott ki, és teljes cikkrészleteket fogalmazott át úgy, hogy azoknak már nem sok közük volt az eredeti mondanivalóhoz. A magyar lapok „gyakorlatiasabb álláspontot képviseltek” (83.), és Schwimmer Rózsa egyértelműen meghatározó szerepe mellett négy–öt munkatárs is aktívan részt vett a szerkesztőségi munkában. A szerző egyik motivációja a mű megírásakor éppen az volt, hogy jobban megismerje a két felelős szerkesztő, Fickert és Schwimmer pályáját. Ehhez képest viszonylag keveset ír róluk. Érdeemes lett volna kicsit bővebben bemutatni e két kiemelkedő személyiség élettörténetét, de ezt a hiányosságot a szerző minden bizonnyal pótolni fogja a jövőben megjelenő publikációiban.

Amint Czeferner megállapítja, a cikkek szerzőinek azonosítása, valamint az olvasóközönség meghatározása nem könnyű feladat. Az osztrák lapban a közlemények több mint felénél, a magyar lapokban majdnem háromnegyedénél ismeretlen a szerző, ezért a cikkírókról készített mennyiségi elemzések ennek figyelembevételével kezelendők. A *Neues Frauenleben*-ben a szerzői nevek mintegy 20%-a monogram formájában jelölt vagy álnév. Az álnevek esetében a magyar lapoknál annyiban más a helyzet, hogy sokszor ún. „beszélő nevek”-ről van szó („Feminista asszony”, „Egy Óvónő”, „Proletárasszony” stb.), amelyek a szerzők társadalmi státuszára utalnak. A bécsi lap – Czeferner szerint – nem tudott annyi nemzetközileg elismert szerzővel cikket íratni, mert nem rendelkezett olyan kapcsolatrendszerrel, mint a mindenkori magyar társa. Utóbbi Schwimmer Rózsa „roppant kiterjedt kapcsolatrendszerének köszönhető”. (121.) Az osztrák lap általában több szerzőt tudott mozgósítani, míg a magyar lapok magasabb arányban tudtak publikációt szerezni az angolszász világból. Czeferner számos szerzőt bemutat néhány mondatban, színesebbé és emberibbé téve az adatok sokszor kényszerűen száraz ismertetését. Meg kell jegyezni ugyanakkor, hogy mind az osztrák, mind a magyar lapok külföldi szerzőit bemutató táblázatban (101., 114.) a saját ország szerzői is szerepelnek, így a táblázatok címe nem szerencsés.

Ami a kifizetett szerzői honoráriumokat illeti, azok Schwimmer 1910. januártól 1913. januárig fennmaradt feljegyzései alapján rekonstruálhatók. Hasonló kimutatás az osztrák testvérnap vonatkozásában nem ismert ugyan, de a fennmaradt adatok alapján a szerző arra következtet, hogy a honoráriumok nagysága nagyjából azonos dimenzióban mozgott a két országban. A pusztá számszerű adatokat szemléletesebbé tehetné egy–egy példa azok vásárlóértékéről.

A lapokat kiadó bécsi, valamint budapesti egyesületek tagsága a tagdíjfizetés ellenében egyúttal előfizetővé is vált. A magyar lapnak 1910-ben a tagok száma alapján jóval több megrendelője volt, mint bécsi társának. Czeferner hangsúlyozza, hogy a lap előfizetőinek száma sohasem egyezik olvasói számával. Az előfizetőkről nem maradt fenn folyamatosan vezetett jegyzék. Az előfizetésre való felhívásokból, címlapokból és a lapokban publikált közleményekből, továbbá hirdetésekéből következtethetünk arra, hogy mely társadalmi rétegek képviselői olvasták a folyóiratokat. A viszonylagosan alacsony ár ellenére a lapok olvasói bizonyosan nem az alsóbb társadalmi csoportokból kerültek ki, aminek oka legalábbis részben abban rejlik, hogy a cikkek témája és nyelvezete a magasabb iskolai képzettségűeket célozta meg.

A szövegtörzset különböző aspektusból történő elemzését Czeferner a három periodika 1907 és 1918 között megjelent valamennyi, összesen 272 száma és az ezekből összeállított cikktrepertórium (mintegy hatezer cikk) alapján végzi el. A cikkeket műfajilag csoportosítja, 16 műfaji kategóriát állít fel (korábban 15-öt említ, fel is sorolja őket, az első alkalommal a Felhívás kategóriát nem említi. Vö. 23., 140–141.) Hangsúlyozza, hogy az „erőteljes átfedések” (140.) miatt számos cikk több kategóriába is besorolást nyert. A műfajokat három

nagyobb csoportba (a tájékoztató, véleménynyilvánító és a kiegészítő – ezen belül szórakoztató, fantáziára épülő – műfajcsoportba) osztja be. Megtudhatjuk, hogy a bécsi és a budapesti szerkesztőség is „tárgyilagossáknak egyáltalán nem mondható” kommentárokkal egészítette ki a híreket (150.), és hogy a konkurens nőmozgalmi (szociáldemokrata, keresztényszocialista) eseményekről szóló tudósítások bővelkedtek „ironikus és kritikus” megjegyzésekben. (153.) Külön vizsgálja a szerző a vezércikkkel sok rokon vonást mutató, de a lapok belsejében helyet kapó publicisztikákat (belső cikkeket, jegyzeteket, glosszákat). Ezek egymástól való elhatárolása sokszor nem könnyű, ahogy azt Czeferner nemcsak maga is tapasztalta, hanem utal az ezen tematikával foglalkozó szakirodalomra is. A kiegészítő és fantáziára épülő (szórakoztató) műfajok közé sorolja az olvasói és szerkesztőségi leveleket is. Ezek száma ugyan a három lap egyikében sem túl magas, de külön vizsgálatuk indokolt, hiszen a lapok és az olvasók közötti kapcsolatot mutatják be, így „mással nem pótolható információforrásként” (170.) szolgálnak. A *Neues Frauenleben* ebben a kategóriában is általában terjedelmesebb írásokat közölt budapesti testvéreinél. A magyar lapok viszont sokkal nagyobb hangsúlyt helyeztek az olvasóval való kapcsolattartásra, amit a „Szerkesztő üzenetei” (66.) rovat is tanúsít. Czeferner a periodikákban megjelent irodalmi és művészeti tárgyú közleményekre is kitér. Az osztrák lapban 1910 és 1914 táján ezek a tartalmak egy-egy számnak mintegy a felét tették ki, utána viszont a lapszámoknak már csak a harmadát, negyedét foglalta el a művészeti rovat. A magyar folyóiratok esetében ez a rész csak néhány oldalnyira rúgott, sőt gyakran elmaradt, ha más esemény elvonta a helyet és a figyelmet. Ennek ellenére amerikai feminista regény, valamint Kosztolányi Dezső, Babits Mihály és Jókai Mór művei is olvashatók voltak ugyanitt, többnyire azonban nem a szépirodalom, hanem magyar, német és angolszász feminista aktivisták írásai kerültek be a rovatba. A *Neues Frauenleben* hasábjain ismert német és osztrák írók novellái, versek és drámák is megjelentek. A hirdetések vonatkozásában a szerző azt a különbséget emeli ki, hogy a magyar lapok – eltérően a bécsitől – arra törekedtek, hogy a közölt reklámok a feminista mozgalom által megszólított, főként szakképesítéssel rendelkező, kenyérkereső nőkhöz szóljanak.

A cikkeket Czeferner 16 elsődleges, valamint 30 másodlagos kulcsszó (témakategória) alapján csoportosítja. Eljárása lehetővé teszi a magyar és az osztrák lapok közötti hasonlóságok és eltérések kimutatását. Ekképp megtudhatjuk, hogy mind a bécsi, mind pedig a budapesti folyóiratok a női munkának szentelték a legtöbb cikket (32,6%, illetve 26,4%). Az adatok alapján a szerző cáfolni tudja a szakirodalom korábbi állítását, miszerint a női választójog különösen hangsúlyos téma volt ezekben a lapokban. Szintén alacsony számban jelentek meg mindhárom periódikában a prostitúció, a nemi kérdés és a leánykereskedelem témáiban írt cikkek. Czeferner ezt fennmaradt olvasói levelek alapján a magyar lapok esetében azzal magyarázza, hogy ezek a témák visszatetszést keltettek egyes olvasókban, ezért piaci megfontolásból tartózkodtak ilyen tartalmak nyílt és gyakori tárgyalásától. A cikkeken megjelenő földrajzi helyeket illetően mindhárom lap esetében elmondható, hogy elsősorban a megtörtént esemény fontossága és nem a helyszíne határozta meg, hogy bekerült-e hírként a lapba. Az is megállapítható, hogy mindhárom orgánus „nagyágrendekkel” (208.) több cikkben számolt be a külföldi nőmozgalom eseményeiről, mint az osztrák, illetve magyar nőkkel kapcsolatos történetésekről. Czeferner cáfolni tudja azokat a korábbi szakirodalmi megállapításokat, miszerint Franciaország lett volna az osztrák–magyar nőmozgalom követendő mintája, továbbá, hogy a hazai feminista mozgalom a mintáit nyugati, angolszász országokból vette. Valójában inkább az Ausztriából és Németországból érkező modelleket követték. (241.)

A számok összesítésébe a kötetben több helyen is hiba csúszott. Ezeket egy esetleges újabb kiadásban javasolt korrigálni. Itt – részletezés helyett – csak az érintett oldalakra, illetve táblázatokra való hivatkozásra szorítkozom (a 22., 137–138., 243–244. oldalak, 7. táblázat; az 1., a 9. és a 10. táblázat; az 1. és a 9. táblázat; a 3., 9. és a 10. táblázat; valamint a 11. és 12. táblázat).

lázat adatainak kongruenciáját kellene biztosítani). Az olvasónak többször déjá vu érzése van. A szerző a bevezetőben és a befejezésben, illetve a részleteket kifejtő fejezetekben időről időre ismételi önmagát, ugyanazokat a hipotéziseket fogalmazza meg újra, az eredményeket gyakran előrevetíti, majd megismétli. A szakirodalomból ugyanannak a szerzőnek ugyanazt a gondolatát idézi (Schudson, 24. és 207.). A lábjegyzetekben a német nyelvű idézeteket (például 54., 80.) nem fordítja magyarra, ennek lehetnek terjedelmi okai is. Sajnos ma már nem lehet azzal számolni, hogy az olvasóközönség olvas németül is. Továbbá a 30. oldalon van egy nem egészen indokolt utalás a 20. század eleji cenzúrára. Ennek tisztázására érdemes megjegyezni, hogy a dualizmus korában nem volt Magyarországon előzetes cenzúra, a világháború idején is csak korlátozottan, egyes, időlegesen cenzúra alá vont lapok esetében.

Czeferner explicit módon nem válaszolja meg a címben feltett kérdést, de a könyv alapján csak az lehet a következtetés, hogy kultúrmisszióról és propagandáról egyaránt szó van a tárgyalta témakörben, a kettő egymástól nem is elválasztható.

A szerző könyvében nemcsak jelentősen bővíti a tárgyalta feminista lapokról, sőt a feminista mozgalomról eddigi ismereteinket, hanem nagyívű empirikus vizsgálatainak köszönhetően számos vonatkozásban korrigálja is azokat.

Paál Vince

GRIGER MIKLÓS FELJEGYZÉSEI

Szerk. Mózessy Gergely

Székesfehérvári Püspöki és Székeskáptalani Levéltár, Székesfehérvár 2022.

256 oldal és 8 oldal fényképmelléklet

Közhelynek számít, hogy a levéltárakban számos olyan forrásszöveg található, amely nemcsak adatok gyűjtéséhez használható fel a tudományos kutatómunka során, hanem amely – szerkesztett formában, magyarázó jegyzetekkel, esetleg bevezető tanulmánnyal kiegészítve – akár önmagában, önálló műként is megállja a helyét. A forráskiadásnak az aktuális viszonyok, a tudományos és közéleti irányzatok hatásaitól sem mentes hullámvó tendenciája miatt sok régi forrás maradt kiadatlan, annak ellenére, hogy az utóbbi években eddig féldalasan vizsgált korszakok és személyek írott hagyatéka is az érdeklődés homlokterébe került. Mindenesetre biztató, hogy újabban az egyházi levéltári anyag egyik alaptípusának, a *Historia Domus*oknak a megjelentetésére nemcsak igény, de anyagi támogatás is akad. A helytörténet művelői és a társadalomtörténészek egyre bátrabban nyúlnak a mindennapi életet, a falusi és a városi közösségek belső viszonyait megmutató forrásanyaghoz.

Kitűnő példája az e forrástípusból jól kiválasztott szöveganyagnak Griger Miklós apátplébános *Historia Parochiae Sós-kút* című kézírata, amely 2022-ben jelent meg nyomtatásban. A szerző címadása nem véletlen, mivel Griger felnőtt életének nagy részében, csaknem húsz éven át volt Sós-kút község plébánosa, és e hosszú idő alatt szorosán összefonódott a neve a településsel. Itt is lelt végső nyugalomra, és nem is fejezték el: idestova harminc éve működik már a kulturális jellegű Griger Miklós Emlékére Sós-kút Községért Alapítvány.

Griger Miklós 1880. november 22-én született Körmöcbányán. 1903-ban szentelték papá, több helyen is volt plébános. Viszonylag korán, 1910-ben a Katolikus Néppárt jelöltjeként politikai porondra lépett. Tíz évvel később, 1920-ban választották meg nemzetgyűlési képviselőnek, a Keresztény Nemzeti Egyesülés Pártja „színeiben”. A törvényhozásnak 1935-ig volt

tagja, illetve az 1937. évi pótválasztáson győzedelmeskedve ismét bejutott az országgyűlésbe. Politikai tevékenységének időszakában a Budapest közeli Sósút plébánosa is volt, ahol 1912-től 1931-ig szolgált; ekkor Bicskére helyezték át. Az 1930-as évek elejétől aktív legitimistának számított, támogatta Habsburg Ottó királyként történő visszatérését, megalakítva a Nemzeti (Legitimista) Néppártot. Az általa szorgalmazott szociális népkirályság programja, egy kisebb fellendülési időszakot kivéve, nem tudott Magyarországon elterjedni, a legitimista mozgalom az évtized végére visszaszorult.

Griger Miklós 1938. február 28-án hunyt el, és korábbi kérésének megfelelően Sósúton temették el, ahol azt suttogták az emberek, hogy politikai ellenfelei mérgezték meg. Szellemi hagyatékából szerencsére nemcsak beszédei és néhány levele maradt fenn, hanem a sósúti *Historia Domus*ban rögzített feljegyzései is, amelyek voltaképpen visszaemlékezések. A Griger papelődői és utódai által is vezetett, erősen eklektikus szöveganyag a Székesfehérvári Püspöki és Székeskáptalani Levéltárba került. A forrás meglehetősen ismert volt, helytörténészek fel is használták munkájuk során, azonban a benne rejlő ismeretek régóta a nagyközönség elé kívánkoztak. A levéltár igazgatója, Mózessy Gergely – aki Griger említett feljegyzéseit külön kötetben kívánta közreadni – értő módon nyúlt a témához: levéltárosként nemcsak az egyházmegye történetét ismeri, hanem azon korszakét is, amelyben Griger Miklós életművének legjelentősebb részét alkotta, egyházi emberként és homo politicusként egyaránt.

A feljegyzésekként kiadott forrást precíz magyarázó szöveg vezeti fel, számba véve a szerző legfőbb életrajzi adatait, egyházi pályájának állomásait, politikai szerepvállalásának ismertebb szakaszait. Legalább ennyire fontos, hogy Mózessy a művet szakértő módon, mindenre kiterjedően magyarázó lábjegyzetekkel látta el. Ezeknek köszönhetően pontosabb képet kapunk a szövegben szereplő egyházi személyekről, valamint megismerjük a lejegyzett egyházi és nagypolitikai események pontos hátterét is. A püspöki levéltár más iratanyagai pedig árnyalják, kiegészítik, nem egy esetben helyesbítik a Griger által leírtakat. Úgy is mondhatjuk: a profi módon megalkotott jegyzetanyag több helyen „kiigazítja” a visszaemlékezést, nem hagyva feledésben a valóban történeteket. Néhány megjegyzés azonban idekívánkozik, mindenekelőtt az, hogy a már megjelent kiadványok adatait bátrabban össze kellett volna vetni a plébános feljegyzéseivel. Például *A Polgári Demokratikus Forradalom Fejér megyében 1918–1919* (Fejér Megyei Történeti Évkönyv 1. Székesfehérvár, 1968) című kötet közli Grigernek a kormánybiztoshoz kézzel írt és sürgős intézkedését kérő levelét. (46.) Emellett hasznosítani lehetett volna egy, a korszak helytörténetéről szóló, a közreadó által nem említett művet is (Ábel Julianna: *Sósút a II. világháború előtt*. [Sósúti füzetek 4.] Griger M. Emlékére Sósút Községért Közhasznú Alapítvány, Sósút, 2015).

A szerkesztő retrospektívnek nevezi a feljegyzéseket, ugyanis Griger Miklós nem közvetlenül az események után, hanem évekkel később vetette papírra a vele és a községben történeteket. *Griger Miklós feljegyzései* nagyobb részt lokális eseményekre összpontosítanak, és jelentős részben a magyar történelem egyik sorsfordító időszakának, az 1918–1920 közötti éveknek a Sósúton lezajlott történéseit taglalják részletező módon. Ez az országot megrázó időszak a községben hasonló hatásokat váltott ki, mint oly sok más helyen: a rend és a közbiztonság felborult, a forradalmi düh sokakat magával ragadott. A frontról visszatérő katonák olyan dolgokra vetemedtek, amelyekre később már ők maguk sem voltak büszkéek. Szép példája a keresztényi megbocsátásnak, hogy Griger az 1918-ban leginkább exponált lázadóval mint jókezü közművel tataroztatta utóbb a plébánia épületét.

Griger Sósútról Bicskére való távozása küszöbén sok bejegyzést törölt, olvashatatlaná tett, ám a megmaradtak így is bőségesek, és gazdag forrásbázisul szolgálnak. (Jelen sorok szerzőjében felmerült, hogy valamely modern technikával meg lehetne-e ismerni a kisatírozott adatokat?) Jó lett volna viszont a közölt személyneveket ellenőrizni, a helyes névformát kideríteni (a „Krenkó” vezetéknev bizonyára Chrenko, a „Veszli” valójában Veszeli, a „Ferrágnér”

pedig Felwagner stb.). Ebben az említett alapítvány munkatársai biztosan segítettek volna, hasonlóképpen a feljegyzésekben megjelenő korabeli tót (szlovák) nyelvű szövegek mai nyelvi közreadásában is. A 99. oldalon lévő szlovák nyelvű szövegek helyesbítésére szorulnának.

Az adatok főként a helytörténetírás szempontjából felhasználhatók. Ugyanakkor a közszemben lezajlott események a nagypolitika lokális szintű leképeződését is megmutatják, nem utolsósorban egy – nem átlagos képességű és életpályájú – pap egyházi és világi viszonyrendszerébe is bepillantást engednek. Feltáruznak előttünk (a teljesség igénye nélkül): a nemzetiségi lakosság szokásai és gondolkodása, reakcióik az 1918–1919-es felfordulás során (pl. a helyi elitellenes lázadás vezéralakja „sósokúti Rózsa Sándornak” nevezte magát), Griger rokon- és ellenszenvai a feljebbvalói és a paptársai irányában, az egyházmegye papságának belső küzdelmei, a papság megélhetési körülményei; mind-mind tájékozódási pontok lehetnek azon történészeknek, akik az adott korszak társadalmi viszonyait meg akarják ismerni.

Hangsúlyozni kell, hogy 1920 után Griger idejének nagy részét a politikai és a pártügyek kötötték le, egyházi teendőit helyettesére bízta. Már az 1920-as években politikai hírnevet szerzett magának, azonban az 1930-as években – mint a szerkesztő írja – Griger Miklós „legitimizmusa fokozódott” (19.), saját pártot alapított, és a kor izgalmas politikai küzdelmeinek egyik jellegzetes szereplője lett. Politikai tevékenységének helyi ügyeken túlmutató mozgatórugóit számos kevésbé igyekezett a bejegyzésekben rögzíteni, így motivációit közelebbről innen nem ismerhetjük meg. Nem tudósítja az utókort az országgyűlésben és azon kívül folytatott vitáiról, felszólalásairól, a választási kampányok belső mozzanatairól sem. Talán úgy érezte, hogy ez ellentétben állna az elvárt szerénységgel.

Viszont politikai szerepléseinek bizonyos dokumentumait (cikkek, nyomtatásban megjelent beszédek, fényképeket) beillesztette, beragasztotta a *Historia Domus*ba, amelyet „látta-moztatott”, aláíratott az őt meglátogató személyekkel (Gaál Gaszton, József főherceg stb.); ezek a kézjegyek önigazolásként is szolgálhattak, büszkeséggel tölthették el a pap-politikust. A kiadás előkészületei során magától értetődő lehetett, hogy ezen dokumentumok egy része függeléként bekerül a kötetbe. Azonban a fennmaradt dokumentumok esetlegesek, és nem fedik le Griger teljes közéleti működését. A dokumentumválogatás vegyes képet mutat, elemei a helyi és személyes ügyek, valamint a nagypolitika világában elmondott beszédek csoportjába sorolhatók. A függelék – mely végül terjedelmesebb lett, mint a feljegyzéseket tartalmazó rész – figyelemreméltó szövegeket tartalmaz, például Griger 1931-ben, a sósokúti hősi emlékmű avatásakor elmondott beszédének leírását. (A lábjegyzet nem fedi fel, hogy Griger ehelyütt miért szól bővebben az 1896-os millenniumról. Az ok egyszerű: a világháborús emlékszobrokat a millenniumi emlékműhöz illesztették.) Kerülendő lett volna, hogy az az érzés alakuljon ki az olvasóban, mintha a *Griger Miklós feljegyzései* című kötet kiadása csupán apropó lenne ahhoz, hogy megjelenhessenek a mellékletben közreadott politikai felszólalások, beszédek.

Griger politikai pályafutása, politikai elvei és pártügyi szakszerű monografikus feldolgozást és ebből fakadóan önálló kiadványt érdemelnének. Mondhatjuk: most már igazán megérett erre az idő. Ennek megírásához viszont szükség lesz az itt bemutatott forrásmunkára, hiszen Griger Miklós gondolkodását meghatározta a Sósokúton eltöltött csaknem húsz év, leginkább az 1918-ban és 1919-ben átélt élmények. A társadalmi és gazdasági zűrzavar, a korábbi hatalmi rendszer összeomlása, az új kormányzati modell csődje e főváros melletti község mindennapjait is felforgatta. Ezek mind formáltak a közélet iránt nagy érdeklődést mutató pap gondolkodását, szemléletét. Mindezek alapján e sorok szerzője is vallja a kötet szerkesztője által megfogalmazottakat: Griger Miklós kézírata „túlmutat a lokalitáson, és bemutatja egy keresztény-szociális elveket következetesen valló pap világgképét és küzdelmeit”. (7.)

Keresztes Csaba

Nagy József

BÉKEÉVEK MARS ÁRNYÉKÁBAN

A Székely Határvédelmi Erők története (1940–1944)

Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kriterion Könyvkiadó, Kolozsvár 2021. 299 oldal

Nagy József 2018-ban védte meg *A Székely Határvédelmi Erők története a visszaemlékezések tükrében (1940–1944)* című doktori értekezését, majd ennek felhasználásával és csaknem tizenhárom évnyi kutatómunka tapasztalatával megírta *Békeévek Mars árnyékában* című kötetét, mely a Székely Határvédelmi Erők megalakításáról szól. Többek közt bemutatja a kezdeti átszervezést, a katonai igazgatás megszervezését, a toborzást, a kötelek struktúrájának kialakítását, azok működését és eredményeit. A szerző kiemelten tárgyalja a hadseregszervezés és a „kis magyar világ” (Oláh Sándor) mint az 1940–1944 közti lokális társadalom összefüggéseit. Következtetésében arra jut, hogy a székelység önvédelmi reakcióként kezdeményezte védelmi képességének fejlesztését, összhangban az államhatalom védelempolitikai elképzeléseivel.

A második bécsi döntést megelőzően az ország területe hozzávetőlegesen elérte a 117 000 km²-t, amit nyolc, hadtest szintű szervezet között osztottak fel. 1940. augusztus 30-a után visszacsatoltak további 43 104 km²-nyi terület, ami indokoltá tette újabb seregtettek felállítását. A szükségesség ugyan kézenfekvő volt, a megvalósítás már sokkal nehezebbnek bizonyult. Nemcsak a hadigazdaság potenciálját kellett növelni, vagy több száz millió pengőt elkölteni, hanem több tízezer főt is toborozni kellett. Kiképzésük először a szükséges infrastruktúrát igényelte, nem beszélve arról az akadályról, hogy a főtisztikar létszáma is véges volt, felkészítésük pedig egy évtizedet is igénybe vehetett. Az anyaországban a hadseregszervezet magját az 1922-ben létrehozott hét vegyesdandár alkotta, amelyekből kiindulva az 1938-as átszervezéskor kialakították a nyolc hadtest szervezetét. Észak-Erdély birtokbavételének idejére még az anyaországi folyamatokkal sem végeztek, ennek ellenére bele kellett kezdeniük két további egység felállításába. Az új kolozsvári IX. hadtest és a Székely Határvédelmi Erők (a tervezett X. székely hegyi hadtest) megszervezéséhez azonban sem megfelelő erőforrás, sem elégséges idő nem állt rendelkezésre, így az alapok lefektetését kizárólag a korábban megalakított katonai alakulatok rovására tudták biztosítani. A szerző éppen ezt, a haderőszerzési szempontból a legkritikusabb helyzetben lévő Székely Határvédelmi Erőknek a kutatását és bemutatását tűzte ki célul, amelyet sikerrel meg is valósított.

Nagy József tudományos igényességét jól mutatja a nagy mennyiségű forrásanyag, amelyet feltárt és kiaknázott a kutatásai során. A magyar és román nyelvű levéltári iratokon túl használt kiadott és kiadatlan önéletrészeket, a nyomtatott sajtó orgánumait, valamint az érintett haderők kézikönyveit és szabályzatait. Alapként építette be munkájába a történelmi szakmunkák korábbi eredményeit és a hadtudomány ismereteit, szem előtt tartva, hogy jó hadtörténelmi munkához, a források elemzéséhez és megértéséhez nélkülözhetetlen a multidiszciplinaritás. Külön ki kell emelni, hogy a szerző az *oral history* módszerét követve személyesen beszélgetett veteránokkal, akik saját perspektívájukból mesélték el a velük történeteket. A beszélgetések alkalmával szerzett információkat pedig a megfelelő helyen és eljárással fűzte bele a fő narratívába. Az interjúk során készült felvételek a könyvhöz csatolt külön DVD-n tekinthetők meg, ami nem mindennapi élményt nyújt az érdeklődő közönségnek.

A hadseregfelállítás egzaktsága és kvantitatív világában emocionálisnak tűnik a múlt erényeinek a felelevenítése, így az, hogy a középkori katonai világ befolyással lehet a 20. századra, némileg mítikus hangzik. A történelmi előzmények tárgyalásakor a szerző azt állítja, hogy „Az önálló székely hadseregtettek története az Árpád-korig nyúlik vissza.” (109.) Szerencsésnek tartom viszont, hogy ebbe nem megy bele jobban. Nem zárható ki ugyanis, hogy a székelyek már

az Árpád-kor előtt is katonáskodtak, továbbá a modern kori hadseregszervezés nem szerves folytatása az elődök gyakorlatainak, ami alapvetően az új technológiák megjelenésének következménye. Ugyanakkor a hagyományok feltárása indokolt a kulturális folytonosság és az identitás ápolása okán. Egy-egy katonai szervezet nevében a „határőr” kifejezés nem feltétlenül utal annak határőrizeti funkciójára, ezt az elnevezést pusztán tradicionális okokra is vissza lehet vezetni. Itt megjegyzendő, hogy a hadsereg alapvető küldetése a haza területi integritásának a védelme, ily módon bármely seregtest nevében megjelenhetne a „határőr” kifejezés. A székelyföldi szervezetek más alakulatokhoz hasonlóan a harc megvívására létesültek. A nevükben lévő jelzős szerkezet sokkal inkább a szervezeti kötődést, az együvé tartozást, a különlegességérzetet demonstrálja. Hasonló jelenséggel a világ számos pontján találkozunk; többek közt ilyen a ma is létező, az Amerikai Egyesült Államok hadseregéhez tartozó 17th Cavalry Regiment, amelynek katonái legfeljebb a parádékon ülnek lóháton, a katonai műveletekben páncélozott harcjárművekkel és helikopterekkel felszerelve vesznek részt.

A kötet számos kisebb-nagyobb terjedelmű fejezetből áll, melyek kronologikus rendbe illeszkedő tematikus egységeket alkotnak. A téma taglalása az erdélyi területek visszacsatolásával kapcsolódik be a világháború folyamatába. Nagy József bemutatja, hogy a katonai vezetés miként kezdett bele az új egységek szervezésébe, ismertet a körülményeket, az azok születe lehetőségeket és irányokat. Nagyon jó ötlet volt a szervezési szinteket tartalmazó táblázat beillesztése a szövegbe (19.), ugyanis nem várható el az olvasótól, hogy ismerje ezeket a szinteket, viszont ismeretük nélkül a továbbiak nehezen értelmezhetők. Az ilyen típusú ábrák jelentősen megkönnyítik a katonai szervezetek felépítésének a megértését. Érdeemes lett volna a kötet további fejezeteiben is egy-egy sematikus ábrával vagy organogrammal szemléltetni a haderőszerzési leírásokat. Kiváltképpen hasznos lett volna a térségben lévő számos parancsnokság, a haderő hierarchikus vezetési rendszere vagy az egymástól eltérő vezetési szintek alatt álló alegységek bemutatásánál alkalmazni.

A következőkben választ kapunk arra, hogyan viszonyultak a besorozott székely fiatalok a laktanya szigorú életéhez, és hogyan éltek meg a ki- és átképzéseket. A sorozások ismertetésekor a szerző jól rávilágít a hadsereg fejlesztésének egyik komoly problémájára, arra, hogy karpaszományosokból nagyon keveset tudtak helyben toborozni, ezért a beosztott parancsnoki állományt a hadsereg más alakulataitól kellett áthelyezni. Nagy József arról is beszámol, milyen visszásságot eredményezett az, hogy a trianoni országból érkező kiképzők akartak hegyi felkészítést tartani a Hargita bércei közt született és nevelkedett székely fiataloknak. Külön ír azokról a személyekről, akik a Román Királyi Hadseregben kezdték katonai pályafutásukat, és a visszacsatolást követően kerültek a Honvédség kötelékébe, ahol átképzésen kellett részt venniük. Ez nem mindig ment könnyen, mivel a kiképzőknek fenntartásaik voltak azon magyar nemzetiségű személyekkel szemben, akik esküt téve szolgáltak a román hadseregben. Akadt olyan anyaországi kiképző, aki az ilyen honfitársát „oláhnak” (66., 181.) nevezte. A teljes kép megalkotásához – számos sikeres esemény mellett – az ilyen jellegű kellemetlenebb epizódok felidézése sem marad ki a munkából.

Egy további nagyobb fejezetben (109.) tárgyalja a szerző a Székely Határőrség történelmi előzményeit és az „őreg székely határőrökből” álló határőr zászlóaljak integrálási lehetőségét a hadszerkezetbe. Ideáltípusos helyzetben az első világháborút megjárt székely apák a második világháború idejére felnőtt fiaikkal vállalva küzdenek otthonaik biztonságáért. A szerző bemutatja a szerveződés alapvető problémáját, miszerint a reguláris hadviselési kultúrához szokott hadvezetés, amely nagy csatákban dönti el a háború kimenetelét, nehezen tudja adaptálni a kiscsoportos és teljesen aszimmetrikus hadviselést. Pedig az alulról szerveződött határőrséget is integrálni kellett a Honvédség hadrendjébe, ami újabb gazdasági és technikai akadályokba ütközött.

Nagy József külön fejezetben foglalkozik a Székely Határvédelmi Parancsnokság felállításiával, amelynek keretein belül a kiképzőtáborokat, a Szabolcs-hadrendre (hadi tapasztalatokra

épülő haderőfejlesztési rendszer 1943-ban) való áttérést és a román vagy az orosz támadások elleni védelmi terveket tárgyalja. Itt kell beszélnünk arról a módszertani eljárásról, amelynek során a szerző kiegészíti a narratív történeti szöveget az orális forrásokból származó emlékekkel. Jó példa erre Bíró Mátyás, aki arról számolt be, hogy olyan rossz volt a ruházati ellátás, hogy a részükre kiosztott használt egyenruhán még a vérfoltok is látszódtak. (180.)

A szerző a következő részben a német megszállás során történeteket eleveníti fel. Kifejti, hogy a székelység a legkevésbé sem örült a németek hatalomátvételének. Hangsúlyosan jelenik meg az a ténymegállapítás, hogy Kozma István vezérőrnagy, a székel erők parancsnoka annyira nem tudta elfogadni a bevonulást, hogy alárendeltjei részére mozgósítást rendelt el. Ezzel azon kevés parancsnokok közé tartozott, akik hajlandóak lettek volna ellenállni, és megvédeni az ország függetlenségét. Az ő szervezőkészségének köszönhetően valósulhatott meg a Székely Határvédelmi Erők felállítása, így nem különösebben meglepő, hogy pozitív kép rögzült róla az emlékezetben. Az utolsó fejezet a régió lakóinak háborús traumáját vázolja fel, amely még a következő generációkra is rányomta a bélyegét.

Összefoglalásként elmondható, hogy a kiváló kötetből nem csupán a Székely Határvédelmi Erők történetét ismerheti meg az olvasó, hanem a katonai igazgatás, a kiképzés és a felkészítés rendszerét, a haderőtervezés és -szervezés kihívásait és megoldási lehetőségeit is. Érdekes lett volna ugyanakkor egy olyan összehasonlító elemzést olvasni, amely jobban rávilágít a hasonló hangzású, mégis eltérő szervezetek (határőr zászlóalj, határvadász zászlóalj, portyázó század) előnyeire és hátrányaira. A kötet hozzájárul a modern kori haderőszervezés megértéséhez és multidiszciplináris módon bővíti a második világháborúra vonatkozó ismereteinket. Nagy József könyve minden olyan személynek ajánlott, aki érdeklődik a hadtörténelem iránt, illetve azoknak is, akik a katonai pályát szeretnék hivatásként választani vagy jelenleg is szolgálnak. A műből ugyanis megismerhető, hogy a fegyveres küzdelem megkezdéséhez milyen hosszú és rögzös út vezet. Továbbá a sikeres vagy sikertelen harcok megvívásának pontos okait is ilyen szakmunkákkal lehet feltárni.

Kázmér László

Eörsi László

„IRGALOMNAK HELYE NINCS”

Az 1956-os forradalom és szabadságharc kivégzett résztvevői

Kossuth Kiadó, Bp. 2021. 607 oldal

Eörsi László új kötete az 1956-os forradalmat követő megtorlások kivégzett áldozatainak életrajzeit gyűjti egybe. A szerző az 1956-os forradalom és szabadságharc egyik legfontosabb hazai szakértője, akinek számos kötete jelent meg a fegyveres felkelés hétköznapi szereplőiről. Eörsi az 1956-os Intézet munkatársaként több évtizede kutatja a megtorlás történetét és a kivégzettek életútját is. Jelen kötete az életrajzi lexikonok műfajához áll a legközelebb, ennek megfelelően átfogó igényrel, elsősorban a történeti kutatások naprakész állását rendszerező és az adatok gazdagságát szem előtt tartó módon készült. Eörsi célja, hogy az összes jelenleg ismert 1956-os kivégzett életútját és szerepvállalását ismertesse. Álláspontja szerint összesen 228 személyről van szó, akik között számontart négy, még a vizsgálati fogságban elhunytat is, illetve azt a huszonnégy személyt is, akiket távollétükben ítétek jogerősen halálra, de mivel már korábban elhagyták az országot, a halálos ítéletet nem tudták végrehajtani rajtuk.

A könyvet bevezető tanulmány nyitja, ezután következnek névsorrendben az életrajzok, arcképpel, illetve, számos esetben más, 1956-os szerepvállalásukhoz kötődő fényképanyaggal kiegészítve. Bár a szerző törekszik az arányos szerkesztésre, természetesen a fontosabb, ismeretesebb személyek – mint például Nagy Imre – életét nagyobb terjedelemben mutatja be. A ténylegesen kivégzett személyek életrajzait követi a függelék, amely a huszonnégy, távollétében halálra ítélt, de a kivégzést elkerülő perbe fogott életútját tartalmazza. A kötetet kiegészíti egy névmutató, amely nemcsak az áldozatok, hanem a fontosabb párt- és kormányzati vezetők (például Gerő Ernő) említéseit is számbaveszi. A névmutató ebből fakadóan jól használható, megkönnyíti az olvasó számára, hogy nyomon kövesse az egyes szereplők életútjának és 1956-os tevékenységének összekapcsolódását. Hasonló helymutató hiányában viszont nehezebb figyelemmel kísérni az egyes fontosabb helyszínekhez – például a Köztársaság térhez, Miskolchoz, Győrhez vagy Mosonmagyaróvárhoz – kapcsolódó résztvevőket. A kötet végén található egy bibliográfia, a bevezető tanulmányban, illetve az egyes életrajzi leírásokban hivatkozott szakirodalmi tételek teljes könyvészeti adataival. A könyvet az életrajzokhoz felhasznált szöveges és képi források lelőhelyeinek adatsora, illetve a rövidítések jegyzéke zárja.

Eörsi László könyve abba a kutatói hagyományba illeszkedik, amely az 1980-as évek második felétől kezdve (eleinte szamizdat formában) sokat tett azért, hogy megismerje és megismertesse a megtorlások áldozatainak életútját, és emléket állítson a kivégzetteknek. Mécs Imre, Kahler Frigyes, Szokolczai Attila, Rainer M. János és mások kiterjedt levéltári kutatások alapján több kötetet is publikáltak, amelyek Eörsi új könyvéhez hasonlóan átfogó ígérennyel ismertették az áldozatok történetét. Eörsi László azzal a céllal is tette közzé munkáját, hogy a legfrissebb kutatások, elsősorban saját alapos levéltári ismeretei alapján pontosítsa a kivégzettek kilétére és számára vonatkozó ismereteinket. A szerző több, korábban az 1956-os kivégzettek közé sorolt személy esetében is úgy találta, hogy elítélésük nem hozható összefüggésbe 1956-os politikai szerepvállalásukkal, minthogy nem vettek részt a forradalomban. Eörsi ellenben három olyan személyt is az 1956-os kivégzettek közé sorolt, akiket az 1989 utáni szakmai konszenzus nem tekintett a megtorlások áldozatainak.

Az életrajzokat bevezető tanulmány elhelyezi a kivégzéseket az 1956-ot követő megtorlás tágabb történetében, megindokolja a kötetbe felvett személyek számát, és kísérletet tesz a kivégzettek 1956-os cselekményeinek és az azokat követő pereknek a tipologizálására. Eörsi kiemeli, hogy az intézményesített, büntetőperek útján zajló számonkérés kialakulása többlépcsős folyamat volt. A forradalom leverését követő hetekben, amikor a fegyveres ellenállás megbörtése volt az újjászerveződő diktatúra legfontosabb célja, a továbbbővülő felkelőkkel szemben a szovjet hadsereg egységei léptek fel, sokakat letartóztattak, másokat agyonlőttek. Eörsi rámutat arra is, hogy a szerveződő karhatalmista csoportok jellemzően kegyetlenebbek voltak a katonáknál. Az első jogi eljárásokat az 1956. december 11-én meghozott statárium alapján katonai bíróságok folytatták le, döntően fegyverrejtegetésért ítélték el a perbefogottakat. A legsúlyosabb megtorlás időszakában, 1957 tavaszától, népbíróságok működtek. A szerző hangsúlyozza, hogy a kivégzések csak a represszió egyik válfaját jelentették. Körülbelül 35 000 személy ellen indult büntetőeljárás, 22 000-en kerültek börtönbe és további 13 000-en internálótáborokba.

Eörsi a kivégzettek nemzedéki hovatartozását tartja az áldozatok csoportosítását elősegítő legfontosabb tényezők egyikének, és kiemeli, hogy egyharmaduk volt 25 évnél fiatalabb 1956-ban, míg háromnegyedük nem töltötte be 35. életévét. A bevezető tanulmányban több jól használható táblázat is szerepel, amelyek az áldozatokat csoportosítják egyéb szociológiai jellemzőik – iskolai végzettség, származás és foglalkozás – alapján. A bevezető táblázat foglalja össze a kivégzettek 1956-os cselekménytípusainak statisztikáját is. Eörsi szerint ez különösen fontos kérdés az áldozatok tipológiája szempontjából. Miközben a kivégzettek többségét a fegyveres vagy politikai ellenállásban végzett tevékenységükért ítélték halálra, jónéhányan

olyan emberölésért vagy rablásért kapták a legsúlyosabb ítéletet, amelyet a forradalom ideje alatt követtek el. Többben közülük – Eörsi 34 ilyen személyt jelöl meg – a gyilkosságokon kívül nem vállaltak szerepet sem a nemzeti függetlenségért, sem a diktatúra ellen folytatott küzdelemben. A szerző hangsúlyozza, hogy miközben az egyes áldozatokról és tetteikről igen sok minden tudható, a kivégzettek számának meghatározása bizonytalanságokkal terhes feladat.

A munka fő forrásai a kivégzettek periratai. Az 1956-os forradalomban résztvevők fölött egyaránt ítéleztek polgári és katonai bíróságok, illetve az 1957 tavaszán újra életre hívott népbíróságok. A kötethez felhasznált forrásokat ebből következően több levéltárban őrzik. A szerző kutatott Budapest Főváros Levéltárában, a Hadtörténelmi Levéltárban, a fővároson kívüli események kapcsán a vonatkozó megyei levéltárakban, illetve – különösen a fellebbviteli tárgyalások esetében – a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára iratai között. Ezeket a forrásokat kiegészítette az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárában található periratokkal, a Nemzeti Múzeum és a Magyar Távirati Iroda fényképgyűjteményeiben található felvételekkel, illetve számos magánkézben lévő gyűjtemény irataival. A könyv az egyes életrajzok végén pontosan megadja a felhasznált forrásokat, a periratokat és a korábbi, életrajzi szempontokat is tartalmazó szakirodalmat.

A szerző az életrajzi adatokat elsősorban az elítéltek vallomásai és a nyomozók munkája alapján állította össze. A korabeli ügyészségek és bíróságok ezeket az adatokat főként arra használták, hogy a vádlottak ellenséges hozzáállását és politikai célzatú törekvéseit hangsúlyozzák, és így megindokolhassák a legsúlyosabb ítéleteket is. Ahogy Eörsi László leszögezi, ebből a szempontból az eljárásokat preconcepciók, előítéletek és politikai töltetű bosszúállás vezette. Mivel azonban, folytatja a szerző, a bíróságok abban voltak érdekeltek, hogy valódi adatok és részletek sokaságával támasszák alá előzetesen kialakított értelmezéseiket, a periratok számos olyan életrajzi tény és a forradalmi események olyan elbeszéléseit őrizték meg, amelyek kellő kritikai olvasatban jól használhatók a történeti kutatás számára.

Mint szó volt róla, a kötet nem marad adós a közismert, 1956 szimbólumaivá vált reformkommunista vezetők – Nagy Imre, Losonczy Géza, Gimes Miklós vagy Szilágyi József – életrajzával. Kellő részletességgel tárgyalja a felkelőcsoportok és a vidéki forradalmi bizottságok ismert vezetőinek – Angyal Istvánnak, Iván Kovács Lászlónak vagy Brusznai Árpádnak – az életútját és 1956-os szerepvállalását is. Az életutak megrajzolása jól ábrázolja a forradalom jelentősebb irányítóinak sokféle eszmei hátterét. Angyal vagy Iván Kovács forradalomba vezető útja a társadalmi egyenlőségbe vetett morális indíttatású, baloldali politikai töltetű meggyőződés jelentőségét példázza a diktatúrával szembeni ellenállás vállalásában. Brusznai példája a nemzeti függetlenség és a szabadelvű demokrata hagyomány továbbéléséről és a sztálinista pártállammal való szembesezhetőségéről tanúskodik. A lexikonforma révén mindazonáltal a forradalom kevésbé ismert, hétköznapi résztvevői is a könyv fontos szereplői.

Bár Eörsi könyve az áldozatok emlékének megőrzését is szolgálja, mégsem heroizál. Fő célja nem a mártíremlékmű-állítás, ezért a szerző nem takargatja, hogy a kivégzettek közül sokan morálisan elfogadhatatlan cselekményeket is végrehajtottak. Bár 1956-ot sem a történeti kutatás, sem a közvélekedés nem szívesen köti a forradalmi erőszak jelenségeihez, Eörsi életrajzaiból jól látszik, hogy tömegeerőszak, lincselés, esetenként rablás és betörés kísérték az eseményeket. A kötetben szereplő, 1957-ben kivégzett bányasegédmunkás, G. Tóth László ott volt abban a tömegben, amely a miskolci sortűzért felelősnek tekintett rendőrökön kívánt bosszút állni, és a kapitányság ostroma után brutálisan meglincselte az elfogott rendőrtiszteket. Az 1958-ban kivégzett, szülők nélkül, nevelőotthonban felnőtt, alkalmi munkákból élő Nagy József, ahogy az életrajzából kiderül, a Köztársaság téri párház támadóinak egyikeként az „ávósokon” akart törleszteni sérelmeiért. Az ezekben az erőszakos eseményekben részt vevő, döntően a társadalom peremére szorult emberek életútja jól mutatja, hogyan lett az erőszak gyakran a társadalomból

kivetett csoportok számára a tiltakozás szélsőséges, mégis egyetlen lehetséges formája. A már a háború előtt is a társadalom számkivetettjeiként élő emberek nagy részének a pártállam sem kínált valódi utakat a beilleszkedésre. A csepeli és miskolci rendőrkapitányság vagy a Köztársaság téri pártház ostromlói tehetetlen dühüket vezethették csak le az ellenük korábban erőszakkal fellépő, majd brutálisan meggyilkolt rendőrökkel és államvédelmi fegyveresekkel szemben.

Éppen az ő életútjuk tanúskodik a felkeléshez vezető okok sokféleségéről, a magyar társadalomban mélyen megbúvó, a politikai hovatarozás fogalmaival korántsem meghatározható törésvonalakról. A kötet hűen közli mindazt, ami a forrásokból megtudható az 1956-os szerepvállalás sokféleségéről, a résztvevők különböző társadalmi helyzetéről és politikai nézeteiről, illetve a forradalmi részvételhez vezető eltérő utakról. Eörsi László könyvét az teszi kivételesen izgalmassá, hogy az életutak sokszínűségén keresztül átfogó képet nyújt a forradalom társadalmi és kulturális összetettségéről és közvetve az 1950-es évek, illetve az azt megelőző évtized magyar társadalmáról is.

Apor Péter

E SZÁMUNK MUNKATÁRSAI

Apor Péter PhD, tudományos főmunkatárs

HUN-REN BTK Történettudományi Intézet, Budapest

Bácsatyai Dániel PhD, tudományos munkatárs

HUN-REN BTK Történettudományi Intézet, Budapest

Bárány Zsófia PhD, tudományos kutató

Országos Széchényi Könyvtár, Lipták Dorottya Sajtótörténeti
Kutatócsoport, Budapest

Baráth Katalin PhD, egyetemi adjunktus

SZTE BTK Jelenkortörténeti Tanszék, Szeged

Csermelyi József PhD, levéltáros

Evangelikus Országos Gyűjtemény, Budapest

Kázmér László PhD-hallgató

DE BTK Történelmi és Néprajzi Doktori Iskola, Debrecen

Keresztes Csaba, főlevéltáros

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Budapest

Klement Judit PhD, egyetemi docens

ELTE BTK Történeti Intézet, Budapest

Konrád Miklós PhD, tudományos főmunkatárs

HUN-REN BTK Történettudományi Intézet, Budapest

László Andor PhD-hallgató

ELTE BTK Történelemtudományi Doktori Iskola, Budapest

Nagy Kornél PhD, tudományos főmunkatárs
HUN-REN BTK Történettudományi Intézet, Budapest

Nagy Levente az MTA doktora, egyetemi tanár
ELTE BTK Román Filológiai Tanszék, Budapest

Paál Vince PhD, munkatárs
Nemzeti Média- és Hírközlési Hatóság, Médiatudományi Intézet,
Budapest

Róka Enikő PhD, tudományos főmunkatárs
HUN-REN BTK Művészettörténeti Intézet, Budapest

Szalisznyó Lilla PhD, tudományos munkatárs
SZTE Interdiszciplináris Kutatásfejlesztési és Innovációs Kiválósági
Központ, Szeged

E szám írásai a szerzők jóváhagyásával
megjelennek a Századok internetes felületén és adatbázisában.

CONTENTS

PATRONAGE AND SOCIAL ENTREPRENEURSHIP

<i>Judit Klement</i> : Introduction	1045
<i>Zsófia Bárány</i> : The Supporters of the Saint Stephen Society between 1848 and 1858	1047
<i>Lilla Szalisznyó</i> : The Hungarian National Theatre and the Various Forms of Charity in the Nineteenth Century	1067
<i>Miklós Konrád</i> : Bourgeois Jewish Patrons in the Dualist Era	1093
<i>Katalin Baráth</i> : Stadiums from Public Donation. Supporters of Early Football Grounds in the History of FTC and MTK, 1909–1912	1115
<i>Enikő Róka</i> : Quiet Years of Treasure Accumulation. The History of the Municipal Gallery 1959–1989	1141

ARTICLE

<i>Dániel Bácsatyai</i> : The Belletrist Chamber Ispán and other Adventurers. The Italians of Andrew III	1171
---	------

PAPER

<i>Andor László</i> : István Bocskai, the Hungarians' „Moses”	1195
---	------

IN MEMORIAM

Nomina nuda tenemus. In memoriam Ambrus Miskolczy (1947–2023) (<i>Levente Nagy</i>)	1211
--	------

BOOK REVIEWS

<i>Kanász Viktor: Oroszlán a végvárban. Thury György és Nagykanizsa</i> (<i>József Csermelyi</i>)	1217
<i>Mihalik Béla Vilmos: A kétszer megváltott nép. Katolikus egyház a Jászkunságban</i> (1687–1746) (<i>Kornél Nagy</i>)	1219
<i>Czeferner Dóra: Kultúrmisszió vagy propaganda? Feminista lapok és olvasóik</i> Bécsben és Budapesten (<i>Vince Paál</i>)	1222
Mózessy Gergely (szerk.): Griger Miklós feljegyzései (<i>Csaba Keresztes</i>)	1225
<i>Nagy József: Békeévek Mars árnyékában. A Székely Határvédelmi Erők története</i> (1940–1944) (<i>László Kázmér</i>)	1228
<i>Eörsi László: „Irgalomnak helye nincs”. Az 1956-os forradalom és szabadságharc</i> kivégzett résztvevői (<i>Péter Apor</i>)	1230
AUTHORS OF THIS ISSUE	1235